

Ager Tarraconensis

Marta Prevosti i Josep Guitart i Duran
(directors científics / Scientific Directors)

Volum 4

Ager Tarraconensis 4

Els Antigons, una vil·la senyorial del Camp de Tarragona

Els Antigons, a High Status Villa in the Camp de Tarragona

Ramon Jàrrega
Marta Prevosti
(editors)

General evaluation and conclusions in English

DO C U M E N T A 16

INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS
INSTITUT CATALÀ D'ARQUEOLOGIA CLÀSSICA
Tarragona, 2014

Ager Tarraconensis. – (Documenta ; 16)

Bibliografia. – Conté: 1. Aspectes històrics i marc natural -- 2. El poblament -- 3. Les inscripcions romanes (IRAT) / Diana Gorostidi Pi -- 4. Els Antigons, una vil·la senyorial del Camp de Tarragona / Ramon Jàrraga, Marta Prevosti (editors) -- 5. Paisatge, poblament, cultura material i història : actes del simposi internacional / Marta Prevosti, Jordi López Vilar, Josep Guitart i Duran (editors). – Text en català, alguns capítols també en anglès, italià, castellà i francès

ISBN 9788493773434 (o.c.)

I. Prevosti, Marta, dir. II. Guitart i Duran, Josep, 1946- dir. III. Gorostidi, Diana IV. Jàrraga Domínguez, Ramon, ed. V. López Vilar, Jordi, ed. VI. Institut d'Estudis Catalans VII. Institut Català d'Arqueologia Clàssica VIII. Col·lecció: Documenta (Institut Català d'Arqueologia Clàssica) ; 16

1. Arqueologia del paisatge – Catalunya – Camp de Tarragona 2. Excavacions arqueològiques – Catalunya – Camp de Tarragona 3. Camp de Tarragona (Catalunya) – Arqueologia romana 4. Antigons (Reus, Catalunya) : Jaciment arqueològic
904(467.14)

Ager Tarraconensis és un projecte de l'Institut Català d'Arqueologia Clàssica i l'Institut d'Estudis Catalans, amb el finançament d'Acesa-Abertis. El projecte s'emmarca dins la línia de recerca de l'ICAC «Arqueologia del paisatge, poblament i territori» i del projecte Forma Orbis Romani de l'Institut d'Estudis Catalans, promogut per la Unió Acadèmica Internacional. Aquesta recerca també s'ha inserit en el marc del projecte del Ministeri de Ciència i Innovació HAR2009-10752: «Interacció i articulació *urbs-territorium* en el *conventus Tarraconensis*. Anàlisi intrínsec i comparat de tres zones significatives».

Comitè editorial

Juan Manuel Abascal (Universitat d'Alacant), José María Álvarez Martínez (Museo Nacional de Arte Romano, Mèrida), Carmen Aranegui (Universitat de València), Achim Arbeiter (Universitat Georg-August de Göttingen, Alemanya), Jean-Charles Balty (Universitat de París-Sorbona [París IV], França), Francesco D'Andria (Universitat del Salento, Itàlia), Pierre Gros (Universitat de Provença, França), Ella Hermon (Université Laval, Quebec, Canadà), Rosa Plana-Mallart (Universitat Paul-Valéry Montpellier 3, França), Lucrezia Ungaro (Sovrintendenza Capitolina, Direzione Musei, Itàlia) i Susan Walker (Ashmolean Museum, Oxford, Regne Unit).

© d'aquesta edició, Institut d'Estudis Catalans i Institut Català d'Arqueologia Clàssica (ICAC)

Institut Català d'Arqueologia Clàssica (ICAC)

Plaça d'en Rovellat, s/n, 43003 Tarragona

Telèfon 977 24 91 33 - fax 977 22 44 01

info@icac.cat - www.icac.cat

Durant els nou primers mesos de publicació, qualsevol forma de reproducció, distribució, comunicació pública o transformació d'aquesta obra només es pot fer tenint l'autorització dels seus titulars, amb les excepcions previstes per la llei. Adreceu-vos a CEDRO (Centre Espanyol de Drets Reprogràfics, www.cedro.org) si heu de fotocopiar o escanejar fragments d'aquesta obra.

A partir del desè mes de publicació, aquest llibre està subjecte –llevat que s'indiqui el contrari en el text, en les fotografies o en altres il·lustracions– a una llicència Reconeixement-No comercial-Sense obra derivada 3.0 de Creative Commons (el text complet de la qual es pot consultar a <http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/3.0/es/deed.ca>). Així doncs, s'autoritza el públic en general a reproduir, distribuir i comunicar l'obra sempre que se'n reconegui l'autoria i les entitats que la publiquen i no se'n faci un ús comercial, ni lucratiu, ni cap obra derivada.

© del text, els autors

© de les fotografies i il·lustracions, els autors, llevat que s'indiqui el contrari

© de la traducció a l'anglès, Paul Turner

Primera edició: 2013

Coordinació editorial: Publicacions de l'ICAC

Correcció: Pere Farrando Canals i Ramon Vidal Muntaner

Disseny de la col·lecció: Dièdric

Coberta: Àlex Rull

Fotografia de la coberta: Tors de Bacus trobat a la vil·la dels Antigons (Foto: F. X. Cabrero / Museu d'Arqueologia Salvador Vilaseca, Reus)

Maquetació i impressió: Indústries Gràfiques Gabriel Gibert

Dipòsit Legal: T. 1575-2013

ISBN de l'obra completa: 978-84-937734-3-4

ISBN del volum 4: 978-84-942034-0-4

TAULA GENERAL DE L'OBRA AGER TARRACONENSIS

Ager Tarraconensis 1. Aspectes històrics i marc natural

1. Plantejament i precedents del treball
2. La ciutat de *Tarraco*, entre nucli urbà i territori
3. El paisatge de l'ager *Tarraconensis*
4. Les centuriacions de l'ager *Tarraconensis*: organització i concepcions de l'espai
5. El marc natural

Ager Tarraconensis 2. El poblament

1. Metodologia de l'estudi del poblament
2. Les prospeccions extensives
3. Les prospeccions intensives
4. Els materials arqueològics de les col·leccions
5. Estudi dels materials
6. El poblament
7. Els recursos econòmics
8. Treballs de camp centrats en jaciments

Ager Tarraconensis 3. Les inscripcions romanes (IRAT)

1. La documentació epigràfica
2. Epigrafia i societat de l'ager *Tarraconensis*. Monuments i reflex social. Propietaris de *fundi* al territori: identificació a partir de l'epigrafia. Prosopografia i societat al territori. Taula sinòptica.
3. Catàleg epigràfic. Conté epigrafia sobre *amphorae*, *tegulae*, *imbrex* i *dolia* a l'àrea occidental del Camp de Tarragona
4. Índexs analítics

Ager Tarraconensis 4. Els Antigons, una vil·la senyorial del Camp de Tarragona

1. Introducció. La dissortada vil·la dels Antigons
2. Anàlisi de l'excavació de salvament (1977-1978)
3. El nimfeu
4. La escultura
5. Les ceràmiques. Un exemple de l'activitat comercial a l'ager *Tarraconensis*
6. Altres estudis ceràmics
7. L'epigrafia
8. La numismàtica
9. Els objectes metàl·lics
10. Els objectes d'os treballat i la identificació d'un taller tèxtil
11. El vidre
12. Valoració general i conclusions

Ager Tarraconensis 5. Paisatge, poblament, cultura material i història. Actes del Simposi internacional

Ager Tarraconensis 6. Catàleg de jaciments, conclusions i índexs

Projecte Ager Tarraconensis

Directors científics

Marta Prevosti i Monclús (ICAC)
Josep Guitart i Duran (UAB i ICAC)

Autors

Josep Abela Montoya (ICAC)
Ethel Allué Martí (IPHES)
Aureli Àlvarez Pérez (UAB i ICAC)
Piero Berni Millet (ICAC)
Loïc Buffat (investigador associat al CNRS-UMR 5140, Lattes-Montpellier)
Iban Cabrelles Albareda
Victòria Cantarellas Sancho (ICAC)
Cèsar Carreras i Monfort (UAB)
Raquel Daza Brunet (UAB)
Ana Domènech de la Torre (ICAC)
J. Ignacio Fiz Fernández (URV i ICAC)
Marta Fontanals Torroja (IPHES)
Rob Fry (Universitat de Southampton i Escola Britànica de Roma)
Ana Garrido Elena (ICAC)
Pere Gebellí Borràs
Santiago Giralt (Institut de Ciències de la Terra Jaume Almera, CSIC)
Diana Gorostidi Pi (ICAC)
Josep Guitart i Duran (UAB i ICAC)
Anna Gutiérrez García-Moreno (ICAC i UAB)
Ramon Jàrraga Domínguez (ICAC)
Eva M. Koppel Guggenheim (UAB)
Jordi López Vilar (ICAC)
Jaume Massó Carballido (Museu d'Arqueologia Salvador Vilaseca, Reus)

Yannick Miras (Geolab, Universitat Blaise Pascal, CNRS-UMR 6042, Clermont-Ferrand)
Andreu Ollé Cañellas (IPHES)
Hèctor A. Orenge Romeu (Grup d'Investigació en Arqueologia del Paisatge, de l'ICAC)
Pedro Otiña Hermoso (Arxiu Municipal de Cambrils)
Núria Padrós Font (ICAC)
Josep M. Palet Martínez (Grup d'Investigació en Arqueologia del Paisatge, de l'ICAC)
M. Isabel Panosa Domingo (ICAC)
Albert Pèlachs Mañosa (UAB)
Àfrica Pitarch i Martí (Institut de Ciències de la Terra Jaume Almera, CSIC)
Marta Prevosti i Monclús (ICAC)
Francesc Pujol Rusell
Ester Ramón Sariñena (MNAT)
Santiago Riera Mora (Seminari d'Estudis i Recerques Prehistòriques, de la UB)
Gabriel Servera Vives (Geolab, Universitat Blaise Pascal, CNRS-UMR 6042, Llimotges)
Pau de Soto Cañamares (ICAC)
Kristian Strutt (Universitat de Southampton i Escola Britànica de Roma)
Sílvia Valenzuela Lamas (UB i Universitat de Lisboa)
Josep Vallverdú Poch (IPHES)
Marta de la Vega i Toro (empresa Rocs)
Josep M. Vergès Bosch (IPHES)

CNRS: Centre Nacional de la Recerca Científica (França)

CSIC: Consell Superior d'Investigacions Científiques

ICAC: Institut Català d'Arqueologia Clàssica

IPHES: Institut Català de Paleoecologia Humana i Evolució Social

MNAT: Museu Nacional Arqueològic de Tarragona

UAB: Universitat Autònoma de Barcelona

UB: Universitat de Barcelona

UOC: Universitat Oberta de Catalunya

URV: Universitat Rovira i Virgili

SUMARI

Pròleg. <i>Josep Maria Nolla</i>	9
1. Introducció. La dissortada vil·la dels Antigons. <i>Jaume Massó</i>	11
2. Anàlisi de l'excavació de salvament (1977-1978). <i>Loïc Buffat</i>	15
3. El nimfeu. <i>Marta Prevosti</i>	29
4. La escultura. <i>Eva M. Koppel</i>	43
5. Les ceràmiques. Un exemple de l'activitat comercial a l' <i>ager Tarraconensis</i> . <i>Ramon Jàrraga</i>	55
5.1. Introducció	55
5.2. Els contextos estratigràfics	55
5.3. Els materials ceràmics d'època tardorepublicana	57
5.4. Els materials ceràmics d'època altoimperial (segles I-II)	64
5.5. Els materials de l'abocador (darrer quart del segle II – inicis del III dC)	146
5.6. Contextos de mitjan segle III – segle IV.	148
5.7. Els materials tardoantics	146
5.8. Conclusions	164
6. Altres estudis ceràmics	185
6.1. Les marques d'àmfora. <i>Cèsar Carreras i Piero Berni</i>	185
6.2. Les ceràmiques romanes corínties. <i>Jaume Massó, Ester Ramón i Ramon Jàrraga</i> . . .	195
6.3. La ceràmica comuna tarraconense. <i>Loïc Buffat i Ramon Jàrraga</i>	203
7. L'epigrafia.	213
7.1. Vida quotidiana a la vil·la: els grafitis sobre ceràmica. <i>Diana Gorostidi</i>	213
7.2. Inscripció ibèrica en un bol de ceràmica de parets fines. <i>Maria Isabel Panosa</i>	219
8. La numismàtica. <i>Ramon Jàrraga</i>	223
9. Els objectes metàl·lics. <i>Ramon Jàrraga</i>	231
10. Els objectes d'os treballat i la identificació d'un taller tèxtil. <i>Marta Prevosti</i>	247
11. El vidre. <i>Marta Prevosti</i>	265
12. Valoració general i conclusions. <i>Marta Prevosti i Ramon Jàrraga</i>	269
General evaluation and conclusions	281
Bibliografia específica del jaciment dels Antigons	293

5. LES CERÀMIQUES. UN EXEMPLE DE L'ACTIVITAT COMERCIAL A L'AGER TARRACONENSIS

Ramon Jàrrega

5.1. Introducció

Tots els materials als quals ens referirem seguidament es troben dipositats al Museu d'Arqueologia Salvador Vilaseca, a Reus. Es troben ordenats en relació amb els contextos que es determinaren durant l'excavació, tot i que, tenint en compte les circumstàncies, no es façil treure'n l'entrellat de cara a la ubicació original de les troballes. També és necessari tenir en compte que la major part dels materials són exemplars amb forma determinable; tot i que hi ha també fragments informes, la seva presència no és gaire rellevant, ja que, fa alguns anys, personal del Museu va fer una selecció del material, a causa del gran volum que abastava, de manera que es va decidir conservar només els fragments significatius. Això comportà l'eliminació dels fragments informes, i per tant els que es conserven són elements que es van passar per alt en aquest procés de selecció, i òbviament tenen poc valor estadístic.

5.2. Els contextos estratigràfics

Malgrat que les excavacions de salvament dutes a terme entre 1975 i 1978 no pogueren ser tan acurades com caldria esperar, tenint en compte les circumstàncies del moment, la revisió de la documentació i les etiquetes que acompanyen les peces permeten fer una interpretació d'alguns d'aquests contextos (treball realitzat per Loïc Buffat). Ara, després de la revisió dels materials i les referències que els acompanyen, podem intentar determinar-ne una procedència estratigràfica més o menys teòrica. Cal remarcar que la majoria d'aquests contextos semblen ser de cronologia tardoantiga.

La revisió dels materials i l'estudi de les etiquetes que els acompanyen ens han permès, com hem dit més amunt, determinar una sèrie de contextos estratigràfics de fiabilitat molt aproximada, ja que no es van poder excavar amb cura, la qual cosa explica l'aparició de materials barrejats. Aquest és el cas de la zona de l'abocador, on l'aparició de materials tardoantics indica la probable existència d'estrats d'aquesta cronologia que cobrien parcialment l'abocador. La relativa abundància d'àmfores tardoantigues podria fer pensar en una

àrea de necròpoli amb enterraments en àmfores, però no hi ha cap prova d'això.

Els contextos que s'han pogut determinar són situables amb aproximació en relació amb la planta de la vil·la, en alguns casos, mentre que en d'altres no podem saber on es trobaven. Això ha donat com a resultat la identificació d'alguns conjunts.

Abocador

Els contextos corresponents a l'abocador són els següents:

- GRA (O GRAMM) amb (en general) una referència de distància dins del sondeig. Ex.: GRA 7 MIG-8 INI.
- GRA-FTF amb (en general) una referència de distància dins del sondeig. Ex.: GRA-FTF 6F-7F.
- RCV amb (en general) una referència de distància dins del sondeig. Ex.: RCV 6.
- MJM amb (en general) una referència de distància dins del sondeig. Ex.: MJM 11 ini o MJM 8-9-10.
- GRA-MJM o MJM-GRA amb (en general) una referència de distància dins del sondeig.
- MJM-FTF amb (en general) una referència de distància dins del sondeig.
- CFDA: ídem.
- CALICATA: ídem.
- MVA: ídem.
- PAS MJA-A-PCV: ídem.

A vegades, té el nom molt genèric: ESCOMBRERA.

La major part del material (potser el 90 o el 95 %) correspon a l'abocador de finals del segle II o inicis del III (la qual cosa demostra l'estat d'integritat de bona part de les peces). Malgrat això, hi ha alguns materials més moderns. Concretament, ceràmica *lucente* (Lamb. 1/3), sigil·lada africana C (Hayes 50 B), sigil·lada africana C tardana (Hayes 72 i 73), africana D (Hayes 61 A i B, 63, 64, 67, 78, 80 A, 91 A o B, B i C), *lucente*, hispànica tardana (Drag. 37 tardana), DSP grisa, llàn-tia africana (Hayes I o II), àmfora africana (Africana 2 A - Keay 5, Africana 2 B, Keay 25 1/C, 27 B, Keay 35 B, Keay 36, 61 A i D), àmfora sud-hispànica (àmfora sud-hispànica, Dr. 23 - Keay 13 A, Dressel 23 - Keay 13 C, Almagro 50) i oriental (LRA 1 A i LRA 3). Tots aquests materials ens donen una cronologia de vers la primera meitat del segle V, tret de la Hayes 91 C de la

sigil·lada africana D i l'àmfora africana Keay 61 A i D, que corresponen al segle VI.

Forn voltes

El conjunt correspon a les referències «Forn voltes» i «Entre voltes 3 i 4 (?)». El material és molt pobre, consistent en alguns materials altimperials (unes sigil·lades gàl·liques, ceràmica de parets fines...). Possiblement és un context tardoantic, per la troballa de sigil·lada africana D informe, que es pot datar vers el segle V, per la seva probable relació amb el conjunt «Forn voltes 2».

Forn voltes 2

El conjunt està format per les referències «FV2 dins», «FV2 damunt» i «Forn voltes II». El material és abundant, corresponent sobretot al s. V dC: ceràmica *lucente* (Lamb. 1/3), sigil·lada africana D (Hayes 59, 61 A i B, 63, 64, 67, 79, 80 A, 91 B), àmfora africana (Africana 1 A, possible Keay 25 1B, 35 A i 61 C), sud-hispànica (Dr. 23 - Keay 13 C, Almagro 51 A o B - Keay 19 B) i oriental (LRA 5 o 6). Val a dir que la majoria d'aquests materials, segons les etiquetes, eren dins del reblliment, per la qual cosa podem afirmar que formen part del reblliment de la cambra interior del forn, i no solament de la seva superfície. Les àmfores estan barrejades en part amb l'etiqueta «Desguàs A», per la qual cosa cal considerar-les amb precaució. En algun cas (com la Keay 35 A i la Keay 19 B) l'etiqueta és «Forn damunt voltes», la qual cosa resulta força ambigua.

Aquestes referències fan pensar que, en època tardoantiga, els forns on durant el segle I es van produir àmfores devien estar parcialment o totalment al descobert (cosa que potser es pot explicar per la seva ubicació marginal en relació amb el nucli habitat de la vil·la), i es devia rebllir (ja sigui de forma casual o intencionada) durant l'antiguitat tardana, possiblement en el segle V dC.

Nymphaeum

Les referències són: «*Caldarium*» (a causa del fet que durant l'excavació es pensava que era el *caldarium* d'uns banys), «*Nymphaeum*» (a vegades s'indica la distància dins del nimfeu, sense cap altra referència), «2A», «5A», «11A», «12A», «14A», «15A», «17», «18A», «19A» i «21A». El material és força abundant, pertanyent als segles IV i, principalment, V dC. Tanmateix, cal tenir en compte la presència d'elements del segle VI dC. El material està compost per sigil·lada africana D (Hayes 58 B, 61 B, 91 B, decoració estampada estil A-1), DSP (Rig. 6 i 18), àmfora africana (Africana 2 A «con gradino» - Keay 4, Keay 25 i 36, Albenga 11-12 - Keay 62 Q, Keay 61 o 62), sud-hispànica (Dressel 23 - Keay 13 A; Almagro 51 C - Keay 23) i oriental (LRA 3, 4 A i 5 o 6).

Desguàs nymphaeum

Referències: «Desguàs *caldarium*», «Desguàs *caldarium*», «Desguàs *caldarium*». Evidentment, aquestes dades fan referència al reblliment d'un desguàs que procedia del nimfeu, per la qual cosa, indirectament, poden utilitzar-se per estudiar-ne l'amortització. El material consisteix en sigil·lada africana D (Hayes 61 B, 67 B, 80 B, 91 B, 91 D), DSP grisa (Rigoir 2 o 3) i àmfora africana (Keay 35 B), i és majoritàriament del segle V dC, tret d'un exemplar (Hayes 91 D) que es pot datar molt al final del segle VI i ja en el VII dC; però com que és una sola peça, cal considerar-ho amb precaució.

Forn de calç

Referències: «Forn de calç» (*sic*), «Forn de calç machina» (*sic*). Són esments prou explícits referents al forn de calç que es va documentar durant l'excavació. Hi ha materials del segle V dC: ceràmica *lucente* (Lamb. 1/3), sigil·lada africana D (Hayes 67, 91 B), llàntia africana (Hayes I), àmfora sud-hispànica (Almagro 51 - Keay 19 C; Dr. 23 o Almagro 51) i oriental (LRA 2 A). La datació, tot i haver-hi poc material, pot oscil·lar entre el segle IV i la primera meitat del V.

Construcció final desguàs

Només se'n coneix una única referència, que correspon sens dubte a alguna edificació ubicada al final del desguàs, probablement el mateix desguàs del nimfeu al qual ens hem referit («desguàs *nymphaeum*»). El material presenta una cronologia variada, compresa entre el segle II i el segle IV avançat o el V dC, amb presència de sigil·lada africana D (Hayes 76).

Desguàs A

Referències: «Desguàs A», «Desguàs A», «Desguàs A». Sobretot hi ha material tardoantic, amb presència de ceràmiques més antigues (sigil·lada itàlica i gàl·lica). Hi ha sigil·lada africana C (Hayes 50 A), africana D (Hayes 59), *lucente*, DSP grisa (forma Rig. 8 i possible Rigoir 15), possible imitació de llàntia africana (Hayes I), àmfora africana (Africana 1 A, Africana 2 C - Keay 6). Aquests materials (particularment la DSP) proporcionen una datació de segle IV molt avançat o (més probablement) de segle V.

Desguàs C

Referències: «DES C» (probablement correspon al «Desguàs *caldarium*», esmentat més amunt). Els materials es daten entre els segles II i V dC. Aquesta darrera datació ve donada per la presència de sigil·lada africana D (Hayes 91 i 93).

A més dels conjunts que acabem d'esmentar, n'hi ha uns quants més que no podem ubicar amb seguretat.

Hi ha també algunes referències, concretament «Desaigue» (*sic*) o «Desaigua» (*sic*), «Dins Desaigue» (*sic*),

«Tom desaïgue» (*sic*), amb poc material i heterogeni (sigil·lada gal·lica, africana A, C i D, formes Hayes 50 B, 58, 59, 61 A i B, 67, 76, *lucente*, forma Lamb. 1/3, DSP grisa, forma Rig. 8, àmfora africana Keay 25/1 A o B i hispànica tardana, forma Drag. 37 tardana), que deuen fer referència a alguna de les canalitzacions esmentades, tot i que no podem determinar a quina.

TT1 o TETE 1

No sabem ni tan sols què vol dir aquesta referència. Presenta poc material, però es pot datar en el segle v dC: sigil·lada africana D, Hayes 91 A, B o C i àmfora sud-hispànica (Dressel 23 - Keay 13 C), aquesta darrera barrejada amb l'etiqueta «14 A», per la qual cosa TT1 podria guardar relació amb la zona del nimfeu.

TT4 o TETE 4

Presenta la mateixa problemàtica que l'anterior, amb el qual potser es relaciona. Hi ha material homogeni d'època tardoantiga (Dr. 23, Al. 50, Afr. 1 A, LRA 3, *lucente*, TS clara D), *lucente* (Lamb. 1/3), sigil·lada africana C tardana (Hayes 71 A), africana D (Hayes 60, 61 A, 67, 91, decoració estampada estil A), hispànica tardana (Drag. 37 tardana), àmfora africana (Keay 25/2-H) i sud-hispànica (Almagro 50 - Keay 16 B). Es pot datar el conjunt en la segona meitat del segle IV o inicis del segle V.

TT1a

Material heterogeni del segle I al v dC, amb sigil·lada africana D (sigil·lada africana D, Hayes 91 A o B). D'altra banda, l'aparició junta de les referències GRA 13-I 9-IV-78 TT1 (2) fa pensar que els contextos TT, malauradament desconeguts, devien estar pels volts de la zona de l'abocador, encara que hi ha un altre cas («Farciment interior FV2 22-I-78 14-A TT-1 TSCD, DSGP») que pot fer pensar en la zona del forn d'àmfores. Hi ha un fragment d'àmfora africana, forma Keay 49, que està acompanyat de les etiquetes 14 - A TT1, per la qual cosa és dubtós a quin dels dos contextos correspon; és possible que es pugui proposar una relació entre TT1 i la zona del nimfeu.

TT1b

Material poc significatiu (només sigil·lada hispànica).

TT2 o TETE 2

Material heterogeni del s. II aC a l'antiguitat tardana (sigil·lada *lucente*, forma Lamb. 1/3, dels segles IV-V).

TT tomba

Especialment, hi ha ceràmica ibèrica i una mica de campaniana. Tanmateix, hi ha alguns elements més recents (sigil·lada africana D, Hayes 61 B, 50 B; àmfora

Africana 2 A «senza gradino» - Keay 4). Per tant, pot tenir una datació del segle V.

Forn quadrat

Aquest forn estava situat a la zona on actualment es troba la fàbrica de pinsos, i fou destruït a causa de la construcció d'aquesta darrera. Es van poder documentar restes d'un muret fet amb toves, recobert en part per una capa o arrebossat d'argila. A dins del receptacle es van recuperar diversos fragments d'unes safates de ceràmica comuna que estaven decorades amb unes anses en forma de cordons trenats i que es va deduir que es coïen en aquell petit forn.¹ No s'ha pogut datar, tot i que els materials donen una datació final de vers els segles IV o V.

Hi ha, finalment, diverses referències de les quals no podem deduir la ubicació ni la datació, però que tenen una denominació suggerent: «Forn ceràmica negra» (*sic*) (que fa referència a un forn de ceràmica del tipus anomenat «grollera», possiblement tardoantic; hi ha sigil·lada africana D, forma Hayes 56, i peu alt que pot ser una Hayes 87 A, 103 o 104), o «Habitació costat forn pobre» (amb sigil·lada africana D, Hayes 61 B, àmfora africana (Keay 25) i àmfora oriental, possiblement LRA 2, així com potser uns fragments d'àmfora africana Keay 27 B, 35 B i 61 D que es troben barrejats amb altres etiquetes); i d'altres com «Sepulcre àmfora» (sigil·lada africana D, Hayes 61 A), «Ceràmica de la tomba» (àmfora oriental, probablement LRA 1) o «SB lado sepulturas y pavimento» (amb sigil·lada africana D, Hayes 50 B, 61 B, 78), que fan referència a enterraments tardoantics, però que no aporten res com a conjunt de materials.

5.3. Els materials ceràmics d'època tardorepublicana

Entre els materials recollits a les excavacions dels Antigons hi ha un grup força interessant (encara que minoritari) de materials ibèrics i romanorepublicans que permeten documentar una ocupació de l'indret vers els segles II-I aC. Tot i que les excavacions no tenen un rigor estratigràfic totalment acurat, per les raons explicades al capítol corresponent, sí que s'han pogut definir alguns contextos, tot i que de fiabilitat insegura. De tota manera, la majoria es poden situar cronològicament en la primera meitat del segle III dC i en l'antiguitat tardana. Per tant, no hi ha nivells arqueològics que es puguin relacionar ni amb el període tardorepublicà ni amb l'altimperial. No cal dir que cap de les estructures conegudes (força malament) pot relacionar-se amb seguretat amb aquest període, per la qual cosa les característiques de l'establiment tardo-

1. Informació proporcionada per Jaume Massó.

republicà resten ignotes, i només són atestades per la presència de materials ceràmics d'aquesta època.

Tot i que la procedència de la majoria dels materials no es pot determinar, podem dir que algunes peces foren trobades a l'àrea del nimfeu («2A», «5A», «15A»), encara que això no demostra la localització de cap hàbitat ibèric en aquesta zona, ja que els materials probablement aparegueren en estat residual. També hi ha una concentració de materials ibèrics en un punt que, pel seu nom, sembla fer referència a un enterament tardoantic, tot i que no s'ha pogut localitzar: «TT tomba». Tanmateix, una etiqueta de «TT1» (amb materials imperials) apareix barrejada amb l'etiqueta «14 A», per la qual cosa TT1 podria guardar relació amb la zona del nimfeu, i podem relacionar hipotèticament la situació de «TT1» i «TT tomba».

Vegem seguidament quines espècies ceràmiques ibèriques i romanorepublicanes hem documentat en aquest jaciment. Val a dir que s'ha trobat també un fragment informe amb mamelló de ceràmica grisa feta a mà, potser del bronze final. Hi ha també una vora d'olla exvasada de ceràmica grisa feta a mà, que podria ser tant d'aquesta època com del període ibèric. Això ens podria indicar presència humana per la zona durant el període del bronze final - primera edat del ferro, i pot haver-hi hagut algun hàbitat del qual no tinguem cap més dada. En canvi, sí que hi ha una col·lecció de material iberoromà suficient per documentar l'existència d'un hàbitat datable en els segles II-I aC.

5.3.1. Ceràmica de vernís negre

Campaniana A

En total s'han recollit 66 fragments corresponents a aquesta espècie, dels quals n'hi ha alguns d'atribuïbles a la producció clàssica i més antiga, concretament una vora de la forma Lamboglia 27, un peu que sembla pertànyer a la mateixa forma, 2 peus de la forma Lamboglia 27 o 33, 2 vores i un peu amb carena de la forma Lamboglia 2.

Pel que fa a la producció de campaniana A tardana, s'han recollit 2 fragments (un peu i una carena) de la forma Lamboglia 3, una vora de plat de la forma Lamboglia 5, un peu que probablement pertany a la mateixa forma, un altre peu que es pot atribuir a les formes Lamboglia 5/7, un altre que pot ser de les mateixes formes Lamboglia 5/7 o 8 i una vora de la forma Lamboglia 7.

A més dels fragments amb forma determinable, hi ha 3 fons de plat i 5 peus de campaniana A, sense que se'n puguin determinar la forma, a més de 44 fragments informes. Pel que fa a aquests darrers, el seu valor és anecdòtic, tenint en compte que fa alguns anys es va procedir, al Museu d'Arqueologia Salvador Vilaseca (on es troben dipositats), a un procés de rebuig dels materials informes procedents d'aquesta excavació,

la majoria dels quals foren llençats. Per tant, són els exemplars amb forma identificable (com passa amb la resta de conjunts materials del jaciment) els únics que tenen un cert valor estadístic.

La majoria d'aquests materials no tenen una procedència coneguda, i quan és així («SB machina camí», «Paviment canuts mach.», «EAR 16», «EAR 21» i «Superfície baix») no podem donar-los una datació concreta, ni identificar el seu lloc d'aparició. En tot cas, es pot deduir que aparegueren, almenys en part, a la zona anomenada «Superfície baix», i a causa dels treballs de les màquines.

Campaniana B

La ceràmica campaniana B s'ha documentat també en poques quantitats, ja que només se n'han recollit 24 fragments, 9 d'ells de la campaniana B etrusca i 15 de l'anomenada «B-oïde».

La producció B etrusca està representada per tan sols 3 fragments amb forma: un peu de la forma Lamboglia 2, una vora de la forma Lamboglia 5 i un peu de la forma Lamboglia 5/7 o 8; a més, hi ha 6 fragments informes que es poden atribuir a aquesta producció.

Hi és present, però, la producció que hom anomenava fins fa poc «B-oïde», que actualment es tendeix també a anomenar «calena» per la seva atribució a la zona de Cales, on sembla que es va produir (Pedroni 2001), almenys en part. Aquesta producció es troba també representada en molt poca quantitat, ja que només hi ha una vora de la forma Lamboglia 2, 3 peus que pertanyen a les formes Lamboglia 5/7 o 8, així com un peu de forma indeterminada i 10 d'informes.

Només 2 fragments (de la producció B-oïde) tenen una procedència referenciada: «EAR-15» i «Desguàs A». Del primer no en podem dir res, però el segon correspon a un conjunt en què el material tardoantic és abundant, per la qual cosa es tracta sens dubte de materials residuals.

Val a dir que a més s'ha recollit un fragment informe de ceràmica de vernís negre de producció indeterminada.

Imitació de la ceràmica campaniana A (?)

S'ha trobat una vora de ceràmica campaniana de pasta grisa, que podria ser una imitació de la forma Lamboglia 27, tot i que es tracta d'un bol força comú en la ceràmica ibèrica, que es pot relacionar amb les formes COM-IB Cp1 i COM-IB Cp6 de la ceràmica comuna ibèrica (Castanyer *et al.* 1993a, 353).

5.3.2. Ceràmica ibèrica

Ceràmica ibèrica oxidant

Sense ser tan escadussera com la ceràmica de vernís negre, no es pot dir que la ibèrica sigui gaire abundant. Tanmateix, al Museu d'Arqueologia Salvador Vilaseca

de Reus es conserven en total 682 fragments de ceràmica ibèrica oxidant, la qual cosa representa ja una quantitat més significativa. Aquestes ceràmiques, tot i no ser encara gaire ben conegudes en alguns aspectes, poden enquadrar-se en les tipologies existents.

En primer lloc, podem destacar la presència dels vasos anomenats *kalathoi* o «barrets de copa», dels quals hi ha 18 vores corresponents a la forma Mata-Bonet 2711 (datable entre el 300 aC i el canvi d'era, aproximadament) i 17 vores de la forma Mata-Bonet 2721, pròpia dels segles II i I aC. A més, hi ha 3 vores de *kalathoi* de les quals no es pot precisar la forma concreta.

Cal dir que les dues tipologies existents sobre *kalathoi*, degudes a Mata i Bonet (1992) i Conde (1991 i 1992), no sempre són coincidents en l'aspecte cronològic, tot i que hem de ser conscients que la primera ha estat elaborada a partir dels materials localitzats a la zona valenciana, mentre que la tipologia de Conde se centra en l'àrea emporitana. En aquest sentit, la forma Mata-Bonet 2711 (datada entre el 300 aC i el canvi d'era) s'identifica amb la forma A-4 de Conde, datada cap als anys 175 i 100 aC. Com es pot comprovar, hi ha una diferència considerable entre ambdues datacions, i la segona ens sembla més propera a la realitat reflectida als Antigons.

Es conserven també 15 fragments informes de ceràmica ibèrica pintada, sense que puguem precisar a quin tipus pertanyen, tot i que, probablement, corresponen majoritàriament a la tipologia dels *kalathoi*.

Hi ha també 5 vores de gerra del tipus anomenat de «coll de cigne», variant molt habitual en la ceràmica comuna ibèrica, tant en la producció llisa (forma COM-IB Jr1) com en la pintada (formes Ib. Peinte 1222, 2221c i 2222b i c; cfr. Adroer 1993, 471, 473 i 474). L'esmentada forma COM-IB Jr1 es data entre mitjan segle VI i el primer quart del segle IV aC (Castanyer *et al.* 1993a, 355); és, per tant, una forma del període ibèric antic i ple. Les ceràmiques decorades també presenten unes datacions força antigues.

A més dels fragments que acabem d'indicar, prou ben caracteritzats tipològicament, n'hi ha alguns altres que també podem identificar. Concretament, es tracta d'una vora i un fragment de nansa i vora de gerra, que potser corresponen al tipus COM-IB Am4, que es data entre mitjan segle IV i el darrer quart del segle III aC (Castanyer *et al.* 1993a, 352), així com 2 vores de plats de vora vertical i una vora de bol ibèric (també de vora vertical) que no podem classificar.

Hi ha també fragments de gran vas, com ara 3 vores que es poden identificar amb la forma COM-IB Jr 4, datable entre mitjan segle IV i el darrer quart del segle III aC (Castanyer *et al.* 1993a, 355).

Entre el grup que es pot classificar genèricament com a grans vasos, es conserven 2 vores amb nanses, 14 vores i 17 nanses bífides corresponents a tenalles.

Aquest tipus de producció és habitual en els darrers segles de la cultura ibèrica, i podria relacionar-se tipològicament i funcionalment amb els *dolia* romans, i ser, per tant, un possible contenidor de vi, oli o cereal. Admetem que aquesta comparació es fa tan sols a partir de la seva similitud formal, sense que en tinguem pas cap més evidència.

A més d'aquests materials, coneixem 6 fons de gran vas, una nansa d'àmfora ibèrica o gran vas i 576 fragments informes d'àmfora ibèrica o gran vas. Possiblement, aquests fragments corresponen també als tipus de tenalla als quals acabem de fer referència.

Deixant de banda els materials més o menys classificables a partir de les tipologies conegudes, hi ha alguns altres fragments que hem de tenir en compte però que, malauradament, no podem classificar d'una forma més acurada. En concret, s'han recollit 3 vores verticals de plat, 3 vores de bol (amb vora vertical), una vora de gerra amb abocador, 2 vores de gerra (exvasades), 5 vores d'olla exvasada, una vora exvasada d'olleta, 2 vores d'olla ibèrica (una d'elles vertical), una vora exvasada (forma indeterminada), 2 vores amb visera, una vora engruixida i exvasada, una vora de possible morter (amb ornaments aplicats exteriorment, tipus nansa horitzontal), 2 fragments de brocs, 22 nanses, una carena, un fons de gerreta, 2 fons amb peu alt, 7 fons amb petit repeu, 14 fons i un fons pla (possible gobelet de ceràmica de parets fines, Mayet I o III?). Hi ha també 469 fragments informes, 214 dels quals són relativament gruixuts, per la qual cosa podrien correspondre a àmfores ibèriques o a grans vasos.

Ceràmica grisa

La ceràmica ibèrica comuna en cocció reduïda es pot considerar dins del mateix tipus que l'oxidant, sense que hi hagi una tipologia clarament diferenciada. En el cas dels Antigons, tan sols hi ha 2 fragments (una nansa de gerra i un fragment informe) de caracterització tipològica problemàtica, ja que no queda clar si es tracta de ceràmica ibèrica o de ceràmica comuna romana. En tot cas, es tracta d'una presència irrellevant.

Ceràmica d'engalba blanca

La ceràmica d'engalba blanca és una producció ibèrica caracteritzada per la presència exterior d'una fina engalba blanca; aquesta producció ha estat definida per Nolla (1981 i 1986), que n'ha establert una tipologia. La seva distribució es limitava, pel que sabem fins ara, a les comarques del nord-est de Catalunya, és a dir, a la zona gironina, on sens dubte es trobava l'àrea de producció. Es pot datar aproximadament entre els anys 150 i 50 aC, és a dir, coincidint amb un període de canvis en el panorama ceràmic definit bàsicament per la importació de la ceràmica campaniana B, les

àmfores Dressel 1, la ceràmica comuna itàlica i les primeres produccions de parets fines.

És interessant prendre nota de la presència, ni que sigui minoritària, d'aquesta producció, que inicialment s'havia considerat exclusiva de la zona del nord-est de Catalunya i que, pel sud, només arriba al Maresme (Nolla 1981; Castanyer *et al.* 1993b, 156), però que darrerament ha mostrat tenir una geografia més extensa. Concretament, s'ha recollit una vora similar (però no idèntica) a la forma 5 de la classificació de Nolla. El referent formal estudiat per Nolla es pot datar vers els anys 150/130 aC.

A la propera vil·la romana del Mas d'en Gras també s'ha documentat aquesta producció (Járrega 2003, 115-116; 153, fig. 3.7), concretament la forma Nolla 5, amb la qual, com hem vist, podem relacionar l'exemplar dels Antigons. Per tant, podem pensar que aquesta forma podria haver estat la que hagués tingut una distribució preferent vers el sud. A la mateixa ciutat de Tarragona s'han localitzat, en estrats del tercer quart del segle II aC (Díaz 2000, 224 i 233; 238, fig. 39), alguns exemplars d'aquesta producció, corresponents a les formes Nolla 1, 5 A i 8, la qual cosa permet il·lustrar la comercialització d'aquesta producció del nord-est de Catalunya a l'àrea de la capital provincial, *Tarraco*. Aquestes dades ens demostren que, encara que la distribució d'aquestes ceràmiques indica que es van produir efectivament al nord-est català, tingueren una discreta difusió tot seguint la costa en direcció sud.

Ceràmica ibèrica grisa de la costa catalana

Aquesta producció, coneguda des de fa anys, ha tingut diverses oscil·lacions en la seva denominació, ja que ha estat anomenada ceràmica grisa emporitana (Almagro 1953), grisa monocroma (Aranegui 1975), grisa de tipus emporità (Aranegui 1985 i 1987) i grisa de la costa catalana (Castanyer *et al.* 1993c). Per a l'àrea que analitzem, hi ha un estudi de conjunt sobre aquestes produccions a la Cossetània (López i Fierro 2004). No s'han localitzat els tallers on es produïa, tot i que podrien haver estat situats a la zona d'Empúries, com hom ha suposat. Tanmateix, com que això no és segur, potser és més prudent anomenar-la «ceràmica grisa de la costa catalana», o bé «de tipus emporità», sense que això hagi d'implacar necessàriament una producció en aquesta ciutat.

D'aquesta producció, evidentment fina (i per això mateix habitualment menys abundant que la comuna ibèrica oxidada), se n'han recollit només 5 fragments, consistents en 3 vores de plat corresponents a la forma Cp1 o la Cp2 de la classificació de Castanyer, Sanmartí i Tremoleda (1993c, 393), així com una vora de gerreta (de tipologia indeterminable, considerant que es tracta només d'un petit fragment) i un fragment informe.

5.3.3. Àmfora ibèrica

S'han documentat 36 fragments, dels quals 22 són informes, però que per les seves característiques (gruix de les parets) podem associar a aquesta producció, sense descartar que es tracti de grans vasos. Els altres 14 fragments corresponen a les típiques vores planes d'aquesta producció. Tanmateix, tot i que sense que això comporti una significació cronològica, podem identificar-les a partir de la classificació tipològica de Castanyer, Py, Sanmartí i Tremoleda (1993). Concretament, s'ha recollit una vora d'àmfora de la forma Lattara bd1c i una altra de la Lattara bd1d, així com 9 vores del tipus Lattara bd2b, 2 del Lattara bd3b i una del tipus Lattara bd4d. A part d'aquests elements tipològicament identificables, hi ha 4 vores d'àmfora ibèrica, 5 fons i un possible pivot, així com 10 nanses d'àmfora ibèrica i 2 de probables.

5.3.4. Àmfora itàlica

L'àmfora itàlica està relativament representada, amb un total de 63 fragments, dels quals 3 corresponen a època imperial, per la qual cosa el total d'àmfora itàlica d'època tardorepublicana es concreta en 60 fragments. Com és habitual, la majoria dels fragments formalment identificables corresponen a la forma Dressel 1. D'altra banda, cal tenir en compte que podem identificar, en alguns casos concrets, el que Josep Maria Nolla va anomenar «tipus DB» (Nolla 1976), amb una gran concentració de desgreixant d'olivina, que correspon a l'argila de les àmfores produïdes a la zona vesuviana. Aquest tipus acostuma a ser minoritari als jaciments catalans, en relació amb la resta de produccions itàliques; així es constata, per exemple, a la propera vil·la del Mas d'en Gras (Járrega 2003, 116), on la major part corresponen a alguna altra producció, que podria concretar-se o no a l'àrea del Vesuvi. De les trobades als Antigons, el material estudiat presenta 20 exemplars d'aquest tipus, enfront de 43 que no hi corresponen, per la qual cosa són tan sols el 31,74 % del total.

Hi ha 3 fragments (a més d'un de possible) de vora d'àmfora grecoitàlica, la qual cosa és interessant, perquè ens situa dins una cronologia bàsica de finals del segle III o el II aC, la qual cosa correspon als primers moments de l'ocupació romana del territori, i per tant reforça la possibilitat que hi hagués un hàbitat ibèric de plana, previ a la implantació de la vil·la romana. Concretament, del tipus anomenat grecoitàlic s'han recollit 2 vores de clara procedència itàlica, així com una altra de pasta d'origen indeterminat, i una de dubtosa entre la grecoitàlica i la Dressel 1 A. Aquestes apreciacions creiem que no són sobreres, ja que a l'Alt Camp s'han detectat alguns fragments d'àmfora tipològicament grecoitàlica, però que segons es desprèn de

les seves característiques físiques es podria considerar (bé que dubtosament) una producció local o regional (Carreté *et al.* 1995, 80). Potser un dels exemplars dels Antigons podria correspondre a aquesta producció local, tot i que tampoc amb seguretat.

Pel que fa a tipus amforals ja plenament romans, la presència de la forma Dressel 1 és clarament majoritària, ja que s'han comptabilitzat un total de 24 fragments segurs (i 3 de possibles). D'aquests, 13 corresponen al tipus Dressel 1 A (2 d'ells amb la pasta tipus DB), un és dubtós (pel seu estat fragmentari) entre els tipus A i C, 2 pertanyen al tipus Dressel 1 B i 2 més a la forma Dressel 1 C (un d'ells amb pasta del tipus DB). A la forma Dressel 1, sense més precisions, hi corresponen 6 fragments (2 d'ells amb pasta del tipus DB), mentre que n'hi ha 3 més que possiblement corresponen a la forma Dressel 1, dels quals un presenta també la pasta del tipus DB. El tipus Dressel 1 A s'origina vers l'any 130 aC, i es documenta a *Hispania* per primera vegada als campaments militars establerts al voltant de Numància (Sanmartí 1985), i perdura fins al canvi d'era, aproximadament; els tipus Dressel 1 B i C comencen a produir-se cap a l'any 100 aC i són, per tant, propis del segle I aC, mentre que el tipus C és més propi de la primera meitat del segle.

S'han conservat alguns fragments informes, encara que aquests materials no són representatius, atès que (com s'ha dit abans) es va llençar molt material informe i, per tant, la seva presència és aleatòria. De tota manera, els consignem aquí. Es tracta de 27 fragments, 11 dels quals tenen la pasta del tipus DB. Val a dir que les àmfores itàliques d'època republicana (sobretot la Dressel 1) són molt abundants a l'àrea que estudiem; així, a la ciutat de *Tarraco* representen el 61 % d'alguns conjunts estudiats, dels quals el 52 % del total està compost per àmfores de la forma Dressel 1 (Díaz i Otiña 2002, 187-188). Al Camp de Tarragona aquestes produccions són també molt abundants (Carreté *et al.* 1995, 161), encara que el conjunt present a la vil·la dels Antigons és poc abundant, i per tant escassament representatiu.

5.3.5. Àmfora púnica

D'aquesta producció en coneixem 2 vores, corresponents a la forma Mañá C 2b. El moment més important de producció de la forma Mañá C 2 es comprèn entre la primera meitat del segle II aC i l'època d'August (Van der Werff 1977-1978, 177-178). Tanmateix, els tres tipus en què es divideix presenten trets cronològics diferenciats; així, seguint un primer estudi de Joan Ramon (1981), el tipus Mañá C 2a es pot datar cap als anys 250 a 150 aC, aproximadament, mentre que el C 2b té una cronologia més tardana, d'entre els anys 125 a 25 aC, i el C 2c presenta una datació gairebé idèntica, de vers els anys 100 a 25 aC. Els 2

exemplars dels Antigons corresponen concretament al tipus Mañá C 2b.

Una tipologia posterior de Joan Ramon (1995) ens permet identificar els 2 exemplars amb la forma T-7.4.3.3, que es data aproximadament entre els anys 110/100 i 50/30 aC, coincidint plenament, per tant, amb la cronologia atribuïda prèviament a la forma Mañá C 2b, i plantejant-se una possible perduració fins a l'època d'August (Ramon 1995, 213). Aquesta forma fou produïda a l'àrea de l'estret de Gibraltar, tant en alguns punts del nord d'Àfrica (Kouass, Bana-sa) com a Andalusia.

5.3.6. Valoració general de l'horitzó ceràmic tardorepublicà

Com s'ha dit, tot i que no hi ha contextos estratigràfics clars d'aquest període, els materials documentats són suficients per constatar l'existència d'un establiment previ a la vil·la romana, que podria remuntar-se al període ibèric ple, si més no al segle III aC. Això es podria deduir de les ceràmiques comunes ibèriques (sempre difícils de datar), així com d'algunes formes de la ceràmica campaniana A, concretament els 2 peus de classificació dubtosa entre la forma Lamboglia 27 i la 33 (tanmateix, ambdues tenen una llarga durada entre el segle III i l'I aC), i especialment de la troballa de fragments d'àmfora grecoitàlica. Per tant, podem pensar que hi hagué algun establiment de característiques desconegudes potser en el segle III aC, però amb més seguretat durant la centúria següent, coincidint amb la primera ocupació romana del territori.

Les ceràmiques d'època tardorepublicana corresponen al 5,03 % del total de les ceràmiques estudiades del jaciment, la qual cosa li confereix un paper minoritari però significatiu, si tenim en compte que l'elevat nombre de materials altimperials es deu a l'existència d'un abocador de la primera meitat del segle III dC. En aquest sentit és com cal valorar el percentatge de les ceràmiques de vernís negre en relació amb el total de ceràmiques fines (l'1,32 % del total) i el de les àmfores d'època republicana en relació amb el total del jaciment, que en canvi ascendeix al 15,38 %. Aquesta elevada presència es pot explicar tant per l'àmplia difusió que assoleixen les àmfores itàliques de la forma Dressel 1 al Camp de Tarragona al segle I aC, com per l'escàs nombre de fragments amforals apareguts en l'abocador esmentat.

En general, la quantificació dels materials tardorepublicans (5,03 %) és gairebé equiparable (només un xic inferior) a la dels tardoantics (6,37 %).

Malgrat que no puguem constatar l'existència de contextos d'aquest període, l'aparent concentració de materials a la zona del nimfeu fa pensar en la possibilitat que en aquesta àrea hi hagués algun estrat d'època tardorepublicana que no fos convenientment docu-

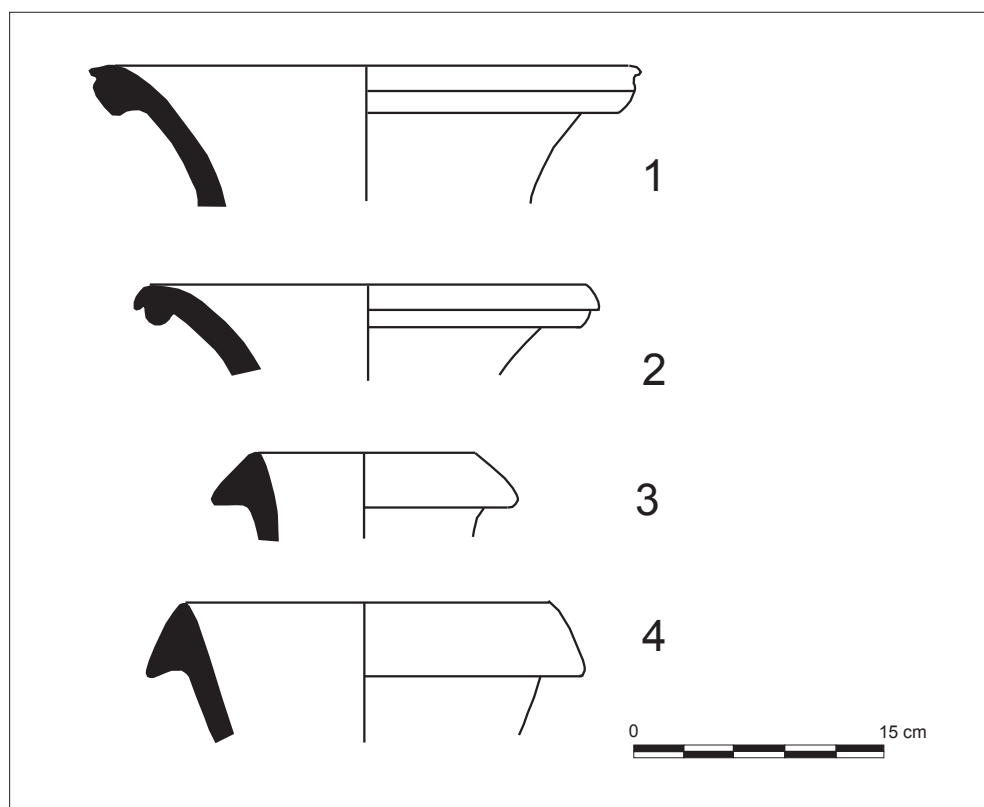

FIGURA 1. Materials d'època republicana. Dibuixos: R. Jàrrega. 1 i 2. Vores d'àmfores púniques, formes Mañá C 2b / Ramon T-7.4.3.3; 3. Vora d'àmfora grecoitàlica; 4. Vora d'àmfora grecoitàlica o Dressel 1.

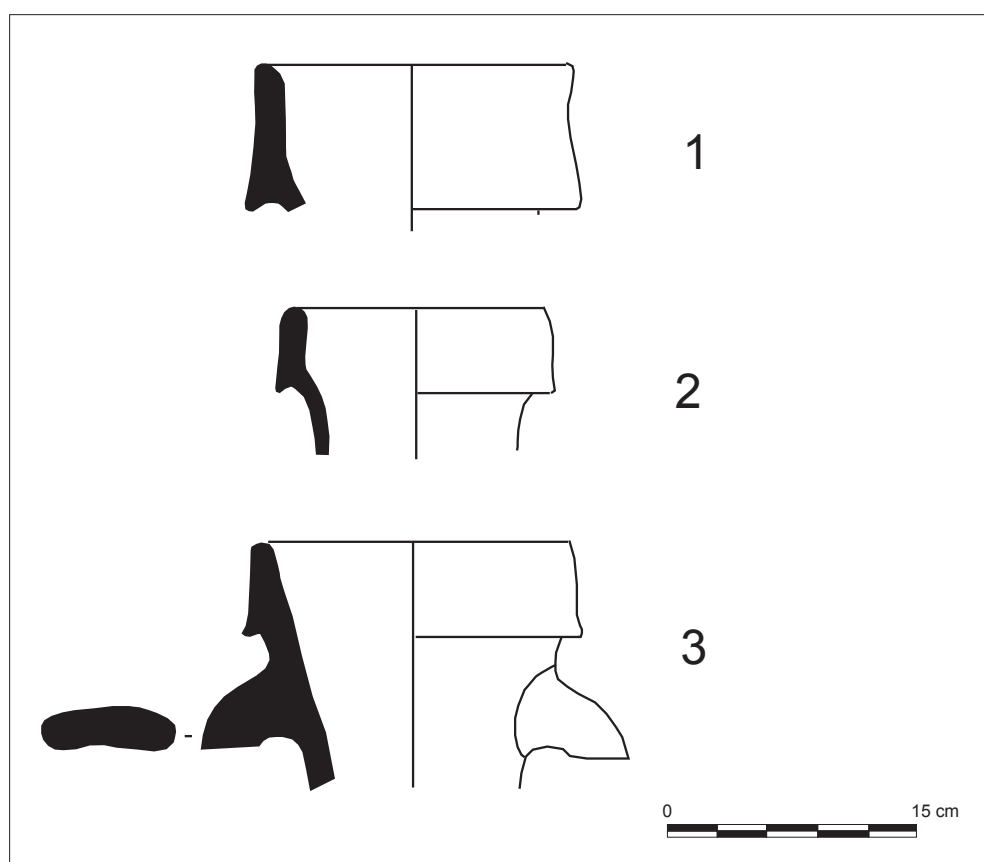

FIGURA 2. Materials d'època republicana. Dibuixos: R. Jàrrega. 1. Vora d'àmfora itàlica, forma Dressel 1 C; 2 i 3. Vores d'àmfora itàlica, forma Dressel 1 B.

FIGURA 3. Materials d'època republicana.
Foto: L. Buffat.
Vora de càlât de ceràmica
ibèrica pintada.

mentat en les excavacions, a causa de les circumstàncies d'urgència en què es van produir.

Tanmateix, la troballa d'un o dos fragments ceràmics que podrien datar-se en el període del bronze final ens permet suposar, si més no, la freqüentació del lloc en aquella època, i que poguésser haver-hi hagut algun assentament, tal vegada alguna cabana. De tota manera, no podem lligar aquest possible assentament amb l'ibèric posterior, ja que manquen evidències que ens permetin posar en relació ambdós períodes.

Des d'un punt de vista estrictament ceramològic, que és el que ens interessa en aquest capítol, podem destacar l'abundància (dins del caire quantitativament limitat de la col·lecció) de materials propis de la segona meitat del segle II i de l'I aC. Això es desprèn de la troballa de ceràmica campaniana A tardana (formes Lamboglia 3, 5, 7 i potser 8), B (formes Lamboglia 2, 5 i 5/7 o 8) i B-oïde (formes Lamboglia 2 i 5/7 o 8), que proporcionen una cronologia general datable entre el darrer quart del segle II i mitjan/tercer quart del segle I aC. Aquesta datació és coincident amb la que presenten les àmfores, ja que, juntament amb la forma Dressel 1 A (de cronologia més àmplia), comptem també amb exemplars de les variants Dressel 1 B i C, datables ja molt a finals del segle II o inicis de l'I aC.

Tornant a la ceràmica campaniana A, tot i que la majoria (52 fragments) són de cronologia indeterminada (pel fet que es tracta de padellassos informes), hi ha una clara preponderància de la producció tardana, amb formes pròpies de la campaniana B (10 exemplars), en relació amb la que podria ser més antiga (només 4 exemplars), i encara considerant que la forma Lamboglia 27 té una clara perduració. Pel que fa a la campaniana B etrusca i la B-oïde, hi ha més

representació d'aquesta darrera (15 fragments) en relació amb la primera (9 fragments), situació que resulta també habitual a la costa catalana, la qual cosa indica una implantació dels productes de Cales i similars més important que la producció de la zona etrusca. Malauradament, falten dades quantitatives, i les que aquí utilitzem són problemàtiques per la manca de fiabilitat estratigràfica; creiem, però, que responen a una tendència general documentada al llarg de la costa catalana.

La troballa d'un fragment de ceràmica d'engalba blanca correspon també a aquesta cronologia (Nolla 1981 i 1986; Castanyer *et al.* 1993b), i contribueix a constatar l'arribada d'aquesta producció al Camp de Tarragona, tot i que es documenta especialment al nord-est de Catalunya, on sembla que es trobava l'àrea productora.

És interessant tenir en compte, tot i l'escàs nombre d'exemplars estudiats, la ràtio que presenten les àmfores itàliques del tipus DB (procedents, per tant, de la zona del golf de Nàpols) i la resta de produccions d'aquesta procedència, de les quals només podem constatar una fabricació a la zona itàlica però sense que se'n pugui precisar l'àrea. La producció DB sempre és minoritària en relació amb les altres produccions itàliques. Això vol dir que la producció del golf de Nàpols no solament no era exclusiva, sinó que era minoritària respecte a altres àrees productores (potser Cosa, a Etrúria?), cosa que no estem, ara com ara, en condicions de determinar i que, sens dubte, seria un camp d'estudi molt interessant per conèixer millor els circuits comercials de l'ager *Tarraconensis* i la seva relació amb la península Itàlica durant el període tardorepublicà.

Contrastant aquestes dades, i sense negar un possible origen més antic (que està documentat, com s'ha dit, per la presència d'àmfora grecoitàlica), les ceràmiques ibèriques i romanorepublicanes ens proporcionen una datació majoritària (tot i que difícil de precisar) centrada entre finals del segle II i mitjan - tercer quart de l'I aC. Aquesta abundància més gran, tot tenint en compte la problemàtica d'aleatorietat que pugui representar la mostra ceràmica, es relaciona probablement amb una implantació o un desenvolupament més important de l'hàbitat, de característiques desconegudes (granja ibèrica?, vil·la republicana?), que aquests materials ens permeten documentar.

5.4. Els materials ceràmics d'època altimperial (segles I-II)

Per les característiques concretes del jaciment, no comptem amb la presència de contextos ni estrats dels segles I i II, ja que el que s'ha documentat és un important abocador d'inicis del segle III, al qual ens referirem més endavant. Per tant, els materials ceràmics d'aquestes dues centúries aparegueren en estat residual o en superfície, tret dels materials associats al forn d'àmfores, els quals estudiem a part. Tanmateix, aparegueren en quantitats força importants, la qual cosa ha permès reunir un conjunt ceràmic força interessant, que analitzarem tot seguit.

Del conjunt dels materials estudiats, les ceràmiques d'època altimperial són absolutament majoritàries: constitueixen el 88,58 % del total. No obstant això, cal deixar clar que el seu nombre elevat es deu a la presència d'un abocador d'inicis del segle III, al qual corresponen la major part dels materials, especialment la sigil·lada africana A i, sobretot, la ceràmica africana de cuina. Els materials dels segles I i II no són pas tan abundants, com veurem quan tractem les sigil·lades itàliques i gàl·liques. Pel que fa a la sigil·lada hispànica, una bona part correspon a l'abocador. La presència d'aquest abocador, tot i que distorsiona considerablement la significació de les quantificacions, també és simptomàtica d'un moment especialment actiu en la vida de la vil·la.

5.4.1. Les ceràmiques fines: la terra sigil·lada

Les produccions de sigil·lada itàlica, gàl·lica i hispànica tenen una presència percentual relativament important: es comptabilitza un total de 2.550 fragments sobre 17.502 si considerem el total de materials ceràmics estudiats, i sobre 15.505 tenint en compte els de cronologia altimperial; si les contrastem amb aquesta darrera quantitat, els tres tipus ceràmics corresponen al 16,44 % del total. Tanmateix, la sigil·lada hispànica (com en part també la sigil·lada africana A) correspon

al context de l'abocador reblert a inicis del segle III. Cal considerar que, en el cas dels Antigons, l'abundància de materials del segle II i inicis del III (corresponent a l'abocador) distorsiona la representativitat dels percentatges.

5.4.1.1. Sigil·lada itàlica

Seguidament es fa una relació de les formes documentades i el nombre d'exemplars en què apareix cadascuna d'elles.

Formes	
Conspectus 1.1	1
Conspectus 1, 3 o 4	1
Conspectus 11.1.4	1
Conspectus 12.1	2
Conspectus 12.3	2
Conspectus 12 o 14	1
Conspectus 14.1	1
Conspectus 17.3	1
Conspectus 17, 22 o 23	1
Conspectus 17 o 23	1
Conspectus 19	1
Conspectus 19 o 20	1
Conspectus 20.1	1
Conspectus 20.4 o 21.3	3
Conspectus 21	1
Conspectus 23.2	1
Conspectus 23	2
Conspectus 23 (?)	1
Conspectus 26.1	1
Conspectus 27	1
Conspectus 31.1	2
Conspectus 31.2	1
Conspectus 31	1
Conspectus 32.4.1	1
Conspectus 38	1
Conspectus 41.1	1
Conspectus R 1.2	1
Conspectus R1 o R2 (?)	1
Conspectus R 6.1	1
Conspectus R 7.1	1
Indet.	38
Total	74

A més dels exemplars esmentats, n'hi ha un (molt fragmentari) de dubtós entre la sigil·lada itàlica i la gèlica, que es pot identificar (amb dubtes) amb la forma Dragendorff 11 d'aquesta darrera producció, a la qual segurament deu pertànyer.

Pel que fa a la procedència d'aquestes peces, en la majoria dels casos no en tenim constància; només en quatre casos («EAR-1», «Calicata GRA-FTF 24-2-78», «Superfície» i «Superfície baix»), cosa que indica clarament una troballa aleatòria o bé la seva aparició en estat residual a l'àrea de l'abocador.

Com hom pot comprovar, el repertori formal és força ampli, amb una considerable diversitat de formes, sense que en destaquï pràcticament cap sobre les altres. La majoria estan representades per un sol exemplar, a excepció de les formes Conspectus 12.1 i 12.3, Conspectus 23 i Conspectus 31.1, amb 2 exemplars de cada, i 3 fragments que podem atribuir amb dubtes a la forma Conspectus 20.4 o a la 21.3.

D'altra banda, les formes decorades (Conspectus R 1.2, R1 o R2, R 6.1 i R 7.1), a les quals pertanyen també 2 fragments informes, tenen (com també és habitual) una representació més aviat baixa, que es limita a tan sols 6 fragments, que corresponen al 8,21 % del total de la sigil·lada itàlica. Les vores documentades no han permès identificar-ne la decoració, mentre que els 2 fragments informes presenten representacions florals i de figures d'ocells, respectivament.

Percentatges

Aquesta producció es troba representada per un total de 74 fragments, que corresponen al 2,90 % de les sigil·lades de vernís roig (itàlica, gèlica i hispànica), i a l'1,19 % de les sigil·lades altimperials, considerant la sigil·lada africana A. Si contrastem aquesta percentualitat amb altres jaciments rurals de la costa catalana (i tenint en compte que gairebé no tenim dades estadístiques de cap jaciment), podem comprovar com a la propera vil·la del Mas d'en Gras (Vila-seca, Tarragonès) la sigil·lada itàlica correspon al 2 % de les ceràmiques fines trobades al jaciment (Jàrraga i Sánchez 2008, 86). Ja més lluny, al Maresme, la sigil·lada itàlica representa el 8 % del total de les ceràmiques fines (Prevosti 1981, 554), i al jaciment del Morè (Sant Pol de Mar) és el 10,56 % (Jàrraga 1997, 79-81 i 247-277), valors discrets però molt superiors als documentats als Antigons. A la vil·la de Casa Blanca (Tortosa, Baix Ebre) la presència d'aquests materials és testimonial (ja que la majoria dels materials són d'època tardoantiga): constitueixen tan sols el 0,54 % de les ceràmiques fines (Pérez Suñé 2003, 172).

Més al sud, a Sagunt, les sigil·lades itàliques constitueixen el 24,90 % de les sigil·lades de vernís vermell (itàliques, gèliques i hispàniques), segons Montesinos (1991, 18), és a dir, un percentatge molt superior al dels Antigons. Al Grau Vell, l'antic port

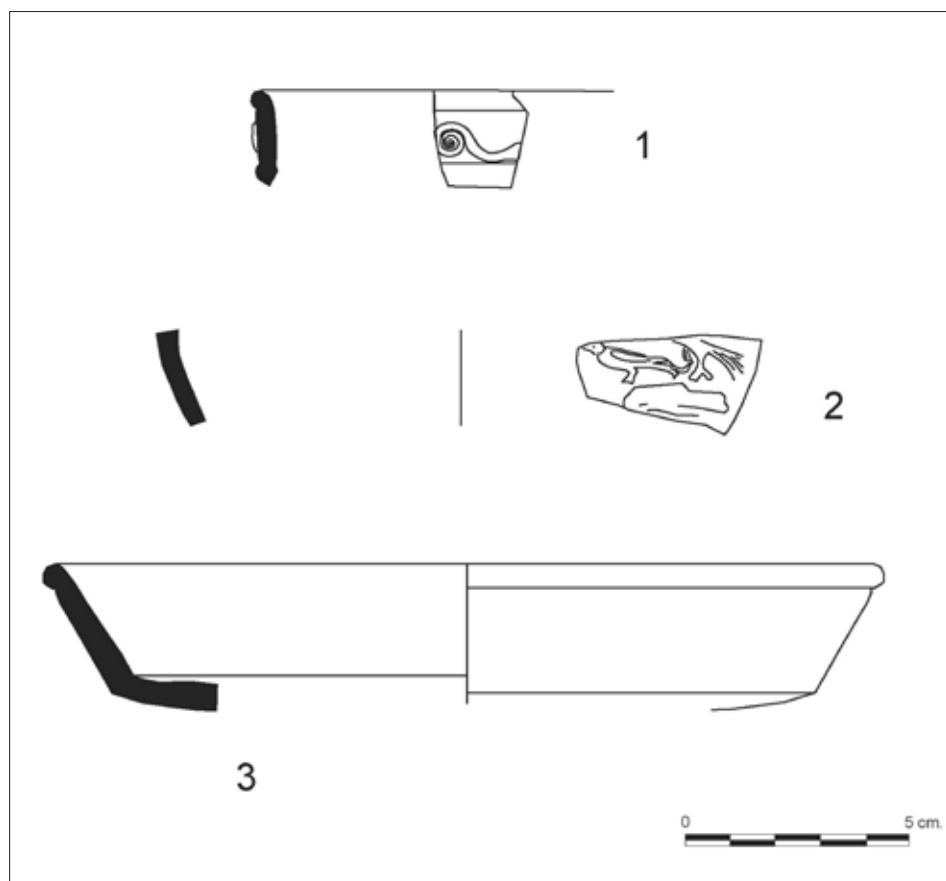

FIGURA 4. TS itàlica i gèlica. Dibuixos: R. Jàrraga.

1. Vora de plat o bol TS itàlica, forma Conspectus 20.4 o 21.3; 2. Fragment de paret de copa TS itàlica decorada; 3. Vora de plat de TS gèlica decorada, forma Drag. 18.

d'aquesta població, constitueixen el 18,8 % (Montesinos 1991, 90), la qual cosa representa un resultat força similar al del conjunt de la ciutat, i resulta significatiu pel fet de procedir d'excavacions arqueològiques.

Val a dir que, malgrat la quantitat d'excavacions efectuades a les ciutats, especialment a Tarragona, no comptem ara com ara amb cap dada que ens permeti efectuar càlculs de percentualitat sobre la presència d'aquests materials, al contrari del que passa amb els jaciments rurals, com hem vist; només podem considerar, al País Valencià, l'excepció de Sagunt, com hem dit abans. Les dades que acabem de contrastar ens permeten concloure que la representació de la sigil·lada itàlica a les vil·les de la zona costanera catalana oscil·la entre el 2 i el 10 % del total de les ceràmiques fines d'aquests jaciments.

Crida l'atenció la pràctica igualtat percentual que presenten els jaciments dels Antigons i del Mas d'en Gras, tan propers l'un de l'altre, però tenint en compte que en cap dels dos casos hem pogut documentar nivells arqueològics contemporanis d'aquests materials, s'ha de considerar aquesta dada amb precaució. De tota manera, cal dir que és normal que en una vil·la de la costa catalana la sigil·lada itàlica sigui la que apareix menys representada (cosa que en part es pot deure a dinàmiques comercials, i en part a la seva curta durada en el temps); tinguem en compte el que s'ha dit més amunt sobre la importància de l'abocador del segle III en relació amb la representació de materials més antics.

Cronologia

Quant a la cronologia, hi ha formes antigues (un fragment de vora de la forma Conspectus 1.1 i un peu que es pot atribuir a la forma Conspectus 1, la 3 o la 4), però la majoria corresponen a la fase clàssica de la producció (Ettlinger 1990; Passelac 1993, 555). Tanmateix, cal dir que les formes Conspectus 20.4 i 21.3 es daten entre els anys 40 i 80 dC (és a dir, entre Claudi i Vespasià), per la qual cosa corresponen a un moment en què la sigil·lada itàlica ha deixat pràcticament de circular a l'est d'*Hispania* i en què els mercats han estat ocupats per les sigil·lades gal·les i fins i tot hispàniques. Tot i que l'atribució tipològica dels tres fragments que hem identificat com a Conspectus 20.4 o 21.3 no és segura, sí que podem dir que corresponen a almenys una de les dues formes, la qual cosa confirma la seva cronologia tardana.

Epigrafia

Una de les aportacions més interessants de la sigil·lada itàlica dels Antigons a l'estudi d'aquesta producció és la troballa d'una petita col·lecció d'exemplars amb segells de terrisser, concretament 11. En primer lloc, podem destacar un fons amb el segell ANTER / RASIN, que pot llegir-se *Anter(os) Rasin(i)*. L'esmentat *Anteros* és un esclau de *Rasinius*, terrisser aretí ben conegut (Oxé *et al.* 2000, 352-363, núm. 1622-1685; concretament per a *Anteros*, 356, núm. 1629). En el cas dels Antigons no tenim cap paral·lel exacte, ja que el número 1629.2 de la classificació que acabem d'esmentar és molt similar, però no presenta (com cap dels altres) el nexa entre la N i la T que apareix en el nostre exemplar. Els segells d'*Anteros*, esclau de *Rasinius*, estan sempre emmarcats en una cartel·la rectangular, i es daten en un moment indeterminat d'inicis del segle I dC.

Força interessant és un fons de forma indeterminada amb el segell PCORN, corresponent a *P(ublius) Corn(elius)*. Aquest terrisser d'*Arretium* és molt conegut, i se n'ha documentat una bona variant de segells tant en solitari com amb els seus esclaus (Oxé *et al.* 2000, 190-201, núm. 623 a 681; concretament la número 30 correspon perfectament a la dels Antigons). El segell *P(ublius) Corn(elius)* és força abundant a *Hispania*;² a més, es troben, tot i que en menor quantitat, nombrosos segells dels esclaus de *Publius Cornelius* (Beltrán 1990, p. 69), senyal que la seva era una *officina* molt important. Un d'aquests, *Memmius*, correspon a la marca PCORNE/MEM que es va documentar a la vil·la romana dels Tolegassos (Viladamat, Alt Empordà) (Casas i Nolla 1993, 20, núm. 72, i 22).

Hi ha també un fons amb el segell ...ET... / ...MIA, corresponent sens dubte (tot i l'estat fragmentari del text) a *L. Tettius Samia*, terrisser ben conegut (Oxé *et al.* 2000, 428-432, núm. 2109-2113), que tingué el seu centre de producció a Arezzo, datat aproximadament entre el 20 aC i el 5 dC. En concret, el segell dels Antigons correspon al número 2109.66, per la presència d'una roseta entre els dos registres del text (Oxé *et al.* 2000, 430).

En tercer lloc, comptem amb un peu de possible Conspectus 23, amb el segell *in planta pedis* CEL, que probablement correspon a *Cele(r)*. Es coneix almenys un exemplar paral·lelitzable (Oxé *et al.* 2000, 177, núm. 530), del qual no s'ha documentat el lloc de producció, i que es data vers l'any 15 dC. En el referent publicat no s'aprecia exactament la forma *in planta pe-*

2. El segell *P(ublius) Corn(elius)* es documenta a *Emporiae* (Empúries), *Tarraco* (Tarragona) i *Ilerda* (Lleida), a Catalunya; *Saguntum* (Sagunt), *Lucentum* (Tossal de Manises, Alacant) i *Illici* (l'Alcúdia, Elx), al País Valencià; *Pollentia* (Alcúdia, Mallorca), a les Illes; Monteagudo, a Múrcia; *Baelo Claudia* (Tarifa, Cadis), *Italica* (Santiponce, Sevilla), *Hispalis* (Sevilla) i *Corduba* (Còrdova), a Andalusia; *Celsa* (Velilla de Ebro, Saragossa) i *Osca*, a Aragó; *Numantia* (Garray, Sòria) i Herrera de Pisuerga (Palència), a Castellà i Lleó; *Emerita Augusta* (Mèrida), a Extremadura; i Represas (Beja), *Conimbriga* (Condeixa-a-Velha), *Myrtilis* (Mértola), *Salacia* (Alcácer do Sal), Monte das Laranjeiras (Alcoutim), Lobeira Grande i *Mirobriga*, a Portugal.

dis que sembla marcar-se en l'exemplar que aquí ens ocupa. D'altra banda, el nom *Celer* totalment desenvolupat apareix en certa abundància en altres marques de sigil·lada itàlica (Oxé *et al.* 2000, 177, núm. 531 i 532), tot i que majoritàriament es documenta en cartel·la rectangular. El segell *CELER in planta pedis* apareix en 4 exemplars (Oxé *et al.* 2000, 177, núm. 531, 12 i 13, i núm. 532, 1 i 2), els dos primers dels quals, tot i que sense seguretat, podrien haver-se produït a *Puteoli* (Pozzuoli), mentre que els altres dos, en canvi, pertanyen a *officinae* del nord d'Itàlia, concretament a la vall del Po (i per tant, a l'antiga Gàl·lia Cisalpina).³ La cronologia de la possible producció puteolana oscil·la entre el 20 aC i el 40 de la nostra era, mentre que la de la vall del Po és d'època tiberiana (15/30 dC). El segell *CELER RASI[N]* apareix a *Illici* (Elx), al País Valencià (Montesinos 1991, 143). Probablement el segell *CEL* que aquí ens ocupa ha de guardar relació amb algun d'aquests.

A més de l'esmentat, hi ha un altre segell corresponent a un peu de la forma *Conspectus* 23, que resulta il·legible.

Un fons presenta el segell *MVR* (amb nexa entre la *M* i la *V*); possiblement correspon a *Mur(rius)*, tot i que s'ha suggerit un possible *Mur(ius)*. El lloc de producció d'aquests segells és indeterminat, i fins i tot s'ha suggerit que corresponen a produccions gàl·liques (Oxé *et al.* 2000, 286-287, núm. 1197); la seva datació concreta és també indeterminada, tot i que sembla correspondre als primers anys de l'era cristiana. Tanmateix, val a dir que es coneixen altres marques (C. *MVRIVS*, *MVRANVS* i *MVRIVS*; *cf.* Oxé *et al.* 2000, 287-288, núm. 1198 a 1202), a qualsevol de les quals podria correspondre el *MVR* que aquí ens ocupa. L'origen del segell *Murius* és de localització desconeguda, *Murranus* correspon a la vall del Po, *Murrius* podria procedir de Pisa, mentre que *C. Murrius* és d'Arezzo, i encara cal recordar el *Sextus Murrius* pisà de la producció tardo-itàlica; per tant, no tenim dades que ens permetin esbrinar d'on devia procedir la peça que aquí estudiem.

Coneixem també un peu de forma indeterminada amb el segell *QVA*, que tal volta pot llegir-se *Qua(rtus)*. Els repertoris coneguts de la sigil·lada itàlica no presenten cap segell *QVA*, però sí d'altres com *QVADRATVS* o *QVARTIO* (Oxé *et al.* 2000, 349-350, núm. 1594 a 1602), amb els quals tal volta té alguna relació aquesta

peça. Noms similars apareixen en la sigil·lada gàl·lica, com una marca *QVARTIO* del taller de Lézoux (Oswald 1931, 225), i hispànica; Mezquíriz (1961, vol. I, 48 i 166; vol. II, lām. 10, núm. 136) esmenta una marca hispànica *QVAR V* de *Iuliobriga*, que com indica i es veu al dibuix, a jutjar per l'espai li deu faltar una lletra *T* enmig, i probablement es llegiria *QVARTV*, i una altra (també *QVARTIO*) en sigil·lada hispànica, que correspon al taller d'Andújar (Mayet 1984, 167, núm. 525-528; Fernández García 1985; Fernández García i Morales 2007, 48). Tanmateix, per les característiques de pasta i engalba es tracta clarament d'un fragment de sigil·lada itàlica. Ara com ara, doncs, sembla tractar-se d'un segell inèdit.

Un peu de plat de forma indeterminada, amb engalba de bona qualitat similar a la de la sigil·lada gàl·lica (la qual cosa potser podria indicar que es tracta d'un exemplar corresponent a un moment tardà de la producció), presenta un segell en una cartel·la ovalada que es pot considerar com *in planta pedis* amb el text *ZOILI* (amb la *Z* retrògrada), corresponent, per tant, a *Zoilus*. Aquest segell és molt conegut.⁴ Probablement, *Zoilus* no és altra cosa que un esclau de *Cn. Ateius*, gran productor de sigil·lada que començà a elaborar els seus productes a *Arretium* (Arezzo), i que ben aviat instal·là també centres a Pisa (a on pertanyen la majoria dels segells, amb noms de diversos esclaus; i fins i tot *Lugdunum* (Lió), a la Gàl·lia (Oxé *et al.* 2000, 115-144, núm. 266-318). Tanmateix, el fet que algunes marques indiquin *nomina* i *cognomina*, i a més el nom de l'esclau (p. ex. *Cn. Ateius Chrestus* + *Euhodus*, *Cn. Ateius Mahes* + *Zoilus* o *Cn. Ateius Xanthus* + *Paulus*) fa pensar que els *Ateii* eren una veritable dinastia de terrissers, alguns dels quals podrien haver estat lliberts, amb la qual cosa (tenint en compte el cas de *Cn. Ateius Mahes* + *Zoilus*) no sabem si el *Zoilus* que aquí ens ocupa és un home lliure (com pot fer pensar l'existència del segell *CN. ATEI / ZOILI*) o bé un esclau. En tot cas, la procedència pisana ens permet relacionar-lo amb la producció d'*Ateius*.

Comptem també amb un segell anepígraf, és a dir, que es tracta d'un fons amb marca cruciforme que presenta uns glòbuls decoratius en comptes de lletres. A més dels esmentats, hi ha 2 fragments més de fons (un d'ells amb segell *in planta pedis*) que resulten il·legibles.

3. Com indiquen Oxé, Comfort i Kenrick, el nom *Celer* era comú entre els esclaus, per la qual cosa els segells podrien fer referència a més d'un personatge; tanmateix, recordem que és un *cognomen* que es troba també en homes lliures, fins i tot de bona posició (com el cònsol Metel Celer), per la qual cosa aquest argument no és conclouent.

4. En coneixem diversos paral·lels a *Saguntum*, *Illici*, *Valentia* i *Lucentum*, al País Valencià (Montesinos 1991, 45 i 139), que presenten diverses variants (Oxé *et al.* 2000, 510-513, núm. 2544; concretament, *in planta pedis* i amb la *Z* retrògrada, els núm. 2544.70 a 75). No coneixem, de l'esmentat catàleg d'Oxé i Comfort (actualitzat per Kenrick), cap exemplar exactament igual, encara que el número 2544.71 s'hi assembla per la seva cartel·la ovalada, que defineix una *planta pedis* molt senzilla. També hi ha un fons amb el segell *ZOILI* a l'abocador oriental de la vil·la dels Tolegassos (Viladamat, Alt Empordà) (Casas i Nolla 1993, 18, núm. 51 i 25). La producció de *Zoilus* se situa a Pisa, i pot datar-se entre el 5 i el 50 dC aproximadament; molt probablement, es pot relacionar amb la marca *CN. ATEIVS ZOILVS*, amb una datació molt similar i també radicada a Pisa.

En definitiva, la sigil·lada itàlica (que possiblement correspon a la fase inicial de la vil·la, de la qual ens ocupem en un altre capítol) ens dóna testimoni de la comercialització d'aquests materials a l'ager *Tarracoenensis* en època d'August, amb una interessant presència de productes aretins (segells d'*Anter(os) Rasin(i)* i de *L. Tettius Samia*), però també d'altres indrets, com potser és el cas de CELER, MVR i QVA, i especialment de ZOILI, que és una producció nord-itàlica de Pisa. Pel que fa a la cronologia, la majoria es poden datar vers el canvi d'era i en els primers anys del segle I dC, tret del segell pisà de *Zoilus*, que té una cronologia d'època augustiana avançada o ja de Tiberi-Claudi. La troballa d'aquests segells, com l'esmentat de *Rasinius*, que presenta una àmplia distribució a la Mediterrània occidental, donen el seu valor a aquests materials, per a l'estudi de la comercialització dels tallers itàlics.

5.4.1.2. Sigil·lada gèl·lica

Com és també habitual en els hàbitats romans situats a la costa catalana, la sigil·lada gèl·lica té una presència molt superior a la de la sigil·lada itàlica, que aquí resta matisada per la importància numèrica dels exemplars ceràmics (sigil·lada africana A i hispànica) corresponents a l'abocador de la vil·la, ja que la sigil·lada gèl·lica és clarament més antiga que l'abocador.

Com hem fet en el cas de la sigil·lada itàlica, veurem seguidament la distribució i representació formal dels exemplars documentats.

Producció d'engalba roja

Formes		
Drag. 11 decorada (?)	1	
Drag. 11	1	Total Drag. 11: 2
Drag. 15a1	1	
Drag. 15a2	3	
Drag. 15a	3	
Drag. 15b1	1	
Drag. 15	5	Total Drag. 15: 13
Drag. 15 (?)	1	
Drag. 15 o 16	1	
Drag. 15, 16, 17 o 18	2	
Drag. 15 o 17	2	
Drag. 15, 17 o 18	1	
Drag. 17a	1	
Drag. 18a	1	
Drag. 18	16	Total Drag. 18: 17
Drag. 18 (?)	2	
Drag. 18 variant	1	

Drag. 24/25b	3	
Drag. 24/25c	1	
Drag. 24/25	2	
Drag. 24/25 (?)	2	Total Drag. 24/25: 8
Drag. 27a	2	
Drag. 27a/b	1	
Drag. 27b	1	
Drag. 27c	5	
Drag. 27	4	Total Drag. 27: 13
Drag. 27 (?)	2	
Drag. 29b	14	
Drag. 29	10	Total Drag. 29: 24
Drag. 30	1	
Drag. 33	5	
Drag. 33 (?)	6	
Drag. 35 o 36	2	
Drag. 36	4	
Drag. 37	27	
Drag. 37 (?)	6	
Drag. 44	1	
Ritt. 8	4	
Ritt. 9b	2	
Halt. 14 (?)	1	
Hermet 2	3	
Hermet 2 (?)	2	
Hermet 4 (?)	1	
Indet.	377	
Total	532	

Producció de marmorata

Formes	
Drag. 24/25	1
Indet.	3
Total	4

Total sigil·lada gèl·lica	536
---------------------------	-----

Recordem que, com s'ha dit en parlar de la sigil·lada itàlica, hi ha un exemplar (molt fragmentari) dubtós entre la sigil·lada itàlica i la gèl·lica, que sembla correspondre a la forma Dragendorff 11 i que per tant, probablement, pertany a la sigil·lada gèl·lica, amb la

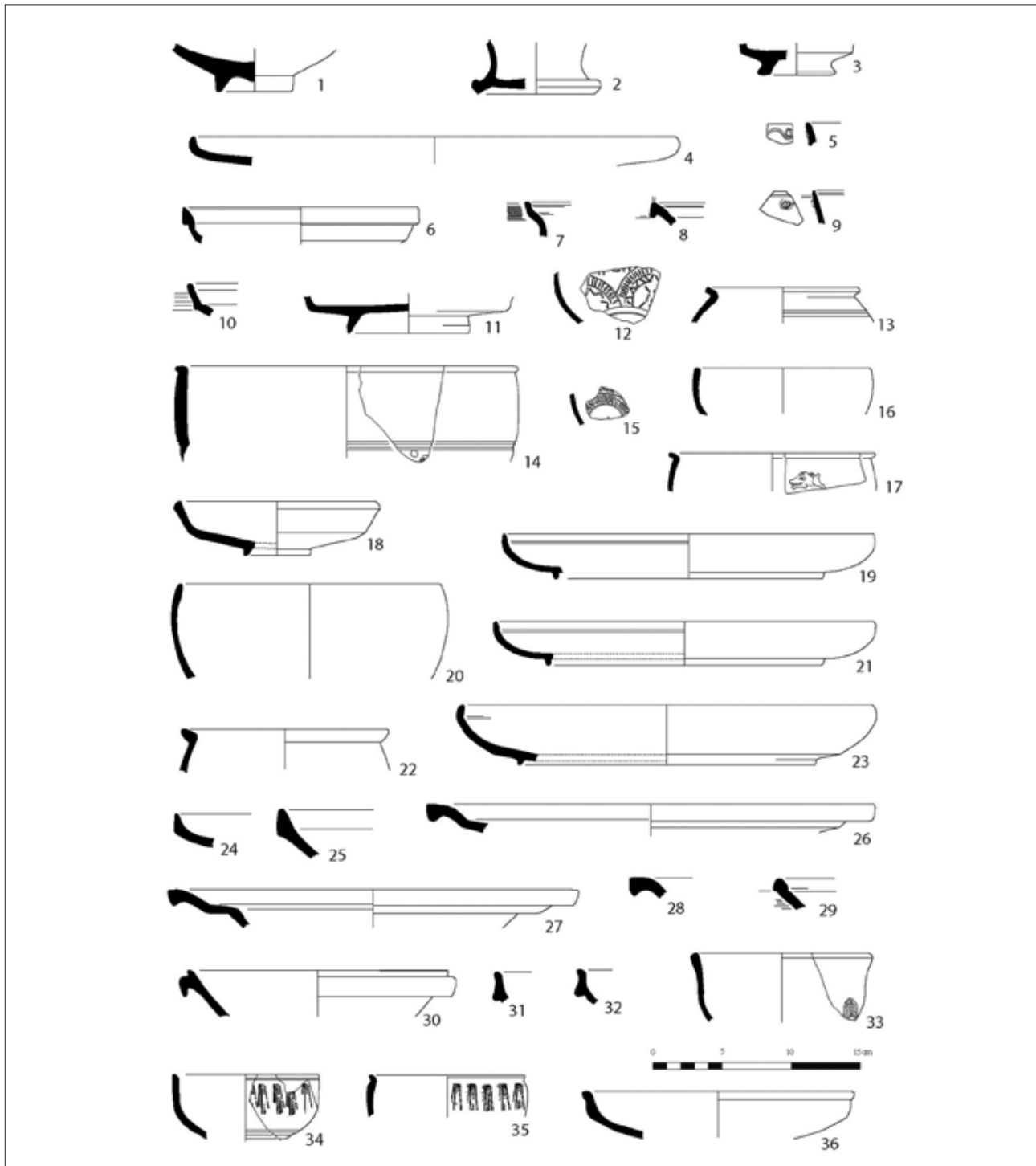

FIGURA 5. Material de superfície o sense estratigrafia coneguda. Dibuixos: L. Buffat.

1. Base de bol de ceràmica campaniana A, probablement de la forma Lamb. 27; 2. Base de bol o tinter de ceràmica campaniana A tardana, forma Lamb. 3; 3. Base de copeta de ceràmica campaniana B, forma Lamb. 2; 4. Vora de plat de ceràmica campaniana A tardana, forma Lamb. 5; 5. Vora de plat de TS itàlica, forma Conspectus 20.4 o 21.3; 6. Vora de plat de TS itàlica, forma Conspectus 12.3; 7. Vora de copa de TS itàlica decorada, forma Conspectus R7.1; 8. Vora de plat de TS itàlica, forma Conspectus 11.1; 9. Vora de plat de TS itàlica, forma Conspectus 20.4 o 21.3; 10. Vora de plat de TS gèlica, forma Drag. 15; 11. Base de plat de TS gèlica, forma Drag. 15, 16 o 17; 12 i 15. Fragments de parets de bols de TS hispànica tardana, forma Drag. 37 tardana, amb decoració del Segon Estil; 13 i 22. Vores de tupins de ceràmica africana de cuina, forma Hayes 200; 14. Vora de plat de TS hispànica, forma Drag. 37; 16 i 20. Vores de plat de TS hispànica, forma Ritt. 8; 17. Vora de plat de TS africana A, forma Hayes 36, amb decoració de barbotina representant un senglar; 18. Perfil sencer de bol de TS africana A, forma Hayes 16; 19, 21 i 23. Perfils sencers de plats de TS africana A, forma Hayes 27; 24. Vora de plat de TS africana D, forma Hayes 61 A; 25. Vora de plat de TS africana D, forma Hayes 61 B; 26, 27 i 28. Vores de plats de TS africana D, forma Hayes 67; 29. Vora de plat de TS africana D, forma Hayes 87 B; 30. Vora de bol de TS africana D, forma Hayes 91 D; 31 i 32. Vores de plats de *Late Roman* C, forma Hayes 3; 33. Vora de bol de DSP grisa, forma Rigoir 18; 34 i 35. Vores de bol de DSP grisa, forma Rigoir 6; 36. Vora de plat de ceràmica comuna.

qual cosa podria haver-hi fins a 3 exemplars de la forma Dragendorff 11. De tota manera, davant del dubte, no el computem.

A diferència del que succeeix amb la sigil·lada itàlica (i com és també normal als nostres jaciments), tot i que hi ha una evident diversificació formal, sí que es dona també una clara preeminència numèrica d'algunes formes en relació amb d'altres. Destaca, en primer lloc, la forma Dragendorff 37 (amb 27 exemplars identificats), seguida de les formes Dragendorff 29 (24 exemplars), Dragendorff 15 (13 exemplars), Dragendorff 27 (13 també), Dragendorff 24/25 (8, i si comptem l'exemplar en *marmorata*, 9), Dragendorff 33 (5 exemplars segurs i 6 de possibles), Dragendorff 36 i Ritterling 8 (4 exemplars cada un), Hermet 2 (3 exemplars) i, ja a molta més distància, les formes Dragendorff 11, 18 i 35 o 36, amb 2 exemplars cada un. La resta de formes estan presents amb un sol exemplar cadascuna.

La sigil·lada *marmorata* presenta només un exemplar amb forma identificable, corresponent a la Dragendorff 24/25.

Pel que fa a la procedència dels materials, alguns foren trobats a la zona de l'abocador («RCV»), o bé pertanyen a conjunts heterogenis («Desguàs»), tot i que la majoria no té un lloc de troballa concret, i en alguns casos consta haver aparegut en superfície.

Com hem pogut comprovar, la sigil·lada *marmorata* (de la qual només hem pogut identificar un fragment amb forma determinable, una Dragendorff 24/25) és un producte quantitativament poc important, com succeeix arreu (Mees 2007, 173, fig. 36). Malgrat això, presenta a *Hispania* (especialment a la costa) una distribució força important des d'un punt de vista geogràfic (Beltrán 1990, 97), tot i que cal insistir en el fet que, des del punt de vista quantitatiu, sempre són poc abundants en comparació amb les produccions en vernís vermell.

Les formes decorades, tot i que apareixen molt fragmentades, corresponen als típics motius florals de fistons propis de la forma Dragendorff 29, així com la presència de cercles i escacats en la mateixa forma; d'altra banda, trobem també la clàssica decoració de cercles concèntrics que apareix especialment en la forma Dragendorff 37, que s'origina en temps de Neró. Pel que fa a la producció anomenada llisa, la forma Dragendorff 36 presenta decoració de barbotina.

Percentatges

En total, hem identificat 534 exemplars, dels quals 4 corresponen a la producció anomenada *marmorata*; per tant, aquesta darrera constitueix tan sols el 0,74 % del total de la sigil·lada gàl·lica del jaciment, fenomen, d'altra banda, ben habitual. En conjunt, la sigil·lada gàl·lica (incloent-hi la *marmorata*) correspon al 20,89 % del total de les sigil·lades de vernís roig

(itàlica, gàl·lica i hispànica), i al 8,58 % de les sigil·lades altimperial, considerant entre elles la sigil·lada africana A.

Contrastant la proporció percentual de la sigil·lada gàl·lica dels Antigons amb la d'altres jaciments rurals de l'àrea costanera catalana, ens trobem que a la propera vil·la del Mas d'en Gras (Vila-seca, Tarragonès) la sigil·lada gàl·lica constitueix tan sols el 5 % de les ceràmiques fines del jaciment (Járrega i Sánchez 2008, 87). A la vil·la de Casa Blanca (Tortosa), les produccions gàl·liques constitueixen el 4,55 % de les ceràmiques fines (Pérez Suñé 2003, 172), xifra força reduïda, però comprensible si es té en compte que la major part del material d'aquest jaciment és tar-doantic. Al Maresme, segons l'estudi del poblament romà efectuat per M. Prevosti, la sigil·lada gàl·lica constitueix el 15 % de totes les ceràmiques fines (Prevosti 1981, 554), mentre que al jaciment del Morè (Sant Pol de Mar) (Járrega 1997, 81-82 i 247-277) representa el 10,56 %; cal destacar, doncs, la similitud percentual entre ambdues dades. Si ho considerem globalment, entre les xifres més baixes del Mas d'en Gras i Casa Blanca i les més altes del Maresme, podem deduir que la presència de la sigil·lada gàl·lica se situa, en els jaciments rurals, entre el 5 i el 15 % del total de les ceràmiques fines.

A la ciutat romana de *Baetulo* (Badalona), als estrats de l'època de Domicià la sigil·lada gàl·lica constitueix el 74 % del total de les sigil·lades, enfront del 22 % de la hispànica i el 4 % de l'africana A (Aquilué 1987, 65). En canvi, en contextos del segon quart -mitjan segle II ha disminuït fins al 30 % del total, enfront del 55 % de l'africana A i el 15 % de la hispànica (Aquilué 1987, 66). En aquest darrer cas, probablement, apareix en estat residual, tot i que és interessant comprovar com en època flàvia és encara la sigil·lada més important.

A Sagunt, al País Valencià, la sigil·lada gàl·lica constitueix gairebé els dos terços de les sigil·lades de vernís roig (itàliques, gàl·liques i hispàniques), concretament el 62,70 %, però en canvi al Grau Vell d'aquesta població és només el 30,3 % (Montesinos 1991, 54 i 90). A *Illici* representa també pels volts del 60 %, i a *Calentia* només la meitat (Montesinos 1991, 148). La primera d'elles és una xifra molt superior a la dels Antigons (tot i que la del Grau Vell s'hi apropa més), però també cal tenir en compte les particularitats de cada jaciment, així com el fet que al que estem estudiant aquí comptem amb un gran abocador del segle III que en part distorsiona el resultat, mentre que en el cas de Sagunt hi ha hagut un procés de selecció que pot alterar la significació dels percentatges, tot i que els materials del Grau Vell procedeixen d'excavacions. Tanmateix, un 20 % de les sigil·lades de vernís roig confereix a la sigil·lada gàl·lica dels Antigons un paper força important.

A Catalunya ens manquen dades per als conjunts urbans, tot i que a *Tarraco*, a l'antic *collegium fabrum* de la ciutat, en un conjunt de la segona meitat del segle I, la sigil·lada gàl·lica constitueix el 32 % de la vaixella fina (García Noguera *et al.* 1997, 199-200), cosa que ens dóna uns valors més alts que els vistos abans en relació amb els jaciments rurals. És prematur plantejar una implantació de la sigil·lada gàl·lica més gran a la ciutat que al camp, tot i que resulta lògic i probable, i caldria fer objecte, aquesta problemàtica, de propers estudis.

Cronologia

Pel que fa a la cronologia de les formes, seguirem la sistematització de Passelac i Vernhet (1993), a partir de la qual intentarem establir diferents grups per ordre cronològic. Podem comprovar que hi ha formes pròpies del primer moment de la producció, com ara la forma decorada Dragendorff 11, datada entre els anys 10 i 80, aproximadament. La forma Ritterling 8 presenta una àmplia cronologia compresa entre els anys 15 i 120, aproximadament; el tipus concret que hem identificat, la Ritterling 9b, es data entre els anys 15 i 70. També pertanyen a aquesta primera fase les formes Dragendorff 17 A i 18 A, que tenen una cronologia inicial datada vers el canvi d'era i l'època de Tiberi fins a l'època neroniana. La forma Haltern 70 té una datació d'entre els anys 15 i 40, però la seva identificació als Antigons és insegura.

Una cronologia més àmplia presenten les formes Hermet 2 i Dragendorff 33, que tenen un inici vers el canvi d'era i l'època tiberiana, i que perduren fins cap als anys 130 i 160, respectivament. Una altra forma de cronologia dilatada és el tipus decorat Dragendorff 30, que té una datació força àmplia entre inicis del segle I i principis del II. De la forma decorada Dragendorff 29 hem identificat el tipus B, datat entre els anys 40 i 90, aproximadament. La forma Hermet 4 es data entre els anys 40 i 70, però no l'hem identificat amb seguretat als Antigons.

Malgrat que, com acabem de veure, hi ha materials més antics, compresos entre l'època tiberiana i el període flavi, hi ha també un grup considerable de cronologia més tardana. Així, tot i que la forma Dragendorff 15 en general té principalment una datació compresa entre el canvi d'era i l'època de Neró, crida l'atenció que l'únic tipus concret que hem pogut identificar, el 15b1, es data entre els anys 60 i 120, aproximadament. També és el cas de la forma Dragendorff 24/25, de la qual hem identificat els tipus B i C, el primer dels quals (d'època de Claudi-Vespasià) presenta una cronologia més antiga, mentre que el segon (de Vespasià a Trajà) ja és d'una etapa més moderna.

La forma Dragendorff 27 és present en les seves tres variants, que abasten una cronologia compresa

entre els anys 10 i 120 dC; encara que la mostra sigui petita, crida l'atenció que la forma més moderna (la 27c, datada entre els anys 70 i 120) sigui la més abundant de les tres. Les formes Dragendorff 35 i 36 (anomenades també Vernhet A1 i A2), que formen servei, es daten entre els anys 60 i 160. De la forma decorada Dragendorff 37 no n'hem identificat el tipus concret, però la datació general de la forma se situa entre els anys 60 i 150. Finalment, la Dragendorff 44 és una forma tardana, datada entre els anys 80 i 170, que originarà una imitació en sigil·lada hispànica que serà força important en el segle II i fins i tot a inicis del III, com tindrem ocasió de comprovar més endavant, quan fem referència als materials de l'abocador.

Per tant, aquest repàs per la datació de les diferents formes ens dóna com a resultat que, tot i que la sigil·lada gàl·lica està ben representada en el que habitualment es considera el seu període d'esplendor a la costa catalana (és a dir, l'època de Tiberi a Neró i Vespasià), les troballes dels Antigons demostren una relativament important arribada en temps posteriors, fins i tot entrat el segle II, en un període en què aquests materials se suposen generalment, a les nostres contrades, fagocitats per la concurrència de la sigil·lada hispànica i l'africana A. Per tant, podem pensar que a la vil·la del Mas d'en Gras en particular, i a l'ager *Tarraconensis* en general, en època de Domicià i Trajà la vaixella fina continuà procedint en part de la *Gallia*, malgrat la forta competència dels productes hispànics i africans.

Si dividim les formes identificades en tres grups, posant en el primer les de cronologia més antiga o més dilatada (Drag. 11, Ritt. 8, Drag. 15a1, 15a2, 15, 16, 17 o 18, 17 A i, Drag. 18a i 18, 24/25, Ritt. 9b, Halt. 14 ?), sumen en total 39 fragments; les del període mitjà, és a dir, d'època de Claudi-Vespasià (Drag. 24/25b, 27a, a/b i b, 29b i 29, 30, 33, Hermet 2, Hermet 4 ?), sumen 55 fragments; finalment, les formes compreses entre l'època de Vespasià i la de Trajà (Drag. 15b1, 24/25c, 27c, 35 o 36, 36, 37 i 44), i potser fins i tot més enllà (Drag. 44), sumen 47 exemplars. Si considerem aquests materials per si sols, deixant de banda els informes o inclassificables, podem constatar que el primer grup correspon al 27,65 % del total, el segon al 39 % i el tercer al 33,33 %. Per tant, amb totes les precaucions que pugui comportar fer elucubracions sobre una mostra reduïda de 141 exemplars, podem pensar que el període més representat és el central, és a dir, el comprès entre l'època de Claudi a Neró i Vespasià, seguit en importància no per la fase inicial (Tiberi-Claudi), sinó per les produccions d'època flàvia plena i d'inicis del segle II. Per tant, podem pensar que en època de Domicià i Trajà, com dèiem, a la zona de *Tarraco* la sigil·lada gàl·lica seguí sent importada en quantitats

relatives, i fins i tot esporàdicament (Dragendorff 44) podria haver arribat algun producte més tard, en època antoniniana.

Epigrafia

S'han documentat 13 segells de terrisser en sigil·lada gèl·lica, dels quals en són llegibles (totalment o parcialment) només 8. És a dir, que és una quantitat tan sols lleugerament superior a la dels segells de sigil·lada itàlica, la qual cosa resulta desproporcionada tenint en compte que la sigil·lada gèl·lica és molt més abundant.

En primer lloc, cal esmentar un peu de forma indeterminada (pot correspondre a les formes Dragendorff 15, 16, 17 o 18), amb un segell (ben marcat) que presenta el text SA.AP+. Possiblement correspon al segell *Salarius Aptus*, de la terrisseria de La Graufesenque, datat en època de Neró (Oswald 1931, 277).⁵ La seva lectura no és segura, ja que ha estat interpretat també com a *Salarius Artus* (Société Auvergnate d'Études et de Recherches Archéologiques - SAUVERA, «Samian Ware», pàgina d'Internet).

S'ha recollit també un peu de la forma Dragendorff 18 A, amb un segell que és una espècie de *planta pedis* (amb la punta del peu marcada), que presenta el text OF CREST, fàcilment llegible com a *officinae Cresti(i)*, i que ha de correspondre a un terrisser de nom *Crestio* o (més probablement) *Crestus*. Aquest segell, datat entre els anys 40 i 90, aproximadament (Hofmann 1971), és molt abundant a *Hispania*;⁶ Mees (2007, 161, fig. 14) presenta un mapa de distribució dels productes del terrisser *Crestio* limitats a la Gàl·lia septentrional i a Britània, sense que, curiosament, aparegui ni un sol punt a Hispania.

Un altre peu (probablement de les formes Dragendorff 29 o 37), amb engalba molt perduda i segell poc marcat, on només es llegeix ...TVS (potser de *Centus*?); hi ha també un peu possiblement de la forma Dragendorff 37 (amb segell il·legible), i dos fons de plats, amb els segells IVC (de *Iucundus*?) i ...NVI (*Ingenui*?).

Com hem pogut veure, amb la possible excepció de *Iucundus*, cap dels escadussers fragments de segells s'ha pogut interpretar amb seguretat. De tota manera, la marca *Ingenui* (de la terrisseria de La Graufesenque), datada entre els anys 15 i 70, aproximadament (Hofmann 1971), es troba força ben representada a *Hispania*.⁷

El segell *Iucundus* s'ha atribuït tant a La Graufesenque com a Montans (Bémont i Bourgeois 1986, 282). Oswald (1931, 148) diu que és de La Graufesenque, i el data entre l'època de Claudi i la dels flavis; el mateix autor (Oswald 1931, 149), però, esmenta un altre *Iucundus* documentat a Rheinzabern, datable en l'època dels antonins. D'altra banda, en un estudi recent (Genin *et al.* 2007, 209-210) s'atribueix també a La Graufesenque, i es recullen diverses variants de marques o fases de la terrisseria, amb un IVCVNDVS I A datable entre els anys 15/10 aC i 15/20 dC; un IVCVNDVS I B, de vers els anys 20/30 dC al 70 dC, i finalment un IVCVNDVS II, documentat a l'anomenada «fossa Bassus» de La Graufesenque, amb una datació de vers els anys 70/80-150/170. Aquest segell presenta una àmplia distribució a la Gàl·lia central i a Britània, a més d'Hispania (Mees 2007, 171, fig. 32). La difusió dels productes de *Iucundus* a *Hispania* és molt àmplia.⁸

Hi ha dos exemplars d'interpretació més dubtosa. Un d'ells és un peu de forma indeterminada, que presenta un segell de difícil lectura, que podria ser OF VIN o OF VIA, mentre que l'altre és un perfil sencer de la forma Dragendorff 33, amb un segell al fons intern que podria llegir-se ZEI? El primer és força interessant, ja que existeix la possibilitat que correspongui al segell de *Vinius*; s'ha indicat que aquest terrisser correspon probablement al taller de Lézoux (Bémont i Bourgeois 1986, 286), terrisseria situada al centre de la Gàl·lia. Tanmateix, segons Oswald (1931, 337), és un terrisser del sud de la Gàl·lia, d'època flàvia; per tant, podríem suposar que pertany en realitat al

5. A *Hispania*, aquest segell es documenta a Empúries, València, Mèrida, i al jaciment de Llano de la Consolación (Montealegre del Castillo, Albacete), a la Manxa (Beltrán 1990, 94), així com a Sagunt, al País Valencià (Montesinos 1991, 162).

6. Es troba a *Emporiae* (Empúries), Can Teixidor (Alella, Maresme) i *Tarraco* (Tarragona), a Catalunya; *Saguntum* (Sagunt), *Lucentum* (Tossal de Manises, Alacant), Elda i *Illici* (l'Alcúdia, Elx), al País Valencià; *Celsa* (Velilla de Ebro, Saragossa) i Torre Cremá (Valdeltormo, Alcanyís, Terol), a Aragó; *Munigua* (Mulva, Villanueva del Río y Minas, Sevilla), Los Castillones (Màlaga) i Estepa (Sevilla), a Andalusia; *Emerita Augusta* (Mèrida), a Extremadura; i finalment a Azinhal, Briteiros, Castro de Fiães, *Mirobriga*, Milreu, *Vipasca* (Aljustrel), *Balsa* (Faro) i Torre de Ares (Távira), a Portugal (Beltrán 1990, 92).

7. La marca *Ingenui* apareix a *Emporiae* (Empúries), Can Sentromà (Tiana), *Tarraco* (Tarragona), *Illici* (l'Alcúdia, Elx), Calahorra, Herrera de Pisuerga (Palència), *Valeria* (Valera de Arriba, Conca), Cerro del Mar (Màlaga) i Mèrida (Beltrán 1990, 93).

8. El segell *Iucundus* apareix, al llarg de la costa, a *Emporiae* (Empúries), al derelict de Culip IV, a la costa gironina, i a *Tarraco* (Tarragona), a Catalunya; *Saguntum* (Sagunt), *Lucentum* (Tossal de Manises, Alacant) i *Illici* (l'Alcúdia, Elx), al País Valencià; *Pollentia* (Alcúdia, Mallorca), a les Illes; *Carthago Nova* (Cartagena), a la zona murciana; i *Suel* (Fuengirola) i Haza Honda –ambdues a la província de Màlaga–, *Baelo Claudia* (Tarifa, Cadis), Torredonjimeno (Jaén), Cerro Almanzora, *Munigua* (Mulva, Villanueva del Río y Minas, Sevilla), *Ilurco* (Pinos Puente, Granada) i Gerena (Sevilla), a Andalusia. També es troba a l'interior i al nord i l'oest peninsular: es documenta a *Celsa* (Velilla de Ebro, Saragossa) i Mallén (Saragossa), a Aragó; *Segisamo* (Sasamón, Burgos) i Salinas de Rosío (Burgos), *Uxama* (Burgo de Osma, Sòria) i Herrera de Pisuerga (Palència), a Castella; *Segobriga* (Saelices, Conca) i *Valeria* (Valera de Arriba, Conca), a la Manxa; *Iuliobriga* (Retortillo, Santander), a Cantàbria; Castro de Coaña, a Astúries; *Emerita Augusta* (Mèrida), a Extremadura; i Torre de Palma, *Mirobriga*, *Conimbriga* i Briteiros, a Portugal (Beltrán 1990, 93).

taller de La Graufesenque. Efectivament, en un estudi recent (Genin *et al.* 2007, 255) apareix *Vinius* recollit com a terrisser de La Graufesenque, documentat en la forma Dragendorff 33, amb una cronologia compresa entre els anys 100/110 i 150/170, la qual cosa li confereix un interès especial per al nostre estudi, perquè sembla tractar-se d'un terrisser del segle II, un període en el qual massa sovint es considera la sigil·lada gèl·lica com un producte ja desaparegut a l'àrea catalana.⁹ Pel que fa al segon segell, no l'hem pogut pas identificar.

Hi ha un perfil sencer de la forma Dragendorff 24/25 B, amb l'inici del segell (il·legible) al fons, i dos peus que corresponen probablement a aquesta forma, amb el segell il·legible (en un dels dos casos, per haver estat marcat dues vegades; només es llegeix OF...). Es coneixen també altres exemplars amb segells il·legibles, concretament un peu, probablement de la forma Dragendorff 27, un perfil sencer de la forma Ritterling 19 B, i un fons de sigil·lada *marmorata*.

A més dels exemplars amb segells esmentats, l'epigrafi en sigil·lada gèl·lica no s'acaba aquí, ja que hi ha dos fragments (un d'informe i un peu, respectivament) que presenten sengles grafit *post cocturam*. El primer és de lectura dubtosa (potser IV, o LY), però el segon (que pot correspondre a les formes Dragendorff 15, 16, 17 o 18), que es troba grafitat al fons intern, es llegeix molt bé: presenta el text amb grafit OPT. Resulta força probable que aquest grafit faci referència al nom *Optatus*, i per tant podria al·ludir al propietari de la peça, que podria ser tant el *dominus* de la vil·la com qualsevol altre personatge que hi estigués relacionat, potser fins i tot un esclau (tot i que no es pot excloure que es tracti del *cognomen* d'un personatge lliure), com seria el cas de l'*Statutus* esmentat en dos grafitos en sigil·lada hispànica, que després comentarem.

5.4.1.3. Sigil·lada hispànica

Tot i que molts exemplars poden correspondre al segle I i a la primera meitat del II, bona part de la sigil·lada hispànica present al jaciment s'ha localitzat en relació amb l'abocador, per la qual cosa almenys en gran part n'ha de ser contemporània, encara que hi pugui haver materials residuals. No obstant, considerant el fet que moltes de les formes presents (Dragendorff 15, 17, 24/25, 29) corresponen a una cronologia del segle I, i per comparació amb les produccions itàliques i gèl·liques, hem preferit estudiar-les dins l'apartat d'època altimperial, tot i que en part poden correspondre a la cronologia de l'abocador.

Seguidament veurem la distribució de formes i la quantificació de la presència de la sigil·lada hispànica a la vil·la dels Antigons.

Formes		
Drag. 15	1	
Drag. 15 (?)	1	
Drag. 15 o 17	1	
Drag. 17 A	1	
Drag. 24/25	4	
Drag. 24/25 o 44	3	
Drag. 27 A	1	
Drag. 27 C	3	
Drag. 27	11	Total Drag. 27: 15
Drag. 27 (?)	1	
Drag. 29 B	5	
Drag. 29	3	Total Drag. 29: 8
Drag. 29 (?)	1	
Drag. 29 o 37	1	
Drag. 30	1	
Drag. 30 (?)	1	
Drag. 30 o 44 (?)	1	
Drag. 33	9	
Drag. 33 (?)	12	
Drag. 35	3	
Drag. 37	74	
Drag. 37 (?)	11	
Drag. 37 (vora ametllada)	5	
Drag. 44 A	3	
Drag. 44 B	2	
Drag. 44	16	Total Drag. 44: 21
Drag. 44 (?)	2	
Ritt. 8	271	
Ritt. 8 (?)	6	
Hermet 13	1	
Mezq. 2	2	
Mezq. 2 (?)	1	
Mezq. 2 o 26	4	
Mezq. 4 (?)	2	
Mezq. 4 o 5	1	
Mezq. 4 o 5 (?)	2	

9. A *Hispania* només es coneix un exemplar de l'*officina* de *Vinius*, a Valdoça (Portugal) (Alarcão i Alarcão 1966; Beltrán 1990, 96).

Mezq. 4 o 17	1	
Mezq. 5 (?)	1	
Mezq. 6	1	
Mezq. 7	3	
Mezq. 17	1	
Mezq. 19 (?)	1	
Mezq. 20	1	
Mezq. 20 o similar	1	
Mezq. 20 o 21	1	
Mezq. 21 (?)	1	
Mezq. 54 o 56	1	
Mezq. 60 (?)	1	
Mezq. 68 (?)	1	
Beltrán 740 (?)	1	
Roca 1 (?)	2	
Roca 56 <i>similis</i>	2	
Roca 56 (?)	2	
Plat (portallànties)	1	
Ampolla	1	
Gerres	4	
Forma tancada	2	
Indet.	1.443	
Total	1.940	

La quantitat de sigil·lada hispànica és, com es pot comprovar, aclaparadora en relació amb la que presenten la sigil·lada itàlica i la gèl·lica. És interessant tenir en compte que, tret d'alguns casos sense procedència concreta, la major part dels exemplars van acompanyats d'etiquetes amb referències que permeten identificar la seva procedència en l'abocador d'inicis del segle III.

Aquest tipus de sigil·lada és també força abundant a les zones situades més al sud, com Sagunt i València (Escribà 1991; Montesinos 1991). Aquest fet ens està indicant una dinàmica comercial diferent en segons quines àrees de la costa catalana, ja que mentre que l'àrea situada al nord de Barcelona sembla estar més oberta al comerç amb la Gàl·lia (i això explica la preponderància de la sigil·lada gèl·lica), a les àrees situades més al sud es constata més presència d'altres produccions que semblen procedir de l'interior d'*Hispania*, probablement de la important àrea productora de La Rioja (Járrega 2003, 127-128).

Tanmateix, i malgrat tot el que s'ha dit, cal tenir en compte l'existència d'una producció de sigil·lada hispànica localitzada al Camp de Tarragona, que encara

és pràcticament desconeguda i que resta per estudiar, i que ha estat constatada per la troballa de motlles per a la producció de bols de la forma Dragendorff 37 als jaciments de Mas d'en Corts - Planes del Roquís (Reus-Riudoms), Mas de Gomandí (Reus) i el Velòdrom (Mont-roig) (Pallejà 1994, 16, 23, i 37, fig. 5 i 29-30; Vilaseca i Adiego 1998-1999, 272 i 274, fig. 7; Vilaseca i Adiego 2000, 279 i 283, fig. 11; Vilaseca i Adiego 2002, 219-220 i 227, fig. 10). L'estudi detallat dels punxons i de les marques dels terrissers ens podrien ajudar a intentar determinar l'origen i la distribució de la sigil·lada hispànica. Ara per ara, no podem deixar de tenir en compte que potser la presència de les produccions de l'interior i del sud d'*Hispania* a Catalunya pot haver estat sobredimensionada, tot i que l'autèntic abast de la sigil·lada hispànica produïda a *Tarraco* encara resta per determinar, i no sabem si la seva difusió va ser molt important o restà, al contrari, reduïda a l'àmbit local. Per tant, no estem en condicions de determinar si la sigil·lada hispànica documentada a *Dertosa* procedeix de l'àrea de *Tarraco* o si, al contrari, arribà a la ciutat des de l'interior a través de l'Ebre.

Pel que fa al repertori formal, es presenta també atomitzat quant a la tipologia, però, com passa amb la sigil·lada gèl·lica, hi ha algunes formes que són clarament majoritàries. Destaca l'aclaparadora preponderància de la forma anomenada (creiem que equivocadament, ja que és molt diferent del seu referent gèl·lic) Ritterling 8, amb 271 o 277 exemplars (hi ha 6 fragments dubtosos), molt al davant de les altres formes: la Dragendorff 37, amb 74 (o potser 85 fragments, ja que hi ha també elements dubtosos), a la qual caldria afegir la versió típicament hispànica coneguda com a Dragendorff 37 de vora ametllada (5 fragments), seguida de les formes Dragendorff 44 (21 o 26 fragments), Dragendorff 27 (15), Dragendorff 33 (9 o 21; hi ha exemplars dubtosos), Dragendorff 29 (8 o 10) i Dragendorff 24/25 (4 o 7). Del repertori clàssic, derivat de la sigil·lada gèl·lica, podem esmentar uns pocs fragments de les formes Dragendorff 15, 17 A i 30, a més d'un exemplar de cantimplora semisencera de la forma Hermet 13.

Val a dir que 7 dels 15 exemplars de la forma Dragendorff 27 corresponen a la versió simple, sense llavi, típicament hispànica, mentre que un correspon a la variant A i 3 a la B. També cal tenir en compte que 5 dels 8 o 10 fragments de la Dragendorff 29 corresponen a la variant B, i que dels 21 o 26 exemplars de la forma Dragendorff 44, 3 corresponen a la variant A i 2 a la B. Els exemplars decorats presenten la típica temàtica de cercles concèntrics, associada generalment a la forma Dragendorff 37; n'apareixen també d'altres, com ara representacions estel·lifformes i de glòbuls.

Encara que quantitativament no són significatives, és interessant tenir en compte la presència de formes que corresponen al repertori tipològic exclusiu de la

sigil·lada hispànica, sense que tinguin precedents gèl·lics. Ja s'ha dit (i ho argumentarem més avall) que l'anomenada forma Ritterling 8 en sigil·lada hispànica té una denominació que sembla inadequada, si tenim en compte que es tracta d'una forma exclusiva del repertori hispànic. A més d'aquesta, n'hi ha d'altres, alguna d'elles amb més d'un exemplar: Mezquíriz 2 (2 o 3 exemplars), Mezquíriz 7 (3 fragments), i les formes Mezquíriz 6, 17 i 20, amb un exemplar cada una.

Altres fragments són de més difícil identificació (perquè es tracta de fragments molt trencats i petits), però podem associar-los amb les formes Mezquíriz 2 o 26 (4 fragments), dos possibles exemplars de la forma Mezquíriz 4, la forma Mezquíriz 4 o 5 (entre 1 i 4 exemplars), Mezquíriz 4 o 17, una possible Mezquíriz 19, una Mezquíriz 20 o similar, una Mezquíriz 20 o 21, una possible Mezquíriz 21, una Mezquíriz 54 o 56, una possible Mezquíriz 60 (que tanmateix podria ser una producció comuna amb engalba roja), una possible Mezquíriz 68, una possible Beltrán 740, així com 2 fragments que podrien correspondre a la forma Roca 1 (?), dos que podrien correspondre a la forma Roca 56 i dos més de similars a aquesta darrera forma.

A més, s'ha trobat un platet sencer que sembla que havia de fer les funcions de portallànties, així com un fragment d'ampolla, 4 de gerres i 2 de forma tancada, dels quals, malauradament, no podem identificar la forma.

Pel que fa als fragments indeterminats, és interessant constatar l'existència d'un fragment de peu amb un gruixut tros de ferro enganxat, potser un clau.

Percentatges

Aquesta producció correspon al 76,19 % del total de les sigil·lades de vernís roig (itàlica, gèl·lica i hispànica), i al 31,32 % de les sigil·lades altimperial, considerant-hi també la sigil·lada africana A. Creiem que aquesta elevada representació (més de tres quarts parts de la sigil·lada de vernís roig, tot i que només un terç de les altimperial, a causa de la gran quantitat de sigil·lada africana A) s'explica, a part de la importància que la sigil·lada hispànica pugui tenir als jaciments del Camp de Tarragona, pel fet de correspondre en part als materials de l'abocador, amb una cronologia ja avançada (segle II i inicis del III), que correspon a les formes Dragendorff 44 i Ritterling 8.

Contrastant aquestes dades amb les d'altres jaciments, podem trobar certes similituds amb d'altres de més o menys propers. Tanmateix, a diferència del que passa amb la sigil·lada itàlica o amb la gèl·lica, sí que podem comptar amb dades percentuals d'àmbit urbà, i concretament de Tarragona. Efectivament, en un context (datable a inicis del segle II) situat al número 32 de l'actual carrer del Gasòmetre, la sigil·lada hispànica té una presència massiva, ja que constitueix el 65 % del total del material ceràmic, enfront de tan sols un

8 % de sigil·lada africana A, i amb absència total de sigil·lada itàlica i gèl·lica (García Noguera *et al.* 1997, 198). Malgrat que el conjunt ceràmic és força reduït (188 exemplars), pot ser significatiu de la important presència de la sigil·lada hispànica a Tarraco. Així ho confirmen altres contextos tarraconenses: a l'antic *collegium fabrum* de la ciutat, en un conjunt de la segona meitat del segle I, la sigil·lada hispànica correspon al 54 % del total de la vaixella fina (enfront del 32 % de la gèl·lica), mentre que en altres contextos datats en la primera meitat del segle II (número 10 de la Rambla Vella, PERI 21 i el parc de la Ciutat) la sigil·lada hispànica segueix sent preponderant, amb valors que oscil·len entre el 40 i el 80 %, respectivament, de les ceràmiques fines (García Noguera *et al.* 1997, 199-200). Segons Aquilué (1992, 26), a la zona del parc de la Ciutat, en contextos del primer quart del segle II, la sigil·lada hispànica constitueix el 49,22 % de les ceràmiques de taula, enfront del 23,02 % de la gèl·lica i el 25,53 % de l'africana A (Aquilué 1992, 26).

A València, en estrats d'època flàvia i inicis del segle II la sigil·lada hispànica presenta els seus valors més elevats, amb el 80 % de les sigil·lades, coincidint amb una forta davallada de la producció gèl·lica i l'aparició de la sigil·lada africana A; a mitjan segle II, aquesta darrera constitueix el 15 % de les sigil·lades, la hispànica es manté entorn del 75 % i els productes gèl·lics es poden considerar com a residuals (Escribà 1991, 182). A Sagunt representa només el 12,38 % de les sigil·lades de vernís roig (itàliques, gèl·liques i hispàniques) segons Montesinos (1991, 90), percentatge força baix, encara que cal considerar la mostra amb precaució, ja que gairebé cap procedia d'excavacions controlades; en canvi, al Grau Vell (l'antic port saguntí) la sigil·lada hispànica constitueix el 50,8 % de les sigil·lades de vernís roig, xifra molt més alta i que s'apropa més a les dades de Valentia i Tarraco, i que demostra la importància que tingué la comercialització de la sigil·lada hispànica.

Pel que fa als jaciments rurals, i començant per la propera vil·la del Mas d'en Gras (Vila-seca), la sigil·lada hispànica constitueix el 21 % de les ceràmiques fines (Járrega i Sánchez 2008, 89); cal tenir en compte que aquest jaciment no presenta cap fase ni cap material tardoantic. A la vil·la de Casa Blanca (Tortosa), la sigil·lada hispànica correspon al 47 % de les ceràmiques fines (Pérez Suñé 2003, 172); cal tenir present que es tracta d'un jaciment amb una destacable fase tardoantiga, per la qual cosa la sigil·lada hispànica tardana suma el 42,40 % de la sigil·lada hispànica. Tot i així, la producció altimperial és força abundant, ja que correspon al 87,60 % del total de la sigil·lada hispànica documentada en aquest jaciment (Pérez Suñé 2003, 175).

La situació s'inverteix al nord de Tarraco, ja que al Maresme la representació percentual d'aquesta producció és molt inferior, en comparació amb la presència

preponderant de la sigil·lada gèl·lica, com es pot comprovar al jaciment del Morè (Sant Pol de Mar) (Jàrraga 1997, 82-83), on la sigil·lada hispànica representa només el 13,79 % del total de les sigil·lades altimperial, enfront del 10,56 % de la sigil·lada itàlica, el 0,21 % de la tardoitànica, el 43,53 % de la gèl·lica i el 31,89 % de la sigil·lada africana A ([Atlante] 1997, 247-277). A l'estudi del poblament romà del Maresme efectuat per M. Prevosti, la sigil·lada hispànica constitueix el 25 % de totes les ceràmiques fines (Prevosti 1981, 554), la qual cosa li confereix una representació lleugerament més alta, però clarament inferior a la que es constata a les comarques costaneres del sud de Catalunya.

A la ciutat romana de *Baetulo* (Badalona), als estrats de l'època de Domicià la sigil·lada hispànica constitueix el 22 % del total de les sigil·lades, enfront del 74 % de la gèl·lica i el 4 % de l'africana A (Aquilué 1987, 65). En contextos del segon quart - mitjan segle II de la mateixa ciutat, la sigil·lada hispànica constitueix tan sols el 15 % del total, en contrast amb el 30 % de la gèl·lica i el 55 % de l'africana A (Aquilué 1987, 66). Ambdues xifres confirmen l'escassa implantació de la sigil·lada hispànica a la costa central catalana.

En resum, podem concloure que també aquí, com s'intuïa quan feiem esment de la sigil·lada gèl·lica, els percentatges urbans són més alts, ja que els resultats de la ciutat de *Tarraco* ens proporcionen una percentualitat de la sigil·lada hispànica, envers les altres ceràmiques fines, amb valors altíssims d'entre el 40 i el 80 %, cosa que, encara que les mostres puguin ser de vegades poc fiables per l'escàs nombre de materials, és prou significativa de la important implantació de la sigil·lada hispànica a *Tarraco*. Tot i que s'han trobat alguns motlles que permeten documentar la producció d'aquest tipus de ceràmica al Camp de Tarragona (Pallejà 1994, 16, 23 i 37, fig. 5 i 29-30; Vilaseca i Adiego 1998-1999, 272 i 274, fig. 7; Vilaseca i Adiego 2000, 279 i 283, fig. 11; Vilaseca i Adiego 2002, 219-220 i 227, fig. 10), possiblement la majoria dels materials procedeixen d'altres talles de l'interior peninsular, la qual cosa ens mostra una faceta més de la importància que tingué *Tarraco* en relació amb la dinàmica comercial a *Hispania*.

A l'àrea rural els valors no són tan alts, però sí força elevats: el 31 % de les ceràmiques fines altimperial als Antigons, el 21 % al Mas d'en Gras (on no hi ha materials tardoantics), el 47 % de les fines (amb l'excepció de la sigil·lada hispànica tardana, amb la qual cosa la producció altimperial ronda el 40 %), el 13 % al Morè i el 25 % al Maresme. Per tant, tret del cas del Morè (i en part, de *Baetulo*), es tracta d'una producció que no baixa del 20 % de les ceràmiques fines, tot i que podem constatar una implantació més important al sud de la costa catalana, a partir de les dades proporcionades per les ciutats i els entorns rurals de *Valentia*, *Dertosa* i *Tarraco*.

Cronologia

Quant a la cronologia de la sigil·lada hispànica dels Antigons, el calibratge entre les diverses datacions atribuïdes a les formes conegudes ens permetrà proposar una cronologia general per al grup. Hem de tenir en compte que algunes de les formes (especialment algunes, com la Ritterling 88 o la Dragendorff 44) són tardanes, i deuen formar part del grup de l'abocador del segle III al qual després ens referirem, però d'altres han de correspondre a dates anteriors.

La cronologia de la sigil·lada hispànica encara no ha estat fixada d'una forma específica, i en aquest sentit no hem anat gaire més enllà de les datacions proposades inicialment per Mezquíriz (1961). Ens trobem, per exemple, que per a les formes més antigues encara depenem en bona mesura de les datacions dels referents formals gèl·lics. És necessari comptar amb diverses sèries ben datades, i aquesta tasca, en bona part, encara està per fer. Pel que fa a la nostra àrea geogràfica, ens és útil el paral·lel de València, on la sigil·lada hispànica està ben datada gràcies a la seva concurrència amb els productes africans, que tenen una cronologia més ben coneguda. Per tant, les utilitzarem com a referent, a partir de l'estudi d'Escrivà (1991, 151-162), tot limitant-nos a les formes que tenim documentades al jaciment dels Antigons.

A València, començant per les formes decorades, la forma Dragendorff 29, que deu aparèixer entre els anys 55 i 25 dC, no sembla haver arribat a la ciutat abans de l'època de Neró, i presenta els percentatges més alts en estrats de finals del segle I i inicis del II. La forma Dragendorff 30 apareix en nivells del darrer quart del segle I. I la Dragendorff 37 (tant en la versió de vora simple com en la de vora ametllada) apareix en època de Neró-Vespasià, i a partir de les estratigrafies de *Pompaelo* (Mezquíriz 1958, 110 i 256) i *Conimbri-ga* (Mayet 1975b, 159-160) es pot documentar la seva continuïtat fins a mitjan segle II.

Pel que fa a les formes llises, seguint amb l'exemple de València, la forma Dragendorff 15/17 (sense desglossar-la en tipus concrets, com hem fet en el cas dels Antigons) es data generalment entre època flàvia i la primera meitat del segle II, tot i que hi ha algun exemplar més tardà. La Dragendorff 24/25 és bàsicament d'època flàvia, amb alguna perduració en estrats del segle II. La forma Dragendorff 27 apareix en estrats anteriors a l'època flàvia, però perdura fins a inicis de l'època antoniniana, i a partir d'inicis del segle II es documenten en percentatges similars la variant amb vora motllurada i la llisa (Escrivà 1991, 157-158). La copa Dragendorff 33 (aparentment exclusiva dels tallers de La Rioja) apareix en nivells d'època flàvia i de Trajà (Escrivà 1991, 158), i perdura, per tant, fins a la primera meitat del segle II. Les formes Dragendorff 35 i 36 (que possiblement formaven servei) apareixen documentades des d'època neroniana-vespasiana,

amb una important presència en estrats de la primera meitat del segle II. Pel que fa a les formes exclusives de la sigil·lada hispànica, la Mezquíriz 2 es data en època flàvia i inicis del segle II, cronologia similar a la de la Mezquíriz 4 (de la qual no tenim exemplars segurs als Antigons), així com a la de la Mezquíriz 7. De les altres formes documentades als Antigons (amb atribucions tipològiques no sempre segures), no en coneixem paral·lels datats a València. Deixem de banda les formes Dragendorff 44, Ritterling 8 i Mezquíriz 6, de les quals ens ocuparem quan parlem de l'abocador de la vil·la.

Epigrafia

En contrast amb el que succeeix en els casos de les sigil·lades itàlica i gal·lica, la quantitat de segells documentada al jaciment dels Antigons es pot qualificar d'irrellevant, tenint en compte la seva minsa representativitat, en contrast amb la gran quantitat d'exemplars de sigil·lada hispànica que tenim documentada al jaciment. Únicament se n'han recollit 2 exemplars, consistents en un peu de possible forma Dragendorff 27, amb segell il·legible, i un fons de plat, també amb un segell il·legible. Cal considerar en aquest sentit que a València, on s'han dut a terme treballs arqueològics metòdics i controlats, d'un total de més de 5.000 fragments de sigil·lada hispànica tan sols se n'han documentat 15 amb segells (Escrivà 1991, 183). A Sagunt tan sols s'han documentat 6 marques (Montesinos 1991, 117), encara que les mostres de sigil·lada hispànica recollides en aquesta ciutat són, en aparença, anormalment baixes. Caldria plantejar-se el que representa aquesta problemàtica: potser que a l'àrea mediterrània no es distribuïen (per la raó que fos) productes segellats, o més aviat perquè aquests semblen correspondre a una fase inicial de la producció i que gran part de la sigil·lada hispànica que trobem a la costa podria correspondre a un període posterior, quan hipotèticament ja no se segellava la producció, o es feia en molta menor quantitat.

Contrastant amb l'escàs nombre de segells de terrisser, la sigil·lada hispànica presenta una quantitat important de grafit, alguns d'ells molt interessants, ja que representen noms. S'han documentat uns trenta exemplars, presents en vasos de diferents tipologies, destacant especialment la Ritterling 8. En primer lloc, podem destacar un perfil sencer de la forma Dragendorff 33 (de petites dimensions), amb un grafit al fons intern en forma d'estrella, així com una vora de la forma Dragendorff 44, amb un grafit amb les lletres RAT. Hi ha també un peu, probablement de la forma Dragendorff 37, de mala qualitat (gairebé sense engal·ba), de pasta beix, que presenta al fons intern un grafit *post cocturam* poc marcat, amb el text PRO o PRE. En aquest mateix volum es publica un estudi més acurat d'aquests grafit, a càrrec de la Dra. Diana Gorostidi.

La forma ceràmica de sigil·lada hispànica que té documentat un nombre més elevat de grafit és la, al nostre entendre, mal anomenada forma Ritterling 8, de la qual tenim documentats 12 exemplars amb aquestes característiques. Un d'ells (un perfil sencer) presenta al fons extern un grafit que representa una lletra de lectura dubtosa, que pot ser una N (o potser una Z). Els altres 11 corresponen a fragments de vores. En la majoria dels casos representen lletres: E, S, OT, i d'altres que no podem llegir amb tota claredat, però que semblen correspondre als textos I, ANP, FVR, PP i R. Hi ha també una vora amb un grafit que podria representar una lletra grega, concretament una alfa o una gamma, així com 2 vores amb sengles grafit indeterminables.

S'han documentat també 6 fragments de peus amb grafit, un d'ells força interessant, amb el text STATVTI. Pel que fa als altres cinc, un d'ells presenta el text (segons sembla, incomplet) IVA..., un altre té un grafit consistent en línies rectes encreuades que potser podrien formar una lletra A, un altre té un grafit al fons extern que representa una aspa amb un traç vertical intercalat, i els altres dos resulten indeterminables; un d'ells és dubtós entre un grafit i una gratada.

Un fragment de fons presenta un grafit extern, amb les lletres I i A. Un altre fragment de fons té un grafit exterior amb el text STAT, que podem relacionar amb l'STATVTI esmentat més amunt.

Finalment, els altres 11 fragments són informes. 2 d'ells presenten grafit exterior, un d'ells amb el text ZO, mentre que l'altre aparentment correspon a la lletra (o el numeral?) X. 2 exemplars presenten textos grafitats amb lectures dubtoses, que semblen correspondre a una N o una Z (relacionable amb un altre de similar esmentat més amunt), i un altre que sembla presentar el text ZOS (també relacionable amb el ZO esmentat més amunt), i que potser podria interpretar-se com a *Zos(im)*, referent per tant a un personatge d'origen servil.

Els altres grafit són més rudimentaris o bé no representen lletres. En un cas, és un motiu de quadrats o escacat; un altre consisteix en una línia vertical creuada per tres d'horitzontals; un tercer presenta una línia vertical i dues de transversals en forma de punta de fletxa, i un altre correspon a una representació de fulla de palma. Hi ha també un grafit de caire indeterminat (dues línies rectes paral·leles), un altre (exterior) de tipus geomètric i un altre d'indeterminat.

En resum, i tal com apuntàvem més amunt, contrasta vivament l'escàs nombre de segells documentats en sigil·lada hispànica amb l'abundància de grafit. La virtual absència de segells podria deure's en part a la casualitat, però en realitat sembla més probable que es pugui interpretar d'una altra manera, és a dir, que la majoria dels exemplars (corresponents a les formes Dragendorff 44 i Ritterling 8) s'hagin d'atribuir a l'abocador amb materials del segle II avançat i inicis del

III, moments en els quals, considerant l'evidència coneguda, creiem que la sigil·lada hispànica pràcticament no presenta ja segells; en aquest sentit, cal considerar que formes com la Ritterling 8 i la Dragendorff 44, pròpies de moments més tardans (com després veurem), no tenen segells, un tret que correspon a una tradició més antiga ja força perduda en aquells moments. En definitiva, i encara que això no hagi estat estudiat acuradament, creiem que a partir de mitjan segle II dC els segells en sigil·lada hispànica es rarifiquen, si no és que desapareixen.

L'abundància de grafitos demostra, en certa manera, que per fer-ne s'usava preferentment la sigil·lada hispànica, i cal plantejar-se sobre la motivació d'aquests textos. En alguns casos podem pensar que responen a impulsos merament lúdics o decoratius (les representacions d'escacats i de fulles de palma), però els textos han de tenir una altra motivació. Tot i que molts d'ells no són fàcilment llegibles, és evident que, almenys en alguns casos, corresponen a noms de persones. El text FVR hipotèticament podria correspondre al *nomen Furius* i ZOS a *Zosimus*, mentre que STATVTI és clarament un genitiu o un datiu del nom *Statutus*. Tret del primer (en tot cas, d'interpretació dubtosa), els altres dos semblen correspondre a noms d'origen servil. Si pensem que STATVTI és un genitiu, podem pensar que s'està indicant que el got és propietat d'un cert *Statutus*. Tenint en compte el que s'ha dit abans, podríem pensar que aquests grafitos fan referència a personatges d'origen servil que fan constar la seva propietat dels vasos on fan els grafitos, que podem relacionar amb la família *domestica* de la vil·la dels Antigons i tal vegada amb els seus *villici*.

Més arriscat seria teoritzar que un *Furius* hagués estat, en un moment donat, el propietari de la vil·la. En l'abundant epigrafia de *Tarraco* tan sols s'ha documentat un individu amb aquest nom, en una inscripció honorífica amb el text *L(ucio) Furio L(uci) f(ilio) / Faventino / Suburitani / publice* (CIL 02, 04271 = RIT 0377). Aquesta inscripció és força interessant, tant pel *cognomen* de l'homenatjat (*Faventinus*), que podria eventualment relacionar-lo amb la ciutat de *Barcino* (cognominada *Faventia*), com pel fet que constitueix l'única referència epigràfica de l'enigmàtica localitat de *Subur*, esmentada per Pomponi Mela (*De Chorographia*, II, 6), entre *Barcino* i *Tarraco*, i de la qual es desconeix tant la categoria jurídica (potser un *vicus* adscrit a *Tarraco*?) com la mateixa localització, per més que tradicionalment s'hagi reduït (sense cap base sòlida) a l'actual Sitges.

D'altra banda, a Cambrils es va trobar, reaprofitada a la fàbrica del convent dels Agustins, una inscripció funerària amb el text *D(is)-m(anibus) / [P(ublio?) Fvrio P(ubli)-f(ilio)-q(vir(irina tribu)] / [M]ontano / [N]vmisia-Vi[c] / torina-v[x]o[r] / ·optimo / marito* (Mayer-Rodà 1988). Tot i que no se'n pot establir la proce-

dència (pel fet de tractar-se d'una peça reutilitzada), correspon a un personatge de l'elit de *Tarraco*, ja que apareix relacionat mitjançant el seu matrimoni amb la important família dels *Numisii*. Així, tenim atestat un *L. Perperna Numisianus*, sevir augustal, documentat per dues inscripcions de Tarragona (Alföldy 1975, RIT 421 i 422) i un *L. Fulvius Numisianus*, conegut per sengles inscripcions de Tarragona (López 2006, 208-211) i Barcelona (CIL II, 982), senador d'època de Còmmode; la inscripció de Barcelona està dedicada a la seva mare, *Numisia Perpernia*, que podem relacionar amb el *L. Perperna Numisianus* abans esmentat. La *Numisia Victorina* esmentada en la inscripció de Cambrils era probablement la germana d'un *flamen* provincial d'època d'Adrià anomenat *L. Numisius Montanus* (Mayer-Rodà 1988), que apareix esmentada en una altra inscripció (CIL 02, 04275 = RIT 0349). Numisi Montà estava casat (CIL 02, 04241 = RIT 0325) amb una *flaminica* provincial, *Porcia Materna*, procedent d'*Osicerda*, ciutat de localització dubtosa a la zona del Baix Aragó. Cal recordar les *thermae Montanae* existents al nucli urbà de *Tarraco*, mencionades en una inscripció del segle IV (CIL 02, 04112 = RIT 0155) que fa referència a la seva reparació, i que evidentment al·ludeixen al seu constructor, un *Montanus*, que tal vegada fos el *flamen* esmentat.

Seria temptador suposar que Luci Furi Faventí o bé Publi Furi Montà hagués estat, en un moment donat, el propietari dels Antigons, però amb la feblesa de la base d'un grafit de lectura dubtosa no podem fer passar aquesta hipòtesi més enllà de la categoria de simple suggeriment. En el segon cas, si hagués estat així, el propietari de la vil·la dels Antigons podria haver estat el personatge que va fer construir les *thermae Montanae* a Tarraco, amb la qual cosa hauria estat, sens dubte, un dels principals personatges de la ciutat.

5.4.1.4. Ceràmica de parets fines

D'aquesta producció se n'ha conservat un petit conjunt d'uns 150 fragments, evidentment en estat residual en el cas dels trobats a l'àmbit de l'abocador, o sense cap context estratigràfic en el cas de la resta. Considerant l'extrema fragilitat d'aquesta producció, es fa força difícil poder precisar la tipologia dels fragments, i encara més atribuir-los a una producció determinada. Tan sols podem destacar uns escassos fragments amb forma determinable, i no sempre amb seguretat.

Gran part d'aquest conjunt de materials va ser estudiat ja fa anys per Albert López (1990, 164; lám. 182, núm. 1, 3, 4, 5, 7 i 8; lám. 184, núm. 1 i 2), que esmenta la presència de les formes Mayet 18, 35.1a i 37.1a, i López 54 i 56. En relació amb aquest darrer tipus, López indica que es documenta únicament a la zona de Tarragona i voltants, amb l'única excepció d'un fragment de classificació dubtosa trobat a Empúries. Per aquesta raó, podem considerar que es tracta

d'una producció de l'*ager Tarraconensis*, de la qual encara no s'ha localitzat el taller, ni s'ha estudiat la difusió més enllà dels esmentats treballs de López.

Podem destacar, a més, un fragment de vora de la forma Mayet 2, una de les més antigues de la producció. D'altra banda, s'han documentat 2 vores de la forma Mayet 24, sengles vores de les formes Mayet 36, 37, 42 A i 43, així com 2 de dubtosos que podrien pertànyer a les formes Mayet 20 i Mayet 24 o 42, respectivament.

D'especial interès és la forma López 56, de la qual hi ha un perfil sencer, procedent de la zona de l'abocador («MJM 8 mig 9 1-VII-77»), amb un grafit potser ibèric (sembla llegir-s'hi TAU), i 2 fragments de vora. Es tracta d'una producció individualitzada per Albert López, força abundant a les vil·les de la costa catalana, i que, com s'ha dit més amunt, sembla haver estat produïda en aquesta zona, sense que es pugui determinar l'àrea concreta. Pel que fa al grafit de lectura probable TAU, se'n coneixen alguns paral·lels d'època romanorepublicana trobats a Azaila, a l'Aragó.¹⁰

A més dels fragments esmentats, n'hi ha d'altres d'informes, alguns amb decoració de barbotina, i 2 fragments de base de la producció anomenada «de clofolla d'ou», de l'època de Claudi-Neró.

La majoria dels fragments recollits són de coccio oxidant, però hi ha també força exemplars en coccio reductora.

5.4.1.5. Terra nigra i terra rubra

Als Antigons hem pogut documentar dues peces interessantíssimes que ens permeten documentar per primera vegada unes produccions gèl·liques fins ara ignotes a la nostra àrea productiva, anomenades *terra nigra* i *terra rubra* pel fet de ser, respectivament, oxidades i reduïdes. Es tracta de produccions típiques del segle I de la nostra era, que deriven de models gèl·lics de La Tène, però que adopten també característiques formals pròpies de les sigil·lades, com veurem.

Terra nigra

La *terra nigra* és una producció gèl·lica pròpia del segle I dC, coneguda des de fa temps (Bémont 1972; Vichy *et al.* 1981; Joly 1996; Lallemand 2005; Séguier 2006), que deriva de les ceràmiques gal·les del període de La Tène D2. Tanmateix, incorpora també algunes influències de la sigil·lada, com es pot comprovar en el cas de l'exemplar conegut als Antigons.

L'exemplar documentat correspon a un fragment de vora tipològicament idèntic a la forma Conspectus 12.1 de la sigil·lada itàlica, que es data aproximadament entre els anys 15 aC i 20 de la nostra era, és a dir, en plena època d'August i primers anys de Tiberi.

La pasta és de color gris-beix; i l'engalba, negre mat. Aquest fragment procedeix d'un context indeterminat («MJM 8 25-VI-77»). Malgrat la seva tipologia, sembla que correspon a un fragment de *terra nigra*.¹¹ A vegades la *terra nigra* imita el repertori de la sigil·lada itàlica, com en el cas d'un exemplar de Lió (Genin 1997, 24, fig. 3, núm. 6), corresponent al grup anomenat «*terra nigra* du Centre», que presenta un segell i que imita la forma Conspectus 14 de la sigil·lada itàlica. A Roanne aparegué un exemplar de plat (Genin 1997, 31, fig. 13, núm. 7), també de la «*terra nigra* du Centre», molt similar a la dels Antigons, i assimilable, per tant, a la forma Conspectus 12 de la sigil·lada itàlica. Un altre exemplar, de la mateixa forma i d'època augustiana, el trobem a Màcon (Barthélemy *et al.* 2000, 203, fig. 5, núm. 12). També podem destacar diversos exemplars molt similars (dos d'ells amb segells de terrisser), considerats com a «*terra nigra* champenoise», trobats a Amiens (Dubois i Binet 2000, 289, fig. 17, núm. 14; 291, fig. 20, núm. 21; 292, fig. 21, núm. 16, 17 i 19; 296, fig. 24, núm. 17).

Tot i que l'atribució a la *terra nigra* del fragment que ens ocupa resulta força probable, no podem descartar que pertanyi a alguna altra producció, com per exemple els tallers militars hispànics (Carretero 2008; Morillo 2008), que imitaven també formes de la sigil·lada itàlica.

D'altra banda, hi ha un fons de plat de ceràmica de vernís negre amb pasta grisa, amb decoració de rodeta, que podria pertànyer a aquesta producció, tot i que no podem descartar que correspongui a les produccions legionàries hispàniques o fins i tot a una aretina de vernís negre. Procedeix del sector anomenat «Superfície baix»; per tant, sense cap tipus de context.

A Guissona (Segarra) s'han trobat 3 exemplars de bols, amb decoració exterior de rodeta, que han estat descrits com a «bols amb engalba obscura» (Uscatescu 2004, 51, 86, fig. 6, 3-5), i que per les seves característiques deuen correspondre a la *terra nigra*; se'ls atribueix una data possible dels segles II-III, però la producció de *terra nigra* no sembla depassar els inicis del segle II.

Terra rubra

L'anomenada *terra rubra* rep aquest nom per contrast amb la *terra nigra*; en aquest cas, es tracta d'una producció oxidant. La *terra rubra* és una ceràmica del centre de França i Bèlgica, la principal zona de producció de la qual es troba a la vall del Vesle, prop de Reims; se'n detecten també imitacions a Anglaterra. La seva àrea de difusió s'estén pel nord-est de la Gàl·lia, entre els rius Sena, Mosel·la i Rin. Es tracta d'un tipus de ceràmica encara poc conegut i per sistematitzar, tot i que en els darrers anys s'han aportat alguns estudis

10. Agraïm aquesta dada a la Dra. Maria Isabel Panosa.

11. Agraïm al Dr. Emilio Illarregui el seu ajut en la identificació tipològica d'aquesta peça.

molt interessants que ens permeten conèixer-la (Deru 1996).

En el cas dels Antigons, tenim un fragment de vora i paret de bol carenat, de pasta rosada i amb decoració de rodeta, que a primera vista podria confondre's fàcilment amb la ceràmica de parets fines. Tanmateix, ni el perfil, ni la decoració, ni especialment el gruix de les parets (aproximadament, 0,5 cm), ens permeten considerar-la com a tal. Les seves característiques i, especialment, el seu perfil troben una comparació consistent amb els exemplars de *terra nigra* i *terra rubra* coneguts a França. Així, per exemple, s'han trobat bols molt similars a la vall baixa de l'Alier, al centre de França, on hi ha perfils molt similars (Lallemant 2005, 56).

La presència d'exemplars de *terra rubra* i *terra nigra* als Antigons i a Guissona permet documentar una expansió comercial (tot i que sens dubte esporàdica) d'una producció centrogal·lica del segle I vers el sud, que podria haver estat exportada a través del port de Marsella (cas dels Antigons) o potser fins i tot per terra, a través dels Pirineus (com podria ser el cas de Guissona). Caldrà estar atents a la possible aparició de materials d'aquests tipus als nostres jaciments, ja que el desconeixement que en tenim pot haver estat la causa del fet que fins ara s'hagi negligit la seva presència.

5.4.1.6. La ceràmica comuna

La immensa majoria dels materials d'aquest tipus (tant de taula com de cuina) corresponen a l'abocador de finals del segle II o inicis del III, per la qual cosa no és possible estudiar les de la fase anterior. Hi ha alguns exemplars que han de ser més antics, però no és fàcil detectar-los. Tanmateix, hi ha algun cas en què, per la cronologia de la producció, podria tractar-se d'exemplars anteriors a l'abocador, com el fragment de ceràmica amb engalba vermella, que tot i així l'estudiem en relació amb l'abocador, perquè s'hi ha trobat una vinculació aparent, i perquè no s'ha pogut determinar amb total certesa la producció.

Per tant, resta desconegut el context material de ceràmica comuna a la vil·la dels Antigons durant el segle I i la major part del II dC, en contrast amb la fase posterior.

5.4.1.7. Llànties

Encara que el conjunt més important de llànties trobat a la vil·la dels Antigons correspon al context de l'abocador d'inicis del segle III, hi ha 2 o 3 exemplars de llàntia de volutes: un exemplar sencer, de la forma Dressel 9, amb representació d'un *puttus* que toca un instrument, així com un fragment de disc i bec, i un margo que possiblement pertany també a aquesta tipologia. Tot plegat, doncs, constitueix una minsa representació d'aquest tipus de llànties, que, tot i tenir

una perduració, són pròpies del segle I de la nostra era, i que per tant són elements aliens a la cronologia de l'abocador. El bec procedeix de la zona de l'abocador (encara que podria ser material residual o barrejat), mentre que dels altres dos exemplars no en coneixem la procedència concreta. Possiblement podem considerar la llàntia sencera amb la decoració del *puttus* com un exemple de petita llàntia en ús a la vil·la dels Antigons durant el segle I dC.

S'ha documentat un fragment amb la marca CCLO. SVC, corresponent a *Caius Clodius Successus*, que es data en el segle I dC. És l'únic segell que podem atribuir a aquest període, ja que la majoria corresponen a l'abocador d'inicis del segle III, com veurem més endavant.

5.4.1.8. Àmfores

Tenint en compte la importància que té la producció d'àmfores detectada al mateix jaciment dels Antigons, ens n'ocuparem en un capítol a part. De tota manera, hi ha alguns casos d'importacions datables en el segle I, als quals ens referirem seguidament. Aquestes importacions ens permeten constatar una importació diversificada, bé que poc abundant, de productes bètics (possiblement salaons), així com de vi italià i del Mediterrani oriental, al llarg del segle I i inicis del II de la nostra era.

Àmfora itàlica

Es coneixen 3 exemplars d'àmfora itàlica de la forma Dressel 2-4 amb pasta del tipus DB (procedents de l'àrea de la Campània). Aquestes àmfores es daten en època d'August i al llarg del segle I dC, i es troben esporàdicament a la costa catalana, encara que la seva presència encara està per estudiar.

D'altra banda, hi ha un fragment de vora, coll i arrencament de nansa d'una àmfora de la forma Dressel 6, de procedència adriàtica; presenta un segell al llavi en cartel·la rectangular, amb la marca G.AESAT..., incompleta. La cronologia d'aquestes àmfores se situa entre finals del segle I aC i el segle I de la nostra era. Sobta la troballa d'una àmfora pràcticament no documentada a *Hispania*, tot i que al museu de Cambrils se'n conserva una altra.¹²

Àmfora bètica

Apareix només en poca quantitat: només coneixem 4 fragments d'àmfora de la forma Dressel 7-11 (així com 2 de dubtosos entre aquesta i la Beltrán 2), així com 17 exemplars segurs i 7 de probables de la forma Beltrán 2, que probablement contenia salaons. Aquesta darrera forma es data entre l'època d'August i mitjan segle II (Beltrán 1970, 421-436), tot i que n'hi ha dos tipus, coneguts com a A i B, el segon dels quals és més tardà; tanmateix, només

12. Per a l'estudi d'aquestes produccions ens remetem a l'estudi de Cèsar Carreras i Piero Berni en aquest mateix volum.

per les vores no és sempre possible diferenciar entre ambdós tipus, però és probable que els exemplars dels Antigons siguin de cronologia més tardana i corresponguin a l'abocador d'època tardoantoniniana i severiana, per la qual cosa ens hi tornarem a referir més endavant.

D'altra banda, hi ha 3 fragments de vores d'àmfores olieres de la forma Dressel 20, concretament les variants B i (especialment) D (d'època flàvia i inicis del segle II), i E; aquesta darrera es pot datar en la primera meitat del segle II (Martin-Kilcher 1987; Raynaud 1993a, 26).

Àmfora ròdia

S'han recollit 9 fragments de nanses amb el característic perfil apuntat propi d'aquesta producció. Això permet constatar la importació, bé que esporàdica, dels productes envasats en àmfores de la Mediterrània oriental durant l'alt Imperi. Malgrat que les nanses no permeten una identificació tipològica concreta, cal dir que és una mica un lloc comú incloure sota la denominació genèrica d'«àmfores ròdies» o «de tipus rodi» una sèrie de produccions que tenen en comú el seu perfil allargat i les seves nanses acabades en punta per la part superior, però que en realitat corresponen a centres de fabricació molt diversos. Així, se n'han documentat, a més de l'illa de Rodos, a la península cnídia i a Creta, i fins i tot a Milet (Peacock 1977a; Desbat i Picon 1986; Empereur i Picon 1989). S'ha suggerit, fins i tot, la possibilitat d'una producció itàlica (Panella 1973, 558; Peacock 1977b; Sealey 1985, 15; Green 1980). Tanmateix, sembla que el centre més important fou el de Rodos. Sembla que el vi devia ser el contingut principal, com ho fa pensar una inscripció pompeiana (*Passum Rhodium / P. Coelli Galli*; vegeu CIL IV 9327), que curiosament esmenta un *negotiator* o potser un *possessor* itàlic, encara que en alguns casos s'ha documentat que el seu contingut eren figues (Sealey 1985, 57). El vi rodi, de gust dolç,

era considerat de poca qualitat (Sealey 1985, 56-57; Tchernia 1986, 103).

Tot i que la difusió (en qualsevol cas, molt minsa) d'aquestes àmfores a Catalunya resta encara per estudiar, podem indicar la seva presència a l'antiga Iesso (Guissona, Segarra; vegeu Carreras 2004), la qual cosa indica una certa incidència de la seva comercialització a la *Hispania Citerior*, ja que la trobem en una ciutat de l'interior, als confins del *conventus Tarraconensis*.

Sigui quina sigui la seva procedència, els 9 exemplars trobats als Antigons, a més que no permeten ser atribuïts a una forma concreta, val a dir que representen tan sols una presència discreta d'aquests materials, que deuen tenir una presència a la costa catalana encara per estudiar, però sens dubte escadussera.

5.4.1.9. Els forns ceràmics i la producció d'àmfores

Tot i que la producció d'àmfores a la vil·la romana dels Antigons és innegable, com ho demostra la troballa tant dels forns com d'alguns materials amb cuïta defectuosa, cal dir que no són gaire abundants. Únicament podem esmentar alguns fragments de vores, colls i nanses de les formes Dressel 2-4 i 7-11, que no s'havien arribat a coure, cosa que ens permet documentar amb seguretat la seva producció en aquest indret. Aquestes peces van ser publicades ja fa algun temps (Jàrraga 1995, 181 i 188-189, fig. 2-3; Jàrraga 1996a, 478, fig. 2, i 479; Jàrraga 1998, 437, fig. 2, núm. 3-8; Jàrraga 2002, 435, fig. 2, núm. 3-8). Tanmateix, hi ha molts fragments (principalment de la forma Dressel 2-4) que probablement corresponen en gran part a aquest centre productor, tot i que no en podem estar segurs. Les àmfores tarraconenses constitueixen el 91,90 % del total d'àmfores altimperials, la qual cosa pot no ser significativa, ja que no s'ha documentat l'escombrera del forn, però tot i així aquesta xifra resulta força esclaridora pel que fa a la clara preponderància de les àmfores tarraconenses.

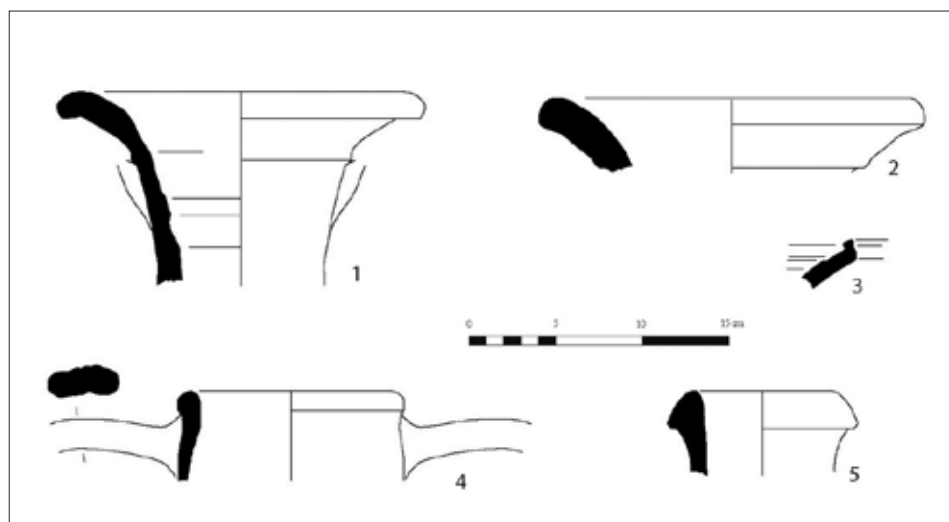

FIGURA 6. Material de superfície o sense estratigrafia coneguda. Dibuixos: L. Buffat.

1 i 2. Vores d'àmfores bètiques, forma Beltrán 2; 3. Vora d'àmfora del Mediterrani oriental, forma *Late Roman Amphora* 4; 4. Vora d'àmfora indeterminada; 5. Vora d'àmfora bètica, forma Dressel 23 A.

Del total dels 647 fragments d'àmfores tarraconenses que s'han pogut documentar (xifra força aleatòria, perquè es tracta sempre dels fragments amb forma que foren seleccionats després dels treballs de salvament), 610 tenen una pasta de color beix i les característiques físiques que es poden atribuir a la producció de la zona de *Tarraco*, mentre que 37 fragments tenen una pasta de color vermell que deu procedir d'altres zones, probablement de la Laietània. Percentualment, aquestes darreres corresponen al 5,71 % del total de les àmfores convencionalment conegudes com a «tarraconenses», mentre que la producció de la zona de *Tarraco* pròpiament dita constitueix el 94,28 %, clarament (i lògicament) majoritària.

Un fet que sobta és que, segons es dedueix de les etiquetes que acompanyen el material, als contextos on *a priori* podríem trobar elements relacionats amb la producció d'àmfores («Forn voltes», «entre voltes 3 i 4»), juntament amb alguns materials altimperials molt escadussers (sigil·lada gal·lica, parets fines) n'apareixen també alguns de cronologia tardoantiga. Tot considerant que les circumstàncies adverses en què es va dur a terme l'excavació hagin provocat una barreja de materials pertanyents a contextos diferents, podem pensar que és possible que la sigil·lada gal·lica i la ceràmica de parets fines que han aparegut corresponguin al període de producció dels forns, però que aquests no fossin colgats (no sabem si amb alguna remoció prèvia, o si al contrari havien restat a la intempèrie) fins a l'època tardoantiga, vers el segle v.

Pel que fa a la producció d'àmfores, com ja se sabia, s'han documentat les formes Dressel 2-4 (sembla que en un nombre més elevat) i Dressel 7-11. No s'han detectat segells de cap tipus, però sí grafitis *ante cocturam* als pivots, consistents en aspes incisives; coneixem també 9 exemplars en què apareixen grafitades les lletres IL. Tenint en compte la migradesa de les dades de què disposem, no podem en absolut plantejar hipòtesis quantitatives, ni apropar-nos a la cronologia de la producció a partir d'un context arqueològic que, en aquest cas, resulta pràcticament inexistent.

Quant al contingut d'aquestes àmfores, és un lloc comú acceptar que la forma Dressel 2-4 és una àmfora vinària, la qual cosa, unida a les referències de les fonts sobre el vi de *Tarraco*, fa que puguem considerar indubtable que aquestes àmfores van servir per envasar vi. No en podem estar pas tan segurs pel que fa a la forma Dressel 7-11. Aquest tipus d'àmfora sembla que és originari de la Bètica, on se n'ha documentat un ús per envasar-hi salaons, segons es desprèn de les dades proporcionades pels *tituli picti* (Beltrán 1970). Tanmateix, no podem automàticament suposar el mateix pel que fa a la producció tarraconense. La vil·la dels Antigons no es troba al costat del mar, però sí prou a prop perquè la producció d'àmfores pogués servir per a l'envasatge d'un producte relativament proper, com podi-

FIGURA 7. Producció d'àmfores. Foto: L. Buffat.
Vora, coll i nanses d'àmfora tarraconense de la forma Dressel 2-4, producció dels Antigons (rebuig de forn).

FIGURA 8. Producció d'àmfores. Foto: L. Buffat.
Vora, coll i nanses d'àmfora tarraconense de la forma Dressel 7-11, producció dels Antigons (rebuig de forn).

en ser les salaons que hipotèticament podrien haver-se elaborat a la costa; cal tenir en compte que fins ara no s'ha trobat cap evidència d'aquestes instal·lacions a l'ager *Tarraconensis*. Aquesta relació amb les salaons,

evident en el cas de la Bètica però encara per demostrar a l'àrea catalana, es fa més improbable si considerem el cas del forn de l'Aumedina (Tivissa, Ribera d'Ebre), on es produïen àmfores de les formes Oberaden 74, Dressel 2-4 i Dressel 7-11 (Tchernia 1979; Nolla *et al.* 1980; Revilla 1993), que es troba molt lluny del mar. De tota manera, és molt possible que les àmfores Dressel 7-11 poguessin haver servit per al transport d'altres productes, com fruites o olives. Fins i tot podríem plantejar que haguessin servit per al transport del vi; en aquest cas, la concurrència entre les formes Dressel 2-4 i 7-11 en una mateixa terrisseria podria fer pensar que servien per envasar dos vins de tipus o qualitat diferents.

Pel que fa a les característiques físiques de les àmfores de l'ager *Tarraconensis*, podem dir que la coloració de les argiles varia entre el beix-ocre i el rosat-ataronjat. Les pastes són sempre de fractura granulosa; el desgredant està compost bàsicament per grans de quars, feldspat, pedra calcària i, en menor quantitat, mica, tot molt triturat. Aquestes pastes han estat descrites a nivell macroscòpic (Járrega 1995, 184-185; Járrega 1995, 432-433; Járrega 2002, 436), i s'han proposat dues tipologies de les argiles (Carreté *et al.* 1995, 292, tipus 12 i 13; Gebellí 1996, 70-71, i Gebellí 1998, 224-225, tipus 1, 2 i –principalment– 3), que, de tota manera, tan sols presenten petites variacions. Generalment, no tenen engalba. S'ha dut a terme també una anàlisi per difracció de raigs X de la composició mineralògica de les pastes del 35 % de les àmfores del derelict de Berà conservades al Museu Nacional Arqueològic de Tarragona, que ha permès identificar la presència de quars, calcita, diòpsid, feldspat, mica, analcima i gehlenita (Pérez Martín 2007, 55). Els diàmetres de les vores també són variables, oscil·lant entre els 15 i els 21 cm en les Dressel 2-4, encara que la majoria se situen entorn dels 17 cm; en les Dressel 7-11 oscil·len entre els 18,5 i els 20,5 cm.

En altres treballs anteriors havíem proposat que l'absència aparent de la forma Pascual 1 als tallers del sud de Catalunya podia respondre a un moment inicial d'aquests més modern que en altres àrees com el Vallès o el Maresme, la qual cosa ens podria portar a datar la seva aparició en una data més avançada, en època de Tiberi-Claudi (Járrega 1995, 185; Járrega 1996a, 482; Járrega 1998, 433; Járrega 2002, 434, 438-439 i 442). Tot i que creiem que, a grans trets, aquesta hipòtesi és encara vàlida, hi ha altres dades que cal considerar, com per exemple la cronologia augustiana de la forma Oberaden 74, que es produïa al forn de Tivissa però també al més proper de la Canaleta (Vila-seca, Tarragonès), on és l'única forma que amb seguretat es

pot dir que es va produir allà (Gebellí 1996 i 1998; Bru i Pociña 2004).¹³ D'altra banda, en estrats d'època d'August de l'àrea del teatre de *Tarraco* s'han pogut documentar alguns fragments d'àmfora de la forma Pascual 1 que, per les seves característiques físiques, semblen haver estat produïdes al Camp de Tarragona, i concretament (almenys en un cas) al taller de la Canaleta (Gebellí 2008, 51 i 58, fig. 6.7). Per tant, tenim atestada la producció d'àmfores a l'ager *Tarraconensis* en època d'August, concretament al taller de la Canaleta. L'escassíssim nombre d'àmfores de les formes *Tarraconense* 1 i Pascual 1 trobades a la Canaleta, els Antigons i altres jaciments no podem assegurar en general que corresponguin a produccions locals, tot i que per les característiques de la pasta sembla que en algun cas hi va haver una producció minoritària. Si guí com sigui, les dades que tenim permeten suggerir que, si hagués estat així, la seva implantació seria molt poc significativa, i que les formes que es van produir a l'ager *Tarraconensis* van ser les Dressel 2-4 i 7-11.

La forma Dressel 7-11 planteja també problemes de tipologia, ja que constitueix una classificació massa heterogènia que abasta àmfores molt diferents, l'únic nexxe d'unió de les quals és la tipologia de llavi exvasat o *a corolla*, raó per la qual foren unificades per Lamboglia. De fet, quan s'estudien les àmfores bètiques sovint es fan distincions entre les Dressel 7, 8, 9, 10 i 11, com passa amb les produccions de la badia de Cadis, que majoritàriament es daten en època d'August i durant el període julioclaudi, encara que semblen arribar fins a l'època flàvia (García Vargas 1998, 77-93 i 321-322, fig. 3-4; per a la cronologia final d'aquesta forma, vegeu també Zevi 1966, 242). Pel seu cos fusiforme, les produccions catalanes s'apropen més a la forma Dressel 8, de manera que fins i tot s'ha proposat anomenar les produccions de la zona d'Empúries com a tipus «Dressel 8 emporità» (Nolla 1974). La forma Dressel 8 bètica sembla haver començat a produir-se en època d'August (poc abans del canvi d'era) i presenta la seva màxima distribució en època de Claudi, tot i que arriba fins a època flàvia, com ho demostren les troballes de Pompeia i Bas-de-Loyasse, a Lió (García Vargas 1998, 84). Pel que fa al tipus «Dressel 8 emporità», sembla tenir una datació del segle I, que podria arribar a finals de l'I i inicis del II (Tremoleda 2000, 128), cronologia potser una mica tardana.

La difusió exterior de les àmfores Dressel 7-11 produïdes a Catalunya és molt poc coneguda, i caldria destriar-la de les produccions bètiques. Tanmateix, al dipòsit augustià de La Longarina (Òstia) s'han documentat 3 exemplars de la forma Dressel 9, amb pasta aparentment de tipus *tarraconense* (Hesnard 1980,

13. Tot i que s'ha afirmat (Gebellí 1996; Gebellí 2007, 96) que al forn de la Canaleta es van produir també àmfores de les formes Pascual 1 i Dressel 2-4, les dades sobre els materials recollides en les memòries d'excavacions (Bru i Pociña 2004) ens permeten dubtar que siguin atribuïbles a aquest taller; podrien procedir d'altres centres de producció.

147, lám. 5, núm. 1-2); 4 exemplars més s'han trobat al derelict de la Chrétienne H (Saint-Raphael, Var) (Corsi-Sciallano i Liou 1985, 91-92, i 93, fig. 73-74). La datació d'aquest derelict és poc clara, perquè, juntament amb una presència àmpliament majoritària d'àmfores Dressel 2-4 (de procedència laietana, si s'ha de jutjar pels segells), hi ha també una àmfora de la forma Pascual 1, així com una de tradició púnica, una de ròdia (Dressel 43) i una de bètica de la forma Dressel 20 antiga. A jutjar per la presència de la forma Pascual 1 (contrastada, com hem dit, pel clar predomini de la Dressel 2-4), la datació podria situar-se entorn dels anys 15-25 dC (Corsi-Sciallano i Liou 1985, 94).

La cronologia de la producció catalana de la forma Dressel 7-11 no es pot determinar ara com ara més enllà de la seva associació amb les àmfores de la forma Dressel 2-4, tot i que sembla força paral·lela a la de la producció bètica. La datació de finals del segle I i del segle II que s'ha atribuït tant al tipus Dressel 7-11 català com a l'anomenat «Dressel 8 emporità» (Tremoleda 2000, 126-128) sembla massa tardana.

És important tenir present que, a més de la seva producció al taller de Llafranc (Palafrugell) i, potser, Platja d'Aro, al nord-est de Catalunya (Nolla *et al.* 1982, 170 i 173; Tremoleda 2000, 125), la producció d'àmfores de la forma Dressel 7-11 es concentra al sud de Catalunya, tant a l'àrea de *Tarraco* (Darró, els Antigons, la Buada, Mas de Gomandí) com a la de *Dertosa* (l'Aumedina, Mas del Catxorro, Mas d'Aragó), tal com veurem més avall. Això sembla indicar una especificitat de la producció d'aquestes àmfores majoritàriament a l'àrea meridional catalana, la qual cosa pot guardar relació amb el seu contingut, ja que, tret del cas de Darró (López *et al.* 1992, 65-66; López Mullor 1993, 69-70, i 71, fig. 9, núm. 5, 6 i 11-16), és difícil que pogués servir per a salaons, tenint en compte la distància fins al mar dels centres productors. Tanmateix, una revisió dels dibuixos publicats ens fa dubtar que les suposades àmfores Dressel 7-11 que s'atribueixen a la terrisseria de Darró puguin correspondre realment a aquesta tipologia.

La proposta que acabem d'apuntar, si fos certa, ens podria aportar novetats en dos aspectes importants: un és el cronològic, ja que ens obriria la porta a un inici de la producció en època d'August, no sabem si abans o després del canvi d'era. Malauradament, en tot el territori de *Tarraco* no hi ha encara prou dades que permetin precisar aquest punt. L'altre element, el de la suposada relació entre un tipus d'àmfora i una mena de vi concret, creiem que podria tenir una interessant interpretació, tot i que malauradament no la podem comprovar. Recordem que, segons ens indica Plini (*Naturalis Historia* XIV, 71), el vi laietà era abundant però de poca qualitat, mentre que el de *Tarraco* podia competir, segons ell, amb els millors d'Itàlia. Tenint en compte que on s'ha documentat una producció més

gran de la forma Pascual 1 és precisament a la Laietània (Vallès i Maresme), ¿no podria ser que aquest envàs hagués servit per transportar vi de menor qualitat, mentre que l'àmfora Dressel 2-4 es reservés per a vins millors? Així el comprador en podria distingir la qualitat considerant el tipus d'àmfora, i encara resta la possibilitat que un tercer tipus de vi correspongués a la forma Dressel 7-11. En aquest cas, però, també a la zona laietana hi hauria diverses qualitats de vins, ja que, tot i que no s'ha documentat la producció d'àmfores de la forma Dressel 7-11, sí que hi ha, i de forma important, àmfores de la forma Dressel 2-4.

La interpretació anterior pot ser suggestiva, però no està exempta de problemes. En primer lloc, l'àmfora és un producte de transport, i almenys en part hem de plantejar que potser el consumidor no sempre comprava àmfores senceres de vi, sinó potser mesures més petites (possiblement en gerres), amb la qual cosa el suposat element identificatiu que representava la forma de l'àmfora resultava més aviat relatiu. Però, d'altra banda, el que és segur és que l'àmfora de la forma Pascual 1 no depassa l'època de Claudi, amb la qual cosa aquesta suposada diferenciació de la qualitat del vi a partir de la forma de l'àmfora desapareixeria, ja que només es feien (també a la Laietània) àmfores de la forma Dressel 2-4, sense que això ens permeti pressuposar que la qualitat dels vins hagués augmentat aleshores.

Malgrat l'enunciat de la hipòtesi anterior, creiem que l'absència de la forma Pascual 1 al Camp de Tarragona (a diferència del que succeeix a les terrisseries de la zona de l'Ebre) és una dada cronològicament significativa, i que per tant el gruix de la producció d'àmfores correspon al moment en què aquest envàs ja havia estat substituït per la Dressel 2-4, la qual cosa ens permet refermar-nos en la nostra hipòtesi que el vi de *Tarraco* coneix una distribució una mica més tardana que el de la Laietània i la zona de l'Ebre (Jàrraga 1995, 185; Jàrraga 1996a, 482; Jàrraga 1998, 433; Jàrraga 2002, 434, 438-439 i 442), que es pot datar a partir del final del període augustià o ja en el de Tiberi. En aquest sentit, és significativa l'absència d'àmfores de la forma Dressel 2-4 en els contextos augustians del teatre de *Tarraco*, enfront de la presència de les formes Dressel 1, Tarraconense 1, Oberaden 74 i Pascual 1 (Gebellí 2008). Aquesta circumstància és significativa si ho contrastem amb el cas del proper forn de la Canaleta (Vila-seca, Tarragonès), en la qual la fabricació de les formes Pascual 1 i Dressel 2-4 no està demostrada (encara que en alguns casos semblen haver-s'hi produït, potser en poca quantitat), i sí en canvi la de la forma Oberaden 74, típicament augustiana. Per tant, podem suposar que hi ha un primer moment en què, en època d'August, hi ha una comercialització –no sabem si gaire important– del vi de *Tarraco* en àmfores del tipus Oberaden 74, i que després es produeix una

reconversió formal (que sembla implicar el tancament del taller de la Canaleta) en què apareixen nous tallers –entre els quals, el dels Antigons– on es produïren ja àmfores de la forma Dressel 2-4.

Ara com ara disposem de poques dades que ens permetin datar la producció d'àmfores al *territorium* de *Tarraco*, tot i que ens trobem en un moment en què s'estan excavant alguns centres de producció. Pràcticament l'únic taller que s'ha excavat i publicat fins ara (ni que sigui sumàriament) és el de Mas d'en Corts - les Planes del Roquís (Reus-Riudoms), on es feien àmfores de la forma Dressel 2-4, i del qual s'ha dit que no depassa la segona meitat del segle I, tot i que l'assentament continuà fins al segle II, sembla que amb altres finalitats (Vilaseca i Adiego 2000, 278-279; Gebellí 2007, 62 i 156). Pel que fa a altres tallers, no tenim dades gaire clares. A la terrisseria de la Canaleta (Vilaseca) tan sols s'ha pogut documentar la producció de la forma Oberaden 74, tant per l'abundància d'exemplars com per la presència de rebutjos de cocció, associada a materials (sigil·lada itàlica i gèl·lica) que no depassen la meitat del segle I dC (Bru i Pociña 2004) i que hem de pensar que correspon a un moment productiu que hem de datar en època d'August i, com a molt tard, de Tiberi. Una altra terrisseria que s'ha excavat molt recentment (estiu 2007) és la del Vila-sec (Alcover, Alt Camp), on es feien àmfores de la forma Dressel 2-4, com sabem pels exemplars sense coure que es conserven al Museu d'Arqueologia Salvador Vilaseca de Reus (Járrega 1995, 180; Járrega 1996a, 479; Járrega 1998, 433; Massó 1998, 284; Járrega 2002, 432-433; Massó 2001, 85-86).¹⁴ S'han trobat materials força interessants, i s'ha documentat la producció d'àmfores de la forma Dressel 2-4 i alguns segells, encara inèdits.¹⁵

Per tant, no podem documentar el moment final de la producció d'àmfores al *territorium* de *Tarraco*. Molt sovint (possiblement massa) es relaciona aquesta fi amb el controvertit edicte de Domicià –que no sabem quin abast real va tenir– que ordenava arrencar la meitat dels ceps de les províncies, aparentment per tal d'afavorir el vi italià, i que podria haver comportat la fi de la producció tarraconense a gran escala. Tanmateix, no sabem si l'edicte es va arribar a aplicar ni fins a quin punt; d'altra banda, s'ha posat en relleu encertadament la possibilitat que l'àmfora fos substituïda per altres tipus d'envasos que no deixen pràcticament traces arqueològiques, concretament les bótes de fusta i els bocois de cuir (Tchernia 1986, 285-292; Tchernia i Brun 1999, 58-59; Brun 2003, 100-101 i 104-106).

Cal tenir en compte que a finals del segle I no sols entra en crisi la comercialització de vi en àmfores a la zona laietana (on aquest fet sembla evident), sinó també a la mateixa Itàlia, on en els contextos d'inicis del segle II davalla de forma espectacular (Tchernia 1986, 260-264). Tot això coincideix amb una reconversió general de la comercialització del vi, i a partir de finals del segle I es generalitzen els contenidors de base plana, com les àmfores de Spello i Forlimpopoli a Itàlia, i les clàssiques Gauloise 4 a la Gàl·lia; aquestes darreres foren (esporàdicament) imitades a Catalunya, com ho indiquen els forns de Llafranc (Nolla *et al.* 1982, 173 i 175-176) i Santa Maria de les Feixes, a Cerdanyola (Pascual 1977, 68-69, fig. 23).

D'altra banda, com comentarem més endavant quan ens ocupem de l'abocador, hi ha una producció tardana d'àmfores tarraconenses, que proposem anomenar «Dressel 2-4 evolucionada», i que es distingeixen pel fet de tenir un llavi amb un perfil marcadament quadrangular, i sembla que també per unes dimensions més grans de l'àmfora. Aquesta producció ha estat documentada per primer cop per Pedro Otiña a la vil·la romana dels Munts (Altafulla, Tarragonès), en un context datable en la segona meitat entrada del segle II (Otiña 2005, 95, 248 i 325). Posteriorment, l'hem observat en altres jaciments, com la propera vil·la del Mas d'en Gras (Vila-seca, Tarragonès), en el context d'abandonament dels *balnea* de la vil·la, que es poden datar vers inicis del segle III (Járrega 2003, 165, fig. 15, núm. 7 i 9; Járrega i Sánchez 2008, 105, fig. 87, núm. 9; Járrega i Otiña 2008), la mateixa datació de l'abocador dels Antigons. Sense sortir de l'*ager Tarraconensis*, a l'àrea prospectada per l'equip de Carreté, Keay i Millett als anys noranta del segle XX també se'n troben exemplars (Carreté *et al.* 1995, 104). Tanmateix, aquest tipus d'àmfores es troba també més al nord: s'ha documentat a *Barcino*¹⁶ i en altres jaciments, com el Veral de Vallmora (Teià, Maresme).¹⁷ Des del punt de vista de l'anàlisi macroscòpica, podríem pensar que aquesta producció tardana es va fer a l'àrea de *Tarraco*, però no en podem estar segurs, per tal com no s'ha documentat amb seguretat cap centre de producció.

La solució de continuïtat d'aquesta producció tardana amb les Dressel 2-4 del segle I, caracteritzades pel fet de tenir una vora de perfil semicircular o (ocasionalment) triangular, no resta gens clara, i podríem hipotèticament relacionar-ho tipològicament amb algunes produccions itàliques tardanes (segles II-III) documen-

14. Aquest jaciment havia estat esmentat erròniament a la bibliografia anterior com el Burguet, quan aquest realment és el nom d'un altre jaciment proper.

15. Excavació d'urgència duta a terme per l'empresa Codex. Materials en estudi per part de Josep-Francesc Roig.

16. Agraïm la informació al Dr. Cèsar Carreras, que ha estudiat aquests materials.

17. Materials en procés d'estudi per nosaltres mateixos en col·laboració amb els Srs. Antoni Martín i Carles Velasco, directores de les excavacions, a qui agraïm la informació.

tades a Itàlia per Arthur (1987) que ocasionalment arriben a les nostres contrades, com ho demostren les troballes efectuades a *Barcino* i el jaciment del Palmar Hotel (Premià de Mar, Maresme). En aquest darrer cas, l'àmfora estava reutilitzada com a enterrament (Coll i Jàrraga 1993), com també s'ha constatat a Gricignano (Caserta), a la Campània (Bencivenga 1987), per la qual cosa la cronologia d'aquesta producció itàlica pot allargar-se fins al segle IV i potser el V. No tenim cap dada que ens permeti dir el mateix per a la producció tarraconense de Dressel 2-4 tardanes, que podem datar, amb les dades aportades per les troballes dels Munts, Mas d'en Gras, Veral de Vallmora i els Antigons, entre la segona meitat del segle II i inicis del III.

La relació entre l'elaboració del producte i la producció de l'envàs no la podem plantejar en el cas dels Antigons, perquè no hem trobat cap indicatiu d'espais dedicats a la transformació (sales de premsat, dipòsits) que poguessin correspondre a una *cella vinaria*, encara que no en podem descartar l'existència, tenint en compte la parcialitat de la informació que tenim sobre el jaciment. Dels dipòsits que foren identificats a prop del nimfeu no en tenim cap dada que ens permeti relacionar-los amb aquest període, i és més possible que corresponguin a un moment més tardà, tenint en compte que es troben (aparentment) a la *pars urbana* de la vil·la, com indiquem en un altre capítol. Únicament podem esmentar la troballa de diverses restes de *dolia* (algunes encara *in situ*), de les quals no podem determinar-ne ni la disposició dins la vil·la ni la cronologia. Per tant, ens hem de limitar a documentar la producció d'àmfores, sense saber si aquestes servien per envasar productes procedents d'altres *fundi*, fins i tot els costaners, si tenim en compte la possibilitat –que considerem remota– que les àmfores de la forma Dressel 7-11 servissin per envasar salaons. Tanmateix, pel poc que sabem sobre aquesta problemàtica al *territorium* de *Tarraco*, juntament amb el que podem documentar en altres indrets, i considerant la puixança que la vil·la dels Antigons tingué en èpoques posteriors (segles II-III), podem suposar raonablement que la producció d'àmfores degué correspondre's amb una producció vinera localitzada en aquest mateix *fundus*.

Per les dades conegudes, doncs, podem pensar (tot i que cal insistir que sense informació contextual) que la producció d'àmfores dels Antigons degué començar en època d'August (en tot cas, cap a finals del seu govern) o ja sota Tiberi, i que probablement no degué perdurar més enllà del període de Claudi-Neró. No podem especular sobre el motiu d'aquest cessament, que sembla general a l'ager *Tarraconensis* i que podria tenir una solució de continuïtat –que ara com ara se'ns escapa– amb la producció tardana de Dressel 2-4 d'època medioimperial (i que, hem d'insistir-hi, no tenim geogràficament localitzada), o canvis d'envasos (bots, bocois?). No sabem fins a quin punt aquest can-

vi va afectar l'economia del *fundus* dels Antigons, però en tot cas no es pot parlar de decadència, tenint en compte l'esplèndida puixança d'aquesta vil·la a inicis del segle III.

D'altra banda, cal destacar la troballa d'una anetèfixa amb la representació d'una cara femenina, que presenta la particularitat de tenir l'ímbrex incorporat. Aquesta peça ja ha estat publicada amb anterioritat (Ramos 1996, 99; Massó 2003, 63). La seva referència és «3429», i s'indica que procedeix d'un abocador davant del forn romà d'àmfores. La pasta és idèntica a la de les àmfores, per la qual cosa la hi podem posar en relació, i considerar que va ser produïda també en aquests forns, cosa que es constata també en altres centres de producció de la zona, concretament al Vilarenc (Calafell), la Buada (Reus), Mas d'en Corts - les Planes del Roquís (Reus-Riudoms) i Mas de Gomandí (Riudoms) (Ramos 1996, 100; Vilaseca i Adiego 2002, 219, fig. 9; Revilla 2007, 102-103).

Sembla que en aquests forns es van produir també materials de construcció i ceràmica comuna, tot i que no sabem si amb la mateixa cronologia o no que les àmfores. Probablement és així, ja que gran part dels forns romans a Catalunya on es feien àmfores simultaniejaven aquestes produccions (Revilla 1995; Tremoleda 2000 i 2008). En tot cas, quan en va cessar l'ús no sabem què se'n va fer, i probablement van restar a la intempèrie, la qual cosa explicaria la troballa de materials tardoantics entre les voltes dels forns, ja que sembla difícil pensar en una continuïtat en l'ús fins al segle V. En aquest cas, doncs, podem pensar que la ubicació dels forns (tot i la seva proximitat al nimfeu del segle III) resultaria marginal en relació amb les estructures arquitectòniques de la vil·la, la qual cosa podria explicar que després del seu abandonament no resultessin afectats per la dinàmica constructiva d'aquesta.

5.4.1.10. Valoració general de l'horitzó ceràmic altimperial

Encara que no s'hagi pogut constatar cap context arqueològic, i el material aparegui barrejat o sense estratigrafia coneguda, el període comprès entre els segles I i II de la nostra era apareix com una fase fructífera pel que fa als intercanvis comercials reflectits a través de les ceràmiques.

La sigil·lada itàlica, que com hem vist té una representació força migrada (2,90 % de les sigil·lades de vernís roig i 1,19 % de les sigil·lades altimperials), presenta, en canvi, una important diversificació formal, a més d'un petit però interessant conjunt epigràfic, que ens permet documentar la presència de productes de terrissers d'Arezzo (*Rasinius*, *Publius Cornelius*, *Tettius Samia*), així com d'altres, com *Celer*, que pot procedir de *Puteoli* (Pozzuoli) o potser de la vall del Po. Tot i que hi ha formes antigues, la majoria de les constata-

des corresponen a la fase clàssica de la producció (15 aC - 15 dC), encara que n'hi ha algunes (formes *Conspectus* 20.4 i 21.3) que es daten entre els anys 40 i 80 dC, per la qual cosa podem documentar una distribució d'aquests materials a la zona de *Tarraco* més recent del que és habitual, encara que sigui en poca quantitat.

La sigil·lada gàl·lica, que correspon al 20,89 % del total de les sigil·lades de vernís roig i al 8,58 % de les sigil·lades altimperials, mostra ja una presència més abundant, com és habitual, d'altra banda, a la costa catalana. Només una petita part (el 0,74 % del total de la sigil·lada gàl·lica) correspon a la producció anomenada *marmorata*, que sempre apareix arreu en quantitats força discretes. Cronològicament, podem constatar que el període més ben representat és el de Claudi a Neró o Vespasià, però també és digne de destacar l'important percentatge (33,33 % del total de la sigil·lada gàl·lica) de les formes que es poden datar entre Vespasià i Trajà, o fins i tot més tard, la qual cosa ens permet remarcar el fet que aquesta producció seguia arribant a *Tarraco* i els seus encontorns a finals del segle I i inicis del segle II, malgrat la competència d'altres produccions, com la sigil·lada hispànica i l'africana A.

Es coneixen uns pocs segells (corresponents a *Salaris Aptus*, *Crestus* o *Crestio*, *Iucundus* i *Vinius*) en sigil·lada gàl·lica, uns quants més que en itàlica, la qual cosa resulta desproporcionada tenint en compte que aquesta darrera producció és molt minoritària en comparació amb la gàl·lica. Malgrat els problemes d'ubicació dels segells que s'han esmentat més amunt, possiblement tots procedeixen de la terrisseria de La Graufesenque, que constitueix, així, el principal centre distribuïdor d'aquests productes a la costa catalana.

La sigil·lada hispànica assoleix uns percentatges elevadíssims (76,19 % del total de les sigil·lades de vernís roig –itàlica, gàl·lica i hispànica– i el 31,32 % de les sigil·lades altimperials, incloent-hi l'africana A), la qual cosa s'explica tant per la important presència d'aquesta producció al Camp de Tarragona com (i creiem que principalment) per l'abundància d'aquestes sigil·lades a l'abocador del segle III. No obstant això, com hem vist, hi ha una àmplia representació de formes que corresponen als segles I i II, com les Dragendorff 15, 17, 24/25, 27, 29, 33 i 37, que permeten constatar la important distribució d'aquesta producció a l'*ager Tarraconensis*. És atípica la minsa presència de segells, tan sols 2 exemplars il·legibles, la qual cosa ens dificulta el coneixement de la comercialització d'aquests materials per aquesta via.

La ceràmica de parets fines, tot i constituir un petit conjunt, és també interessant per a l'estudi de la difusió d'aquests materials a la zona. Els exemplars trobats als Antigons corresponen al segle I; hi destaca la presència de la forma López 56, que sembla haver estat produïda a la costa catalana, i probablement a l'*ager Tarraconensis*, tenint en compte la seva abundància

a Tarragona, malgrat que no en puguem determinar l'àrea. També apareix, tot i que en quantitats més discretes, la producció anomenada «de clofolla d'ou», a causa de la petita espessor de les seves parets, que es pot datar en època de Claudi-Neró.

Encara que es redueixi a dos o tres fragments, la presència de *terra nigra* i *terra rubra* ens permet constatar, per primera vegada, la introducció a *Hispania*, ni que sigui esporàdica, d'uns productes propis de la Gàl·lia central i septentrional, que sens dubte van ser transportats per la via del Roine. Caldrà a partir d'ara restar atents davant la possible presència de nous exemplars d'aquestes produccions als nostres jaciments. El fet que s'hagi documentat una imitació de la forma *Conspectus* 12 de la sigil·lada itàlica, que podríem relacionar amb la *terra nigra* produïda a la regió francesa de la Xampanya, ens indica que es tracta de produccions de l'època d'August.

Malauradament, a diferència del que succeeix amb els materials de l'abocador, la ceràmica comuna d'aquest període la trobem molt mal representada, sens dubte perquè resulta molt difícil d'individualitzar, davant la manca de tipologies i la fragmentació de les peces, que fan que només s'hagin conservat de forma ben reconeixible les corresponents a l'abocador del segle III. Una cosa similar podem dir d'altres produccions com les llànties, de les quals tan sols hem pogut identificar la presència de dos o tres fragments de llànties de volutes (forma Dressel 9), enfront de la important presència de llànties de disc (o Dressel 20) de l'abocador. Tanmateix, les llànties de disc s'originen amb anterioritat, per la qual cosa algunes podrien pertànyer a aquest període, tot i que probablement la majoria corresponen a l'abocador.

Malgrat la manca d'horitzons cronològics precisos i de contextos estratigràfics, no hi ha dubte que un dels elements més importants d'aquesta fase el constitueixen les àmfores produïdes als forns documentats arqueològicament a la vil·la. Tot i que, paradoxalment, se n'ha documentat un escàs nombre de fragments, hi ha prou elements (exemplars mal cuits) que ens permeten documentar la producció en aquest indret d'àmfores de les formes Dressel 2-4 i Dressel 7-11, les primeres destinades a contenir-hi vi i les segones de finalitat més dubtosa, ja que podrien contenir salaons (com en els exemplars bètics) o bé algun altre producte, potser fins i tot un tipus de vi diferent del de la Dressel 2-4. Malauradament, no podem datar aquesta producció dels Antigons ni valorar-ne l'abast, però en línies generals la podem considerar dins l'època julioclaudia. Probablement, en aquests forns es devien fer també altres productes, com ara ceràmica comuna i materials constructius (tègules, maons i fins i tot antefixes).

La presència de productes bètics (àmfores de les formes Beltrán 2 i Dressel 7-11) i orientals (àmfores

ròdies), així com d'altres de procedència itàlica (Dressel 2-4 i Dressel 6), ens indiquen l'aprovisionament de productes (vi i salaons) d'aquesta procedència durant el segle I dC. En el cas del vi itàlic i oriental (que s'envasava en les àmfores ròdies), crida l'atenció la seva presència en un assentament on precisament es produïen àmfores vineres en època julioclàudia. També és atípica la presència del vi de l'Adriàtic, documentat per la presència d'un fragment d'àmfora de la forma Dressel 6.

5.5. Els materials de l'abocador (darrer quart del segle II – inicis del III dC)

Quan es van dur a terme les excavacions de salvament a la vil·la dels Antigons, els anys 1976-1978, es va excavar un gran abocador, en el qual van aparèixer grans quantitats de recipients ceràmics; en alguns punts, sembla que aquest abocador tenia una potència de 2 metres (Jàrraga 1993, 925). Les anotacions que acompanyen les peces ens han permès identificar, de forma aproximada, els materials corresponents a l'abocador. No obstant això, hi ha una certa quantitat de materials tardoantics que foren trobats també a l'àrea de l'abocador, cosa que s'explica per les condicions en què es va fer l'excavació i l'absència d'una estratigrafia fiable, i també possiblement perquè hi havia uns estrats tardoantics superposats, no sabem si d'un altre abocador o no. De tota manera, els materials de l'abocador del segle III són força homogenis i molt sovint hi apareixen perfils sencers, la qual cosa permet comprovar l'entitat d'aquest abocador.

Com hem pogut comprovar, aquestes indicacions no ens permeten, ni de bon tros, poder restituir una estratigrafia fiable, ja que les sigles que hi apareixen fan referència a elements tan diversos com les inicials del nom i cognoms de l'excavador responsable de la zona (en altres casos no ha estat possible identificar-ne el sentit), però en tot cas ens permeten definir una delimitació de la zona i una atribució, tot i que amb els problemes de barreges que ja hem vist, dels materials a l'abocador.

L'abocador presenta una gran quantitat de materials que es poden datar entre un segle II avançat i inicis del segle III, data aquesta darrera que considerem com la més recent del context, per les raons que més avall s'indiquen. Sense haver estudiat el material de l'abocador, ja vam suggerir fa alguns anys (Jàrraga 1993, 925) que l'abocador era d'època severiana, cosa que ha confirmat el seu estudi detallat. En aquest context, a més de la sigil·lada hispànica, destaquen especialment, per la seva quantitat, la sigil·lada africana A i la ceràmica africana de cuina. La sigil·lada africana C és absent en aquest context, ja que els escadussers exemplars trobats als Antigons corresponen a altres contextos, com el colgament d'una canalització.

Cal tenir present que la major part de la sigil·lada hispànica localitzada al jaciment correspon a l'abocador, la qual cosa explica la preeminència de formes tardanes com la Dragendorff 44 i la mal anomenada (per al cas concret de la sigil·lada hispànica) Ritterling 8. De tota manera, aquesta producció l'hem tractat en l'apartat anterior, per les raons esmentades més amunt.

Seguidament veurem quina és la representació de cada un d'aquests tipus al nostre jaciment.

5.5.1. Sigil·lada hispànica

D'aquesta producció, com ja hem dit, se n'han documentat 1.940 exemplars, que corresponen al 76,19 % del total de les sigil·lades de vernís roig (itàlica, gèl·lica i hispànica), i al 31,32 % de les altimperiials, considerant la sigil·lada africana A. Encara que algunes formes (Drag. 17, 24-25, 27, 29, 30, 33, 37) són clarament més antigues –raó per la qual ja ens hem referit a la sigil·lada hispànica més amunt–, hi ha força exemplars que corresponen a l'abocador, com argumentarem tot seguit.

Malgrat que gran part de les sigil·lades hispàniques trobades als Antigons procedeixen de troballes superficials o d'altres no prou contrastades, una part important correspon als estrats de l'abocador. Tot i així, podem considerar que moltes d'aquestes ceràmiques són residuals i deuen correspondre principalment al segle I; tanmateix, hi ha formes de la sigil·lada hispànica que presenten una llarga perduració en el temps, per la qual cosa creiem que algunes han de ser contemporànies a l'abocador. En aquest sentit, crida l'atenció la diferència proporcional que hem pogut contrastar entre la forma Dragendorff 29, documentada tan sols per 8 o 9 exemplars, enfront de la Dragendorff 37, de la qual n'hem atestat 74 exemplars, a més de 5 de la variant coneguda com «de vora ametllada». Encara que hi ha una multiplicat d'altres formes antigues (Dragendorff 15, 17 A, Dragendorff 24/25, 27 A i C, 30, 33 i 35), la sigil·lada hispànica sembla apuntar aquí una presència majoritària a partir de l'època flàvia. Hi ha formes exclusives de la producció hispànica, representades per la tipologia de Mezquíz (formes 4, 4 o 5, 4 o 17, 19?, 20 o 21, 21?, 54 o 56, 60?, 68?), gairebé totes d'identificació dubtosa, així com una possible Beltrán 740 i 2 fragments que podrien correspondre a la forma Roca 1, com s'ha dit més amunt.

Tanmateix, cal parlar esment en la presència de dues formes, que són les clarament majoritàries juntament amb la Dragendorff 37: són la Dragendorff 44, amb 21 exemplars (dels quals 3 corresponen a la variant A i 2 a la B), a més de 2 de possibles, i ni més ni menys que 271 fragments de la forma Ritterling 8, a més de 6 possibles exemplars. És de destacar l'aclaparadora preeminència numèrica d'aquesta darrera forma, que creiem que majoritàriament s'ha d'atribuir a l'abocador.

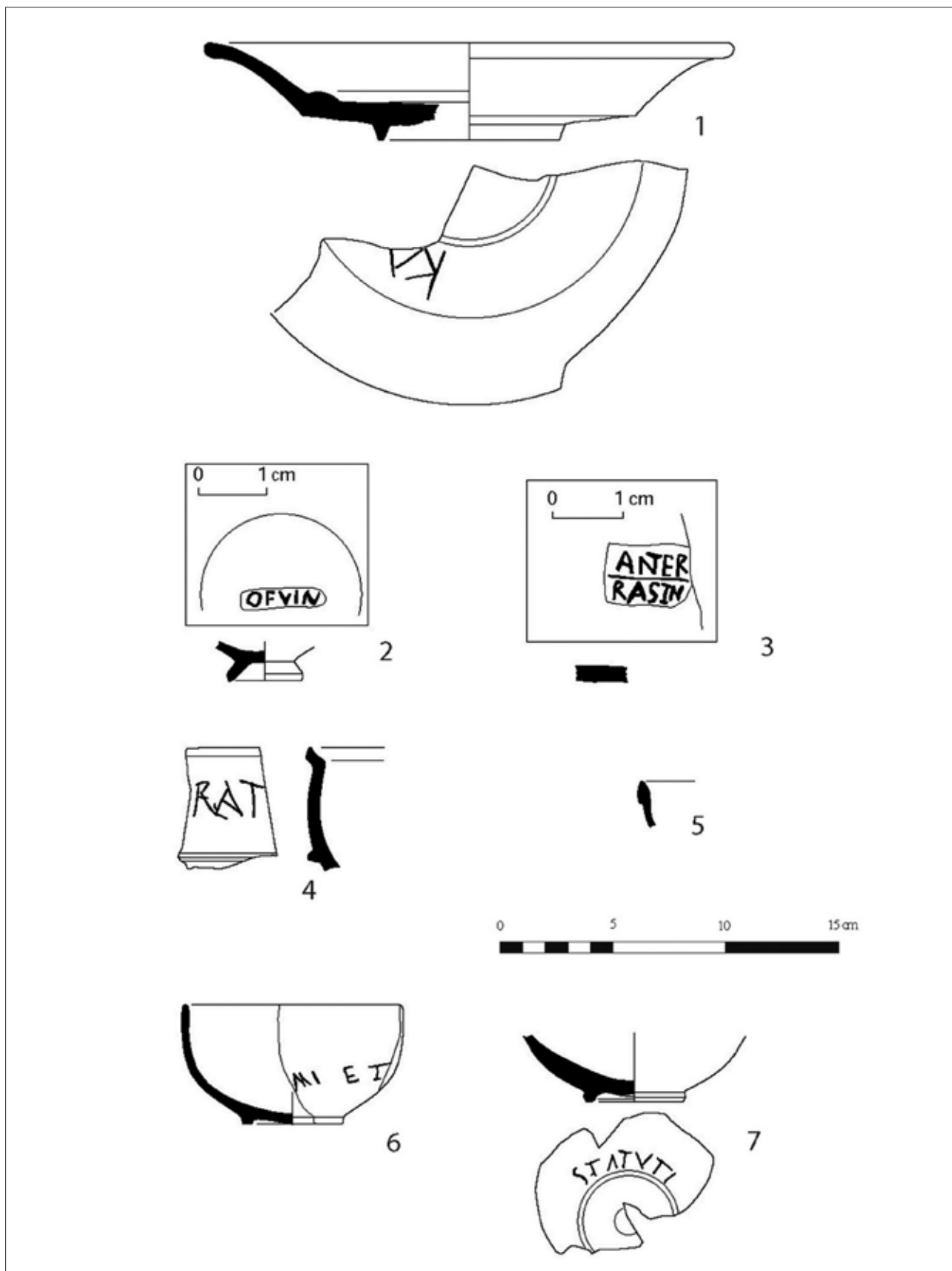

FIGURA 9. Materials de l'abocador. TS gæl·lica i hispànica. Dibuixos: L. Buffat.

1. Perfil sencer de plat de TS hispànica, forma Drag. 15/17, amb grafit KA; 2. Peu de copa o bol de TS gæl·lica, amb segell OF VIN; 3. Fragment de fons de plat de TS itàlica, amb segell ANTER RASIN; 4. Vora de bol de TS hispànica, forma Drag. 44, amb grafit RAT; 5. Vora de plat de *terra nigra*, imitació de la forma Conspectus 12.1 de la TS itàlica; 6. Bol de TS hispànica, forma Ritt. 8, amb grafit ...NI ET...; 9. Bol de TS hispànica, forma Ritt. 8, amb grafit STATVTI.

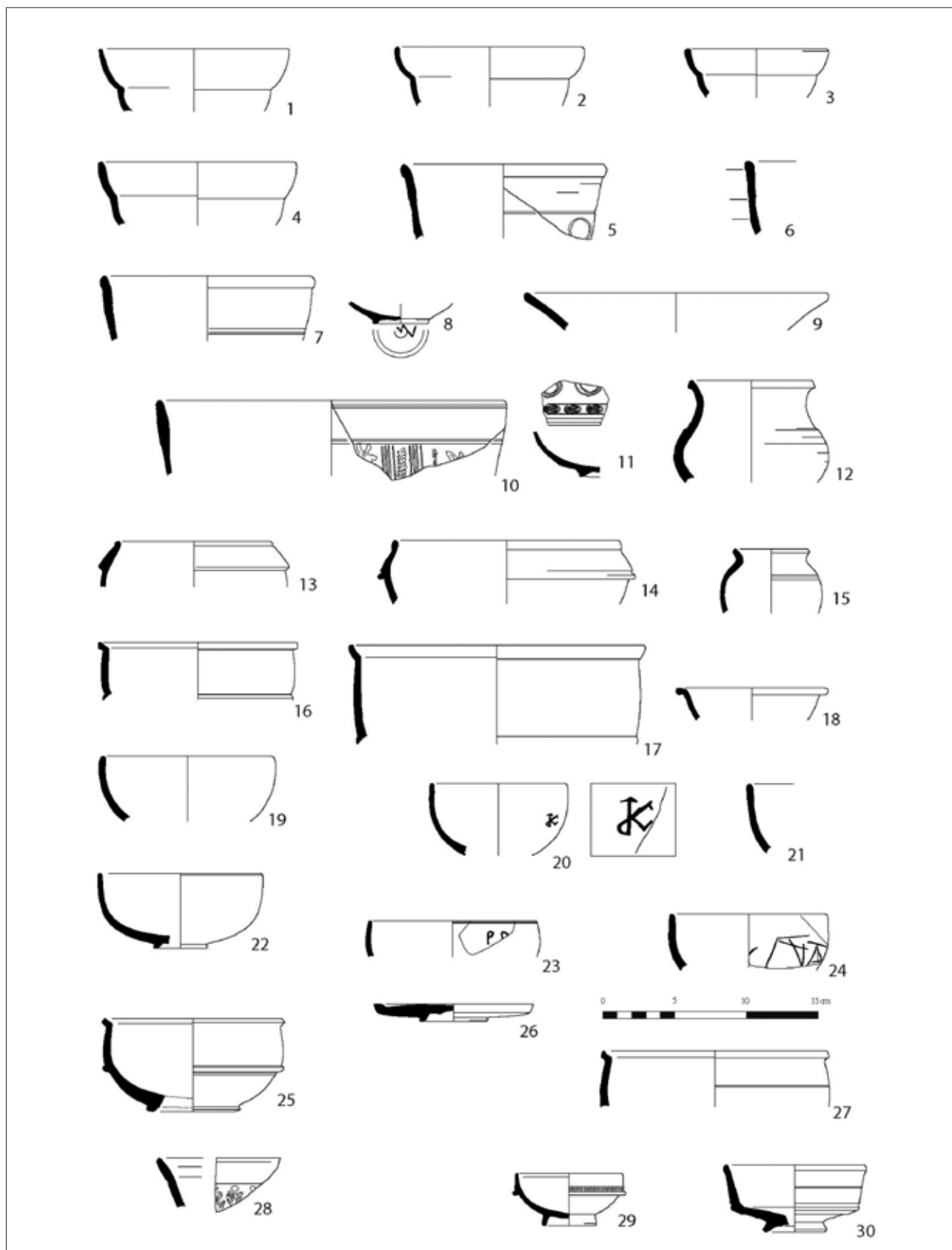

FIGURA 10. Materials de l'abocador. TS hispànica. Dibuixos: L. Buffat.

1-4. Vores de copes, forma Drag. 27; 5, 6, 7 i 10. Vores de bols, forma Drag. 37; 8. Base de bol, forma Drag. 37; 9. Vora de plat, forma Drag. 33; 11. Base de bol, forma Drag. 37; 12. Vora i cos de gerra, forma Roca 56 *similis*; 13 i 14. Vores de bols, forma Drag. 44 B; 15. Vora de gerra, forma Mezquíriz 2; 16 i 17, 25 i 27. Vores de bols, forma Drag. 44 A; 18. Vora de bol, forma Mezquíriz 17; 19-24. Un perfil sencer i tres vores de bols, forma Ritt. 8, dos d'ells amb grafit; 26. Fons de bol, forma indeterminada; 28. Vora de bol, forma Drag. 29 B; 29. Vora de bol, forma Drag. 24/25; 30. Perfil sencer de bol, forma Drag. 33.

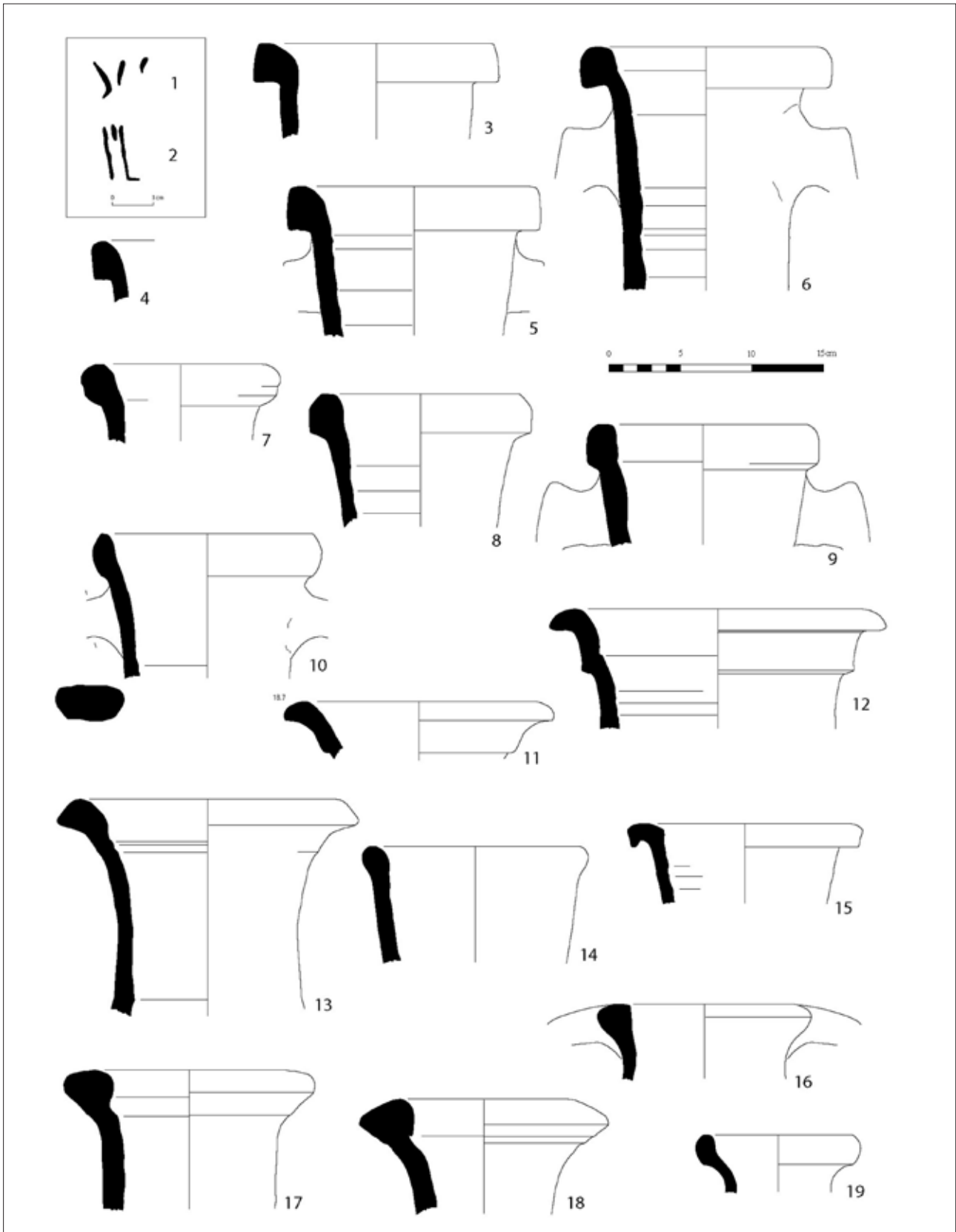

FIGURA 11. Materials de l'abocador. Àmfores. Dibuixos: L. Buffat.

1 i 2. Grafits *ante cocturam* en àmfores tarraconenses (probablement Dressel 2-4); 3-6. Vores d'àmfores tarraconenses, forma Dressel 2-4 evolucionada; 7-9. Vores d'àmfores tarraconenses, forma Dressel 2-4 clàssica; 10. Vora d'àmfora itàlica mig imperial, derivada de la Dressel 2-4; 11 i 12. Vores d'àmfores tarraconenses, forma Dressel 7-11; 13. Vora d'àmfora bètica, forma Beltrán 2; 14. Vora d'àmfora tarraconense, forma Pascual 1; 15. Vora d'àmfora africana, forma Keay 59; 16. Vora d'àmfora sud-hispànica, forma Almagro 50 - Keay 16 B; 17 i 18. Vores d'àmfores bètiques, forma Dressel 20 B i E; 19. Vora d'àmfora sud-hispànica, forma Almagro 51 C - Keay 23.

Val a dir que la denominació de Ritterling 8 per a la sigil·lada hispànica, encunyada per Mezquíriz (1961, vol. I, 52-53), ens sembla excessivament acomodaticia, ja que tant des del punt de vista tipològic com des del cronològic s'allunya força del model de la forma Ritterling 8 en la sigil·lada gèl·lica, del qual pren el nom. Efectivament, la forma en sigil·lada gèl·lica correspon a gots de petites dimensions, de vora motllurada i una cronologia antiga, centrada en el segle I. En canvi, l'anomenada Ritterling 8 en sigil·lada hispànica és un got de perfil entre hemisfèric i vertical, sense cap tipus de motlures i ornaments a la vora, per la qual cosa la seva filiació formal envers el referent en sigil·lada gèl·lica ens sembla força discutible. A més, la seva cronologia probablement és més moderna, tot i que potser seria excessiu considerar-la dins del grup de la sigil·lada hispànica tardana, com s'ha fet alguna vegada, per haver considerat que la seva cronologia arriba fins al segle IV (Mezquíriz 1961, vol. I, 52-53), tot i que Mayet (1984, 70) dubta que arribi fins a una data tan tardana; actualment sembla comprovat. Tanmateix, les seves característiques tipològiques (amb una engalba de color taronja, en general de poca qualitat) són força similars a les de la sigil·lada hispànica tardana, encara que creiem, com Mayet, que la seva cronologia ha de ser una mica més antiga. En aquest sentit, són interessants els resultats aplegats per Escrivà sobre la sigil·lada hispànica de la ciutat de València, on aquesta forma no apareix documentada abans d'època d'Adrià, i presenta una cronologia general de mitjan - segona meitat del segle II, amb una perduració en el segle III (Escrivà 1991, 155).

Tanmateix, hi ha 3 exemplars que, tot i ser de producció hispànica, tipològicament corresponen a la clàssica Ritterling 8 gal·la, de la qual són una imitació. De tota manera, la majoria de les anomenades Ritterling 8 hispàniques creiem que tipològicament no hi tenen res a veure.

És interessant tenir en compte que 16 dels 21 exemplars coneguts de la forma Dragendorff 44 procedeixen d'estrats clarament corresponents a l'abocador, així com 186 Ritterling 8. L'abundància d'aquestes dues formes (especialment la Ritterling 8), i el fet que la majoria es trobin en estrats corresponents a l'abocador, ens fa pensar que pertanyen realment a aquest, i que no són residuals.

La forma Dragendorff 44 aparegué en ple segle II, tot i que la seva cronologia final no ha estat determinada (Mayet 1984, 75). A València, aquesta forma apareix només una vegada, en un estrat datat en el segle III (Escrivà 1991, 160), la qual cosa pot ser significativa. També cal dir que la forma Mezquíriz 6, de la qual hem documentat un exemplar als Antigons, s'ha considerat dins del grup de la sigil·lada hispànica, com ho indica la seva aparició en estrats dels segles III i IV a *Pompaelo* (Mezquíriz 1958, 137) i a València en estrats

del segle V (Escrivà 1991, 161). Tanmateix, pot ser que l'atribució del fragment dels Antigons no sigui segura, o bé que, tot i procedir de la zona de l'abocador, sigui una intrusió procedent dels nivells superficials, com passa amb alguns altres materials tardoromans de l'abocador. De tota manera, Montesinos (1991, 169) considera que els exemplars de València, de perfil més aplanat que el referent formal i amb un vernís de prou bona qualitat, deuen ser produccions de l'alt Imperi.

Tenint en compte l'abundància de grafitis en sigil·lada hispànica a la qual s'ha fet referència més amunt, i que molts apareixen en exemplars de la forma Ritterling 8, podem pensar que és en la data en què es trobà actiu l'abocador (finals del segle II - inicis del III) que es pot centrar l'hàbit d'inscriure els grafitis en els vasos de sigil·lada hispànica (i podem determinar que aquesta producció era la predilecta per fer-ho), cosa que, encara que molts no es poden desxifrar, probablement correspon al costum d'indicar el nom del propietari de les peces.

5.5.2. Sigil·lada africana A

Aquesta és, de les anomenades sigil·lades altimperial, la més important (juntament amb la hispànica) pel que fa a la seva representació, la qual cosa s'explica perfectament pel fet de correspondre bàsicament a l'abocador. El seu repertori formal és el següent:

A més dels esmentats, cal tenir en compte la troballa d'un fragment de vora de possible sigil·lada africana A (massa petit i en mal estat per poder definir-ne la forma), així com un fragment de carena i arrencament de nansa de forma tancada, d'atribució dubtosa entre la sigil·lada africana A i l'A/D, i un fragment informe, de parets molt primes i amb vernís només extern, dubtosa també entre les produccions A i A/D.

La sigil·lada africana A presenta, com hom sap, una decoració molt senzilla, gairebé sempre feta amb rodeta, i es documenta en un nombre escàs de formes, com són els plats i bols Hayes 8, 9, 11, 20, 21; apareix també en formes tancades, com la Hayes 136, i també hi ha 5 fragments informes amb aquesta decoració, que podrien pertànyer a aquesta o a alguna altra forma. A més de la rodeta, hi és present també la tècnica de barbotina, que es documenta en les formes Hayes 3 A (una de les més antigues de la producció) i Hayes 36, a més d'un fragment informe que potser correspon a aquesta darrera forma. A més d'aquests exemplars, hi ha un fragment informe amb decoració aplicada, de tipus galló, i un fragment de fons amb un cercle imprès. Pràcticament no hi ha decoracions figurades en aquesta producció; malgrat això, hi ha un fragment de vora de la forma Hayes 36, decorat amb la representació a barbotina d'un senglar.

A diferència del que succeeix amb les sigil·lades hispàniques (que, com s'ha vist, són molt abundants),

les ceràmiques africanes tenen molt poca quantitat de grafit. Tan sols hi ha dos fragments, un d'ells informe, que presenta un grafit *post cocturam* consistent en dues línies gairebé paral·leles, i que podria haver format part

d'una lletra. L'altre fragment és un fons de forma indeterminada, els grafit del qual són representacions de línies rectes simples.

Formes	Totals jaciment		Abocador	
Hayes 3 A	6		3	
Hayes 3 C	122		80	
Hayes 3 C (petites)	3		–	
Hayes 3	9	Total Hayes 3: 140	5	Total Hayes 3: 88
Hayes 3 (?)	1		–	
Hayes 6 B	2		2	
Hayes 6 C	3		–	
Hayes 6	118		80	
Hayes 6 (petites)	3	Total Hayes 6: 126	3	Total Hayes 6: 85
Hayes 6 (?)	4		1	
Hayes 8 A	4		4	
Hayes 8 B	11	Total Hayes 8: 15	6	Total Hayes 8: 10
Hayes 8 B (?)	1		1	
Hayes 9 A	88		50	
Hayes 9 A (engalba atípica)	11		7	
Hayes 9 B	100		69	
Hayes 9 B (petita)	1		1	
Hayes 9	3	Total Hayes 9: 203	2	Total Hayes 9: 129
Hayes 9 (?)	1		–	
Hayes 10	1		–	
Hayes 14 A	376		248	
Hayes 14 A (engalba atípica)	1		1	
Hayes 14 B	80		33	
Hayes 14	49	Total Hayes 14: 506	35	Total Hayes 14: 317
Hayes 14 (?)	4		4	
Hayes 14 o 16	4		3	
Hayes 14 o 31	1		–	
Hayes 16	65		40	
Hayes 16 (?)	5		1	
Hayes 17	41		24	
Hayes 17 (?)	1		–	
Hayes 17 o 31	1		1	
Hayes 22, n. 3	3		1	
Hayes 22	3	Total Hayes 22: 6	1	Total Hayes 22: 2
Hayes 23 B	2		2	

Hayes 26	47		14	
Hayes 26 o 27	12		5	
Hayes 26 (?)	1		1	
Hayes 27	28		12	
Hayes 31	5		2	
Hayes 31 (?)	1		1	
Hayes 34 variant	1		1	
Hayes 36	3		1	
Hayes 36 (?)	1		1	
Hayes 131	3		1	
Hayes 131 (?)	2		1	
Hayes 131 o 160	1		1	
Hayes 136	2		1	
Hayes 140	29		16	
Hayes 140 (?)	1		1	
Hayes 140 o 158 (?)	1		—	
Hayes 147	6		6	
Hayes 159 (?)	1		1	
Hayes 159 o 160	17		9	
Hayes 160	4		1	
Pallarès 26	1		1	
Formes tancades indet.	39		28	
Indeterminats	2.313		2.222	
Total	3.647		3.034	

Percentatges

En conjunt, la sigil·lada africana A constitueix el 58,89 % del total de sigil·lades altimperial del jaciment, i el 41,11 % restant està representat per la suma de sigil·lades itàlica, gèl·lica i hispànica. Si hi sumem la minsa presència d'exemplars de sigil·lada africana C i coríntia, el percentatge d'africana A només disminueix molt lleugerament, i se situa en el 60,17 %.

Contrastant percentualment la presència de la sigil·lada africana A amb altres jaciments, podem comprovar que a *Baetulo* (Badalona), als estrats de l'època de Domicià és només el 4 % de les sigil·lades, enfront del 74 % de la sigil·lada gèl·lica i el 22 % de la hispànica (Aquilué 1987, 65). En canvi, en contextos del segon quart - mitjan segle II és el 55 % de les sigil·lades, enfront del 30 % de la gèl·lica i el 15 % de la hispànica (Aquilué 1987, 66 i 203). A l'estudi del poblament romà del Maresme efectuat per M. Prevosti, la sigil·lada africana A constitueix el 27 % de totes les ceràmiques fines (Prevosti 1981, 554).

Cenyint-nos a jaciments més propers als Antigons, començant pel nucli urbà de *Tarraco*, la sigil·lada africana constitueix el 24,51 % de les ceràmiques africanes, considerant també les de cuina. Les formes de la fase antiga (Domicià - mitjan segle II) són el 43,15 % del total, enfront de les produccions tardanes (mitjan segle II - finals del segle III), que són el 56,85 % (Aquilué 1992, 29). A les excavacions del parc de la Ciutat, a l'àrea suburbial de *Tarraco*, en el primer quart del segle II la sigil·lada africana A constitueix el 25,53 % de les ceràmiques de taula, enfront del 49,22 % de la sigil·lada hispànica i el 23,02 % de la gèl·lica (Aquilué 1992, 26).

A la propera vil·la romana del Mas d'en Gras (Vila-seca, Tarragonès) aquesta producció és la més abundant de les ceràmiques fines del jaciment (i on no hi ha materials tardoantics), i constitueix el 60 % del total de les ceràmiques fines (Jàrraga i Sánchez 2008, 93). A la vil·la de Casa Blanca (Tortosa), les sigil·lades africanes constitueixen el 47 % del total de les ceràmiques fines (Pérez Suñé 2003, 172, 189), però això

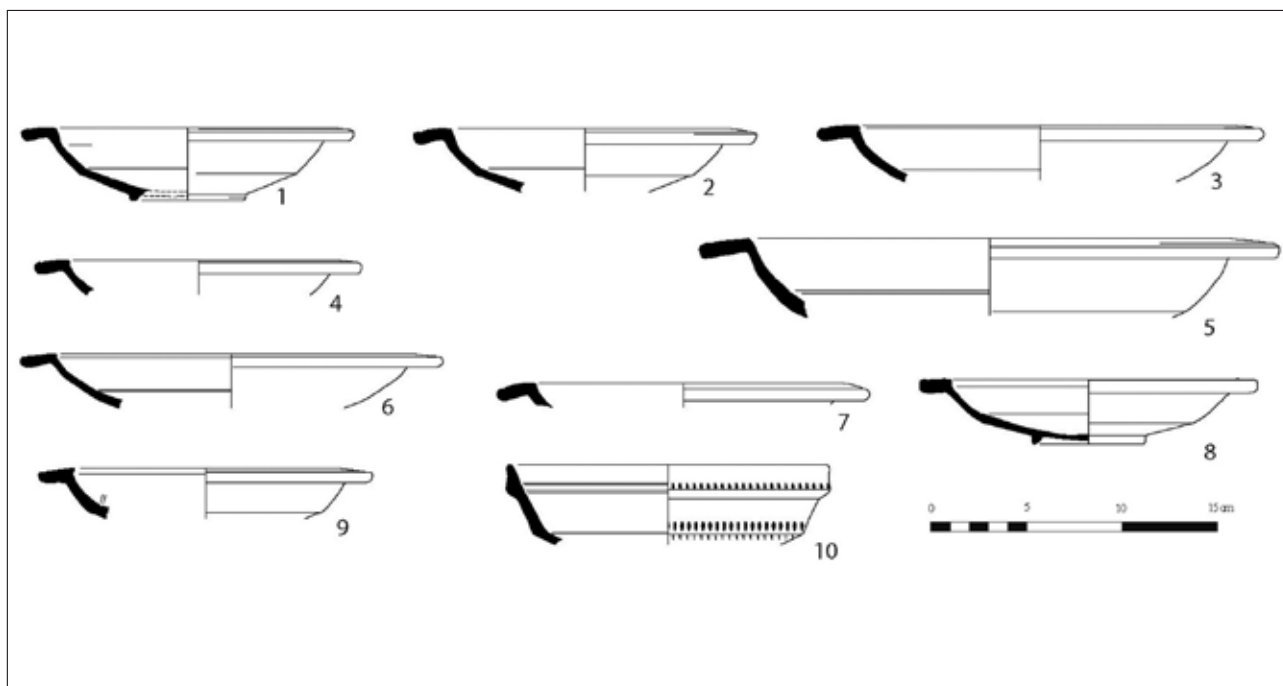

FIGURA 12. Materials de l'abocador. TS africana A. Dibuixos: L. Buffat.
1-9. Vores i un perfil sencer de plats, forma Hayes 6 B; 10. Vora de plat, forma Hayes 8 A.

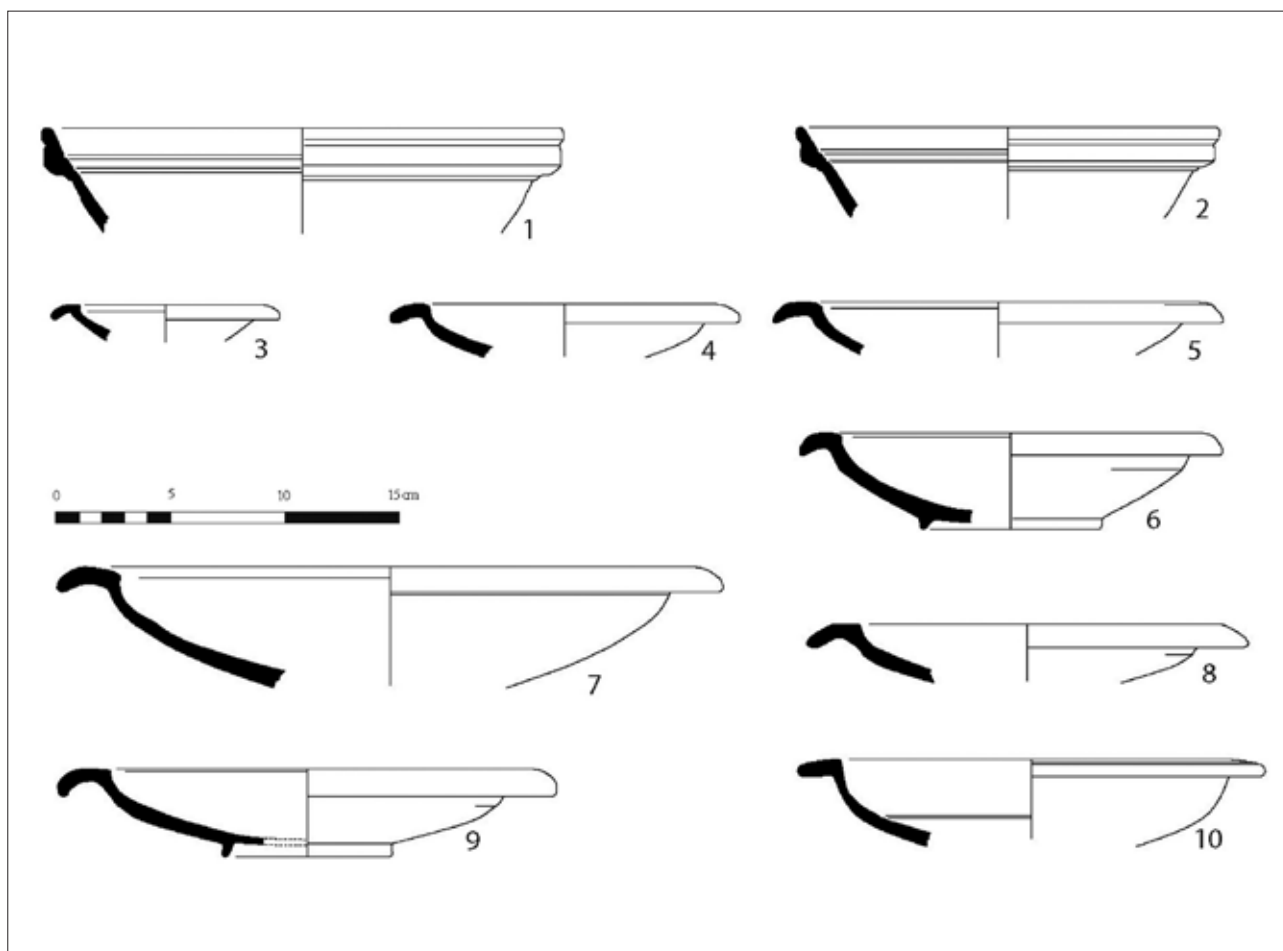

FIGURA 13. Materials de l'abocador. TS africana A. Dibuixos: L. Buffat.
1 i 2. Vores de plats, forma Hayes 8 B; 3-9. Vores i dos perfils sencers de plats, forma Hayes 3 C; 10. Vora de plat, forma Hayes 6 B.

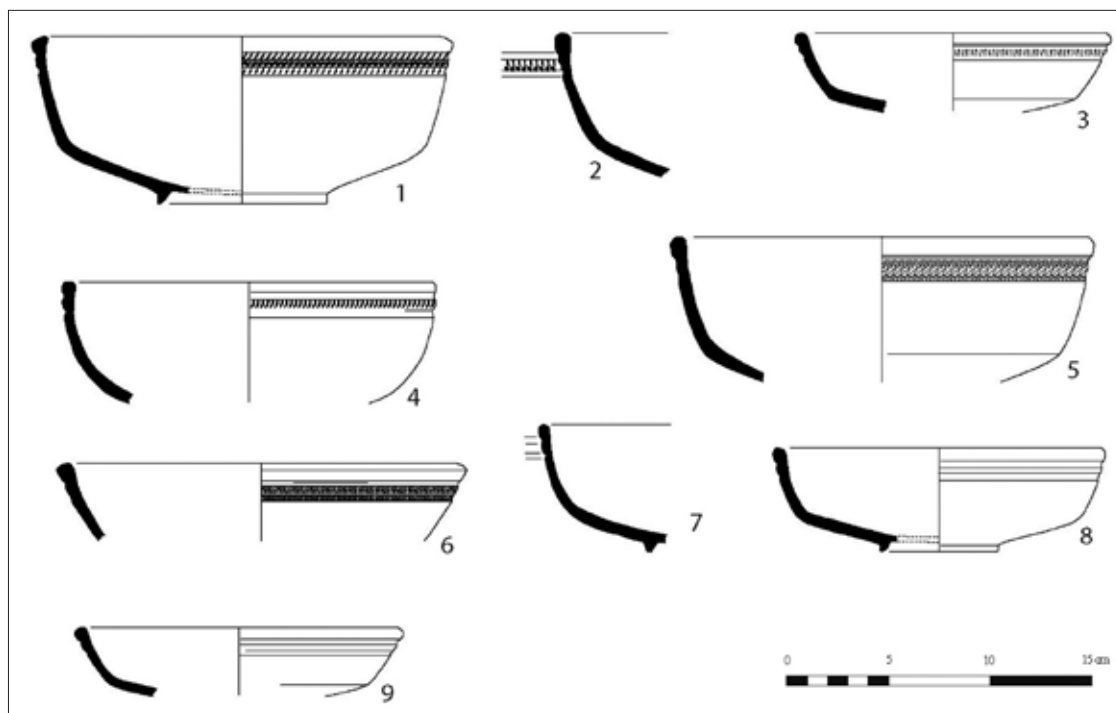

FIGURA 14. Materials de l'abocador. TS africana A. Dibuixos: L. Buffat.

1-6. Vores i un perfil sencer de plats, forma Hayes 9 A; 7-9. Una vora i dos perfils sencers de plats, forma Hayes 9 B.

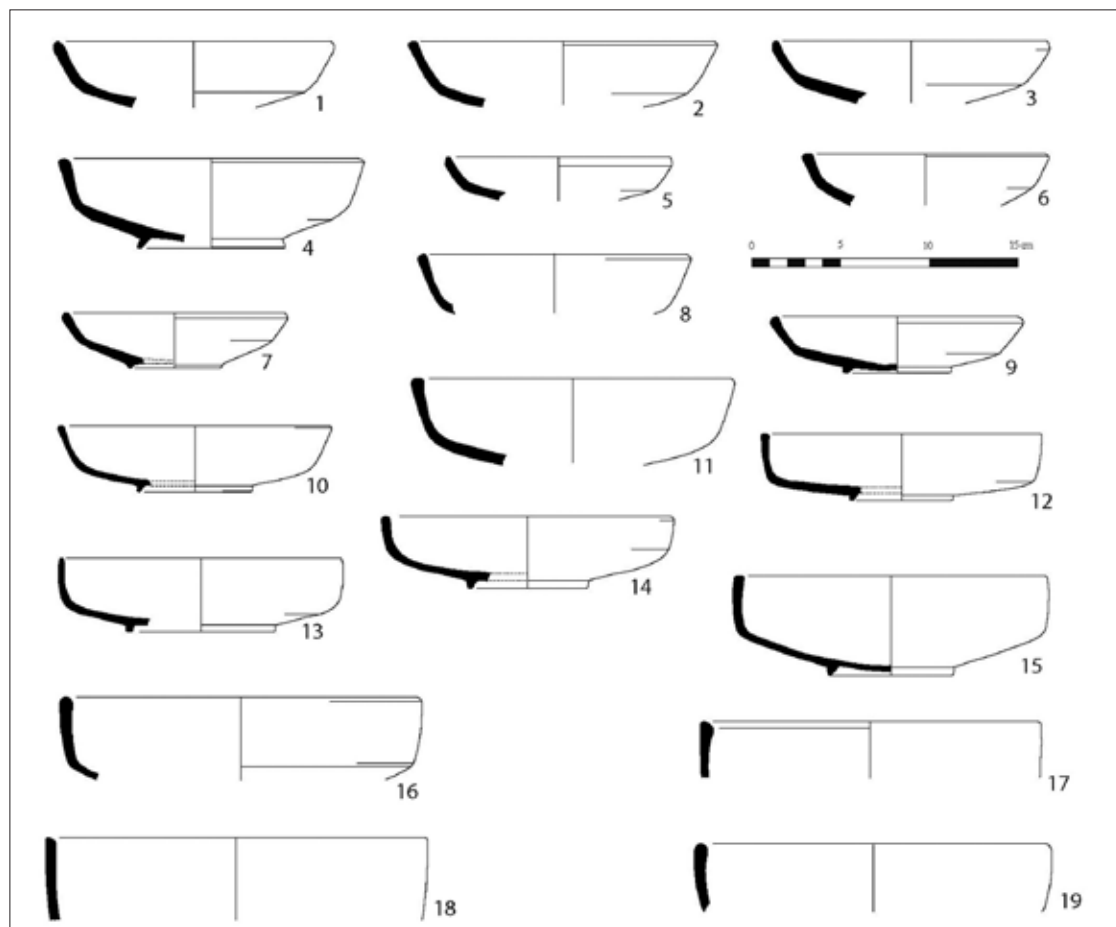

FIGURA 15. Materials de l'abocador. TS africana A. Dibuixos: L. Buffat.

1-3, 5-7 i 9. Vores i tres perfils sencers de plats, forma Hayes 16; 4, 8, 10-16, 18 i 19. Vores i sis perfils sencers de plats, forma Hayes 14 A; 17. Vora de plat, forma Hayes 14 B.

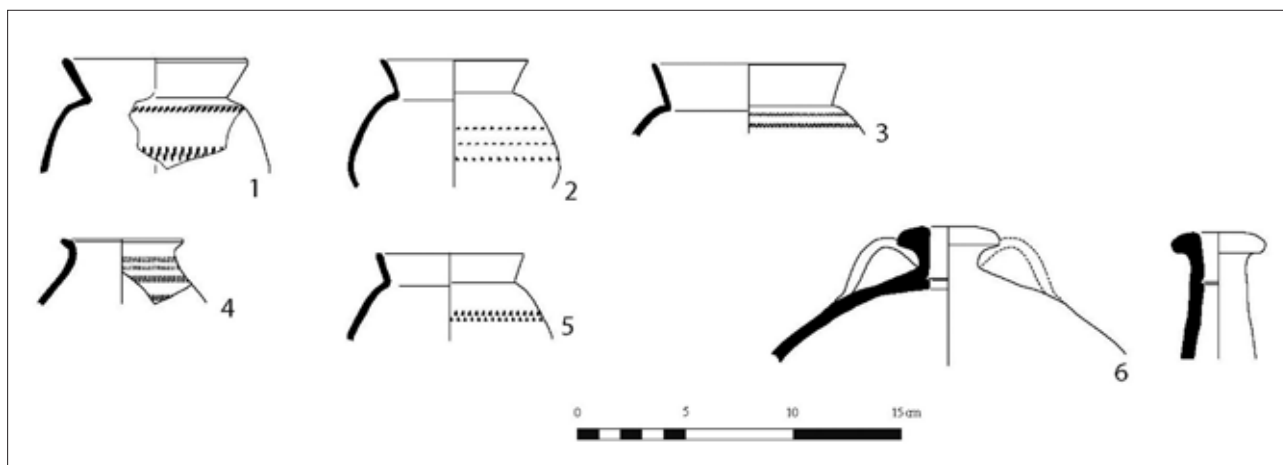

FIGURA 16. Materials de l'abocador. TS africana A i TS hispànica. Dibuixos: L. Buffat.

1-3 i 5. Vores de tasses, forma Hayes 140; 4. Vora de gerreta, forma Pallarès 26; 6. Vora de cantimplora de TS hispànica, forma Hermet 13.

s'ha de matisar, perquè en aquest jaciment hi ha una important fase tardoantiga, per la qual cosa el seu valor percentual real es deu acostar als valors del Maresme, abans esmentats. Si ens en anem més lluny, per tal de contrastar les dades amb una àrea totalment diferent, ens trobem que a Còrdova, en un context datat en el darrer quart del segle II, la sigil·lada africana A constitueix l'11 % de les sigil·lades (Carrillo i Murillo 1996, 1304), clara indicació de la rarefacció d'aquests materials a les terres de l'interior. A *Baelo* (Tarifa, Cadis) la sigil·lada africana A constitueix el 29,22 % de les sigil·lades africanes i el 21,90 % de les sigil·lades (Bourgeois i Mayet 1991, 382-383), mentre que a *Conimbriga* és el 0,41 % de les sigil·lades i el 2,25 % de les africanes (Bourgeois i Mayet 1991, 382-383), i a *Emerita Augusta* tan sols el 5,14 % de les ceràmiques africanes (Vázquez de la Cueva 1985, 31), la qual cosa indica que aquesta producció té una àmplia difusió costanera però força més esquivada a l'interior.

Per tant, i tot i que comptem aquí amb menys dades que per a les sigil·lades itàliques, gàl·liques i hispàniques, podem constatar un percentatge excessivament oscil·lant, vers el 30 i el 40 %, però en tot cas mostra una presència molt abundant. És un tema en el qual cal aprofundir, l'estudi de jaciments tant rurals com urbans, per tal de poder donar un valor numèric a la presència real d'una producció que, juntament amb la sigil·lada hispànica, sembla la més important de les ceràmiques fines a la costa catalana durant l'alt Imperi.

Cronologia i paral·lels

Tot i que el repertori és força variat, hi destaca especialment la forma Hayes 14, sobretot la variant A, tot i que també hi és present la B. L'abundància d'aquesta forma, per damunt d'altres de més antigues (com les Hayes 3 i 9), indica ben clarament que el gruix del material del context s'ha de situar entre

la segona meitat del segle II i inicis del III ([Atlante] 1981, 32-33). També la presència del platet Hayes 16, el bol Hayes 17, el bol decorat Hayes 136, els plats Hayes 27 i 131, la tassetta Hayes 140, la cantimplora Hayes 147 (encara que aquesta pot haver començat una mica abans) i l'ampolla de la forma Hayes 160, totes elles datades a la segona meitat del segle II i inicis del III ([Atlante] 1981, 32-34, 36, 39, 47, 49 i 147; Raynaud 1993f, 172-173), confirma plenament la datació del conjunt. El mateix cal dir de la tassa de la forma Hayes 131, sens dubte relacionable amb la forma idèntica de ceràmica africana de cuina, que presenta aquesta datació, malgrat que la variant en sigil·lada africana A (molt menys habitual) s'ha atribuït als segles I-II ([Atlante] 1981, 38), probablement de forma equivocada.

Darrerament, Bonifay (2004, 157-159) ha revisat la cronologia de les formes Hayes 14, 15, 16, 17 i 31, i ha arribat a la conclusió que només la Hayes 14 A i la Hayes 16 corresponen a finals del segle II i inicis del III, mentre que les altres variants (Hayes 14 B i C, Hayes 15, 17 i 31) es daten ja en ple segle III, i la Hayes 15 arriba fins al segle IV. Per tant, aquestes formes es confirmen com a importants fòssils directors per tal de datar contextos ceràmics molt a finals del segle II, i especialment ja en el III.

Malgrat el que s'acaba de dir, les formes Hayes 3 B (absent al nostre context) i 9 A es troben en contextos de la segona meitat del segle II, com ho atesta el derelict de Procchio, a l'illa d'Elba (Tortorella 1981b, 360-361), i un context datat entre els anys 160 i 190 a les termes del Nuotatore, Òstia, on ocupen el tercer i el segon lloc en importància, respectivament (Tortorella 1987, 283). Les formes Hayes 3 C i 8 A es documenten al derelict de Procchio, a l'illa d'Elba, datat en la segona meitat del segle II (Tortorella 1981b, 361; Parker 1992, 334). Per tant, aquestes formes, tot i que són pròpies de la primera meitat del segle II, perduren

clarament durant la segona meitat, i podrien potser arribar també a inicis del segle III. Si no és així, la seva presència a l'abocador dels Antigons cal relacionar-la amb la seva fase inicial, que en aquest cas podria portar-se al segle II, potser a la segona meitat.

Totes les formes esmentades més amunt tenen una abundant distribució per la costa catalana.¹⁸ La sigil·lada africana A també es documenta, esporàdicament, a l'interior. Així, a *Iesso* (Guissona) hi és present, tot i que en poca quantitat (formes Hayes 3 C, 27; Uscatescu 2004, 15). A Lleida, tot i que en menor quantitat que a la costa, la sigil·lada africana A apareix prou ben representada (formes Hayes 3 A, B i C, 4, 6 A i B, 8 A i B, 9 A, 14 A i B, 19, 22, 31 i 33; vegeu Miró 1991). Més al sud, al País Valencià, també és abundant.¹⁹

Una dada significativa que ens permet comprovar fins a quin punt és important la distribució de la sigil·lada africana A a la costa catalana és que les dades de *Tarraco* i *Baetulo* mostren unes quantitats d'aquesta producció que indiquen una implantació en època trajano-adriana superior a la del mateix port d'Òstia, on només els productes itàlics i gal·lics cedeixen el primer lloc en època antoniniana, possiblement per una caiguda de les produccions d'Itàlia (Carandini i Tortorella 1981, 13; Carandini 1987, 147-148; Panella 1991, fig. 8-9; Panella 1993, 619-622; Tortorella 1987, 281 i 283). Tot i que apareix en època flàvia, el moment d'expansió en l'exportació d'aquests materials es data a inicis del segle II, amb un cim entre els

anys 160 i 190, amb un fort comerç interregional que abasta zones lluny de Roma, com *Valentia* i *Caesarea* (Fentress i Perkins 1988, 208 i 213). Els derelictes més antics amb ceràmiques africanes són de la segona meitat del segle II (Tortorella 1981b, 360), la qual cosa coincideix amb el període de màxima expansió d'aquests materials.

Cal destacar especialment el conjunt tancat d'inicis del segle III (paral·lelitzable, per tant, amb el dels Antigons) documentat en el rebliment d'un pou de la vil·la romana dels Tolegassos (Viladamat, Alt Empordà). En aquest conjunt, es van documentar les formes Hayes 2/3 B, 3 B i C, 6 C, 7 B, 8 B, 9 A i B, 14 A, B i C, 16, 18, 147 i 160 (Casas i Nolla 1986-1989, 204-207). En general, la seva presència a la costa és molt abundant, a diferència del que es constata a l'interior, a ciutats com *Emerita*, *Conimbriga* o *Corduba* (Carrillo i Muriello 1996, 1316).

També són contemporanis els nivells de fundació de la factoria de salaó de Roses, on apareix sigil·lada africana A d'aquesta cronologia (formes Hayes 9 B, 14 i 16), i abundant ceràmica africana de cuina, que segons Nieto (1993, 181) es pot datar a finals del segle II, però que no descartem que sigui d'inicis del segle III, segons les datacions més recents de les formes Hayes 14 i 16, que hem esmentat més amunt.

El context d'aquesta època més proper és el de la vil·la del Mas d'en Gras (Vila-seca, Tarragonès). En els nivells d'amortització dels seus banys (que aparent-

18. Es documenten àmpliament als jaciments del nord-est de Catalunya, com ara Roses, Empúries (formes Hayes 9, 14, 17, 27, 158...), els Tolegassos (Viladamat; formes Hayes 3 B i C, 6 C, 8 A i C, 9 A i B, 14 A, 131, 134 i 139), platja de ses Artigues, Llafranc (Palafrugell; formes Hayes 6 B i C, 10, 34 i 140), el Bosquet del Rajoler (Palol de Revardit), el Camp de la Gruta (Torroella de Montgrí; formes Hayes 3 B i C, 4 A, 6 B i C, 7 B, 8 A i B, 9 A i B, 14 A i B, 31), Puig Rodon (Corçà), Ca n'Aliu i Mas de Dalt (Peratallada), la Quintana (Cervia de Ter), Pla de l'Horta (Sarrià de Dalt; formes Hayes 3 C, 6, 9 A i 15), Girona, Vilauba (Camós), Caldes de Malavella (formes Hayes 3 B i C, 6 B, 8 A i B, 9 A i B, 14 A, 16 i 131) i els Ametllers (Tossa de Mar), entre d'altres (Nolla 1982-1983, 117 i 125, fig. 2.1; Nolla i Aquilué 1984, 51-53; Casas i Nolla 1986-1989, 204-207; Nolla i Puertas 1988, 33-44, amb bibliografia anterior; Nolla i Casas 1990, 197-199, fig. 5-6; Nolla i Sagrera 1993, 155-157, fig. 16; Llinàs i Sagrera 1993, 117-123, fig. 17-21; Castanyer i Tremoleda 1999, làm. 25, 1-2; làm. 39, 4-5; làm. 42, 1-3; làm. 43.1; làm. 44, 1-2; Casas i Soler 2003, 139-143; Casas i Nolla 2008, 64 i 65, fig. 2, 1-18). També apareixen a Can Roig (Pineda de Mar, Maresme; Soler 1978, 161 i 165), el Morer (Sant Pol de Mar) (Járrega 1997, 83; formes Hayes 3 A i C, 6 B i C, 7 A, 8 A i B, 9 A, 14, 16, 122 o 126 i 147), Can Majoral (Mataró) (Clariana 1981, 85, 88, 91, 97, làm. 10.1, 15.4-6, 23.9, 35.11-12 i 36; formes Hayes 3 A, 6 C, 8 A, 9 B, 14 A, 17), Mataró (Cerdà *et al.* 1997, vol. II, 68, 92 i 93); Can Cabanyes (Argentona) (Prevosti 1981, vol. II, fig. 59.11; probablement Hayes 14 A), Santa Margarida (Prevosti 1981, vol. II, fig. 53.2-3; Hayes 3 i 8) i Can Xacó (ambdós al terme de Cabrera de Mar) (Lleonart i Clariana 1977, 65; Prevosti 1981, vol. II, fig. 56, núm. 8-9; forma Hayes 8 A), a la comarca del Maresme. Apareixen també a Barcelona (Adroer 1963, 119; Beltrán 1990, 136; Beltrán de Heredia 2007, 53, làm. 18, 9-10 i 13; formes Hayes 14, 15, 16 i 160); Can Bosch de Basea (Terrassa) (Morral *et al.* 1980; Hayes 3 i 14 A), a la propera vil·la romana del Mas d'en Gras (Vila-seca) (Járrega 2003, 133-135 i 159-160, fig. 8-10; Járrega i Sánchez 2008, 92-93 i 98-100, fig. 80-82; formes Hayes 14 A i B, 16, 17, 26 i 27, i Salomonson A 5), a Casa Blanca (Tortosa), al Baix Ebre (formes Hayes 3 C, 6 B i C, 7 B, 8 A, 9 B, 14 A, B i C, 16, 17, 21, 27, 31 i probablement Hayes 123 i 131; Revilla 1993, 57-58, fig. 14-15; 103, fig. 37, 2-12; Pérez Suñé 2003, 190-201) o a les Cases Barates (Móra la Nova, Ribera d'Ebre; Hayes 27 i 14 B) (Noguera 1999, 282, núm. 20-21).

19. En trobem a València (Ribera 1983, 23, 25-26, 29-30, 33, 37-38, 41-46, 49, 52, 53-55, 58, 60-61, 72, fig. 6, núm. 1, 3 i 5; 74, fig. 8; 85, làm. v), amb les formes Hayes 6, 9 B i 160; hi destaca la presència de les formes Hayes 14 i 16, a més d'un exemplar decorat de la forma Hayes 36, per la qual cosa el període de la segona meitat del segle II i especialment inicis del III sembla ben representat. En terres valencianes, podem destacar també algunes troballes al Pla de l'Arc de Lliria (Martín i Gil-Mascarell 1969, 37) i als jaciments de la Torrassa (Vila-real, Plana Baixa), així com a l'àrea de Castelló de Rugat, els jaciments de Mas del Jutge i Sant Gregori (Torrent), la Punta de l'Arenal (Xàbia) i les ciutats de *Lucentum* i *Illici* (Beltrán 1990, 136, amb bibliografia anterior), a més d'altres que s'han donat a conèixer posteriorment, com ara l'assentament rural romà del Campillo (Altura, Alt Palància), on es documenten les formes Hayes 6, 8 B, 9 A, 14 A, 17 i 23 (Járrega 1996b, 372-373), i es detecten, per tant, materials de finals del segle II o inicis del III, mentre que la sigil·lada africana C està representada només per un fragment informe, sense que hi hagi materials baiximperials.

ment es corresponen també amb el final de la vil·la) s'ha documentat la presència d'exemplars (la majoria sencers) de les formes Hayes 14 A i B, 17, 26 i 27, que confirmen aquesta cronologia (Járrega 2003, 133-135 i 159-160, fig. 8-10; Járrega i Sánchez 2008, 92-93 i 98-100, fig. 80-82). Tanmateix, la diferència important amb el context dels Antigons és que aquest darrer correspon a un abocador domèstic, és a dir, a una fase d'utilització de la vil·la, mentre que en el cas del Mas d'en Gras sembla correspondre a un abandonament.

Més tardà és el context d'amortització de la claveguera del suposat *cardo maximus* de la ciutat d'*Iluro* (Mataró), ja que hi ha aparegut també sigil·lada africana C i ceràmica *lucente*, per la qual cosa la data d'amortització s'ha de situar en la segona meitat avançada del segle III; la troballa d'una moneda de Gal·liè (Cerdà *et al.* 1997, vol. II, 71) permet confirmar aquesta datació. Tot i així, la sigil·lada africana A es comptabilitza com el 40,26 % de la vaixel·la de taula, i apareixen les formes Hayes 8 A, 9 B, 14 A i B i 16; a més, com a sigil·lada africana A/D s'ha documentat la forma Hayes 31 (Cerdà *et al.* 1997, vol. II, 68, 92 i 93). Hi ha també llànties de disc, i àmfores africanes (Africana 1 A, 2 A i 2 C), així com gal·les (possiblement) de la forma Gauloise 4, i mauritanes Keay 1, a més d'un nodrit grup d'àmfores sud-hispàniques (Dressel 7-11, 12 i Dressel 20, Beltrán 2 B i Keay 16) (Cerdà *et al.* 1997, vol. II, 70 i 101-104).

El cas de Vilauba, també datat a finals del segle III, inclou, juntament amb sigil·lada africana C i ceràmica africana de cuina, alguns exemplars de sigil·lada africana A (Castanyer i Tremoleda 1999, làm. 39, 4-5; làm. 42, 1-3; làm. 43.1), i destaca la presència de formes tardanes, concretament les Hayes 14, 16, 17 i 27, pròpies d'un context del segle III.

Fora de Catalunya, és important l'abocador trobat a l'avinguda d'Espanya, núm. 3, d'Eivissa, que presenta una data de tancament de mitjan - tercer quart del segle III, per la presència abundant de sigil·lada africana C; malgrat això, hi ha una bona representació de materials de la segona meitat del segle II i inicis del III. Hi podem destacar la presència de les formes Hayes 14, 16 i 27 (González Villaescusa 1990, 29-30, 49-50 i 119-120, fig. 7-8); de la Hayes 14 no es pot precisar el subtipus, ja que només s'ha conservat la part de la base i la carena d'un sol exemplar. Val a dir que en aquest abocador la sigil·lada africana A apareix en poca quantitat i que són majoritàries la sigil·lada africana C i, molt especialment, la sigil·lada africana de cuina. És interessant tenir en compte la presència a Eivissa (tot i que en altres contextos) de la forma Hayes 160, que correspon també a aquesta cronologia i que sembla haver estat objecte d'imitacions locals a l'illa (González Villaescusa 1990, 21).

També a les Illes podem recordar la presència de la forma Hayes 14 a *Pollentia* (Almagro i Amorós 1954,

260). La mateixa forma apareix al País Valencià, tant a la ciutat de València (Ribera 1983, 72, fig. 6.5; 74, fig. 8, núm. 3-5) com al Pla de l'Arc de Lliria (Martín i Gil-Mascarell 1969, 37) i a la Punta de l'Arenal, a Xàbia (González Villaescusa 1990, 50).

Fa alguns anys, Beltrán (1990, 136, 138 i 140) va dur a terme un intent d'estudi de distribució de la sigil·lada africana A a *Hispania*. Es palesa clarament una distribució costanera, però amb alguna penetració significativa vers l'interior. Així, a més dels llocs esmentats més amunt, es pot comprovar la seva presència abundant a Andalusia, així com penetracions vers l'interior, a *Valeria* (Valera de Arriba, Conca) i a *Caesaraugusta* (Saragossa), i altres indrets de la vall mitjana de l'Ebre. Crida l'atenció l'especial presència de formes tardanes en aquesta àrea, especialment les formes Hayes 27 i 31.

Possiblement, les dades que hem estat considerant més amunt ens permeten matisar la proposta llançada per Fentress i Perkins (1988, 208 i 213) que hem esmentat anteriorment, i que suposa el moment de més distribució de la sigil·lada africana A entre els anys 160 i 190; resulta molt probable, tenint en compte tant els contextos tancats aquí analitzats com la important distribució de les formes Hayes 14, 15, 16, 17, 27 i 31 (aquestes dues, com acabem de veure, amb una interessant distribució vers l'interior), que aquest moment òptim de la distribució de la sigil·lada africana A es perllongués almenys durant els primers anys de l'època severiana.

5.5.3. Ceràmica africana de cuina

Aquesta és la producció més abundant de les ceràmiques d'importació dels Antigons, que és present en grans quantitats i procedeix pràcticament tota de l'abocador.

El repertori d'aquesta producció als Antigons, desglossat per formes ceràmiques, és el següent:

Formes	Totals jaciment	Abocador
7A	115	81
Hayes 23 A tardana	1	—
Hayes 23 B	574	413
Hayes 23	146	110
Hayes 181	206	103
Hayes 181 (?)	9	9
Hayes 193 - Ostia I, 273	6	3
Ostia I, 264	42	36
Ostia I, 264 (grans)	2	2

Hayes 182	74	56
Hayes 182 (gran)	1	1
Hayes 182 (?)	1	–
Hayes 22	370	280
Hayes 22 o 196	35	30
Hayes 196	3.023	2.162
Hayes 196 (petits)	5	2
Hayes 196 (grans)	20	5
Hayes 196, variant	1	–
Hayes 197	1.930	1.434
Hayes 197 (petits)	62	34
Hayes 197 (grans)	4	–
Ostia III, 108	4	2
Ostia III, 108 (?)	1	1
Hayes 199	2	2
Hayes 131	149	120
Hayes 200	442	345
Hayes 200 (?)	1	1
Hayes 200 (?) (gran)	2	2
Hayes 200 (?) (color gris)	1	1
Hayes 183 o 200	1	–
Hayes 200 <i>similis</i> (forma nova)	4	4
Ostia I, 270	41	32
Ostia I, 272	47	38
Ostia I, 272 <i>similis</i> (forma nova)	2	–
Ostia I, 272 (?)	4	–
Ostia I, 272 / Atlante CVII, 11-12	276	220
Ostia I, 272 / Atlante CVII, 11-12 <i>similis</i> (forma nova)	1	–
Atlante CVII, 11-12	73	61
Atlante CVII, 11-12 (petits)	7	7
Atlante CVII, 11-12 (?)	1	1
Atlante CVII, 11-12 <i>similis</i> (forma nova)	1	–
Atlante CVIII, 1	2	2
Atlante CVIII, 3	2	2

Atlante CVIII, 3 <i>similis</i> (forma nova)	4	3
Ostia II, 312	2	–
Uzita 48.1	34	29
Uzita 48.1 (gran)	1	–
Uzita 48.1 (?)	6	3
Uzita 48.1, variant (forma nova)	1	–
Raqqada 1973, LIII, D 1	1	1
Ostia I, 269	1	1
Ostia II, 306 variant (forma nova)	1	1
Ostia II, 311 (?)	1	–
Ostia III, 324	1	–
Gran olla (forma nova)	1	1
Gerra indet.	1	1
Ostia III, 331 (?)	1	1
Ostia III, 269	3	2
Indet.	3	9
Total	7.760	5.647

Cal afegir-hi també la troballa d'un fragment de vora que podria correspondre a la forma Ostia II, 310, dubtosa entre l'africana de cuina i la ceràmica comuna oxidada.

Com és habitual als contextos ceràmics del Mediterrani occidental, amb força diferència les formes més atestades són les Hayes 23 A i B, 181 i, amb molta diferència, els plats tapadora de la forma Hayes 196 i les cassoles de la forma Hayes 197. Pel que fa a aquestes dues darreres, es dona la circumstància que, tot i que aparentment conformen servei (les Hayes 196 com a tapadores i les Hayes 197 com a cassoles), hom considera que les primeres són més antigues que les segones; les Hayes 196 semblen tenir l'origen en època flàvia, vers el 70 dC, i tenen una llarga perduració, fins al segle IV o inicis del V, tot i que el seu moment d'expansió dura fins a mitjan segle III (Raynaud 1993e, 89; Aguiar 1991, 248; Aquilué 1995, 66-69; Bonifay 2004, 225 i 227).

Plats tapadora

És molt abundant la forma Hayes 22, que possiblement podem considerar com la variant més antiga dels anomenats plats tapadora, el representant més conegut dels quals és la forma Hayes 196, que correspon a la forma Ostia I, 261 de la classificació de Tortorella (1981a, 212). La Hayes 22 engloba les formes Ostia II, 302 i Ostia I, 20, que en realitat no són altra cosa

que dues variants de la mateixa forma. Val a dir que la diferència principal entre les formes Hayes 22 i 196 és l'evident pom o element de premsió que presenta la primera (per la qual cosa és ben palès que es tracta d'una tapadora), al contrari que la base amb peu que té la Hayes 196, la qual cosa permet dubtar de si es tracta també d'una tapadora o bé podria haver estat un plat (o un element mixt que admetés els dos usos). La gran similitud entre ambdues formes és la causa que sigui molt difícil diferenciar-les quan només disposem de les vores, és a dir, quan no hi ha perfils sencers. De tota manera, sembla que en general la vora de la forma Hayes 22 és més fina, de vegades indiferenciada de la paret, enfront de la Hayes 196, que presenta un perfil més marcadament triangular; també cal considerar si la paret és llisa (el més habitual en aquest darrer cas) o bé si presenta marcades ondulacions produïdes pel torn a l'interior, com passa sovint amb la Hayes 22. En tot cas, no es tracta de criteris tipològics segurs, tot i que els fragments dubtosos estadísticament tenen més possibilitats de pertànyer a la forma Hayes 196 que a la 22.

Existeix també la forma Hayes 185, que ens sembla realment difícil de distingir de la Hayes 22, de la qual sembla ser una evolució; té una cronologia àmplia entre finals del segle I i el segle IV (Bonifay 2004, 221). En coneixem un fragment de la vil·la de Barrugat (Bítem) (Genera i Jàrraga 2010, 108 i 110).

D'altra banda, tot i la seva precedència cronològica, la forma Hayes 22 coexisteix clarament amb la Hayes 196 (malgrat que puguem considerar aquesta darrera com una evolució d'aquella), i arriba clarament a inicis del segle III, com ho indica la seva important presència a l'abocador dels Antigons.²⁰

Pel que fa a la forma Hayes 196, podem distingir-ne dues variants: l'Ostia III, 332 presenta unes característiques molt similars a les formes Hayes 22 i 196, tot i que no presenta cap base, sinó un fons corbat similar al de la forma Hayes 23. La variant Ostia I, 261, que correspon també a la Hayes 196, té un peu amb anell, molt característic d'aquesta forma. Per tant, en ambdós casos es complica la seva identificació quan manca un perfil sencer.²¹

20. De la forma Hayes 22 podem esmentar alguna peça del fòrum d'Empúries (Aquilué *et al.* 1984, 217, fig. 97.9; 311, fig. 113.14), alguns exemplars de les vil·les romanes dels Tolegassos (Viladamat, Alt Empordà) (Casas i Nolla 1986-1989, 210, fig. 9; Casas i Nolla 1993, 74, núm. 475; 77, núm. 481b; 482b, 484b, 485b; 86, núm. 556-561), Pla de l'Horta (Sarrià de Dalt, Gironès) (Nolla i Sagrera 1993, 158, fig. 17.1) i Vilauba (Camós, Pla de l'Estany) (Castanyer i Tremoleda 1999, 180 i làm. 35, 3-4), reconeixibles pel fi perfil de la vora; potser també pertanyen a aquesta forma unes vores dels jaciments de Pla de Palol (Castell d'Aro, Baix Empordà) (Nolla 2002, 115, fig. 78, 5-6; 125, fig. 93, 3-4), els Ametllers (Tossa de Mar) (Palahí i Nolla 2010, 282, làm. xxiii, 8), Can Portell (Argentona) i Camí de Vista Alegre (Mataró) (Codex 1995, 46, fig. 5.1; 110, fig. 24.1), una del Morer (Sant Pol de Mar) (Jàrraga 1997, 207, làm. 54, 3064/26), a la comarca del Maresme, una altra de Can Bonvilar (Terrassa, Vallès Occidental) (Fernández, Ribé i Roig 1988, 85, fig. 3, CB.6) i algunes de Guissona, a la Segarra (Uscatescu 2004, 116, fig. 36, 4-5 i 119, fig. 39.3). Al País Valencià, apareix també a Lliria (Escrivà 1995, 184, fig. 19).

21. La forma Hayes 196 apareix en gran abundància a la costa catalana. Començant per les comarques del nord-est de Catalunya, podem esmentar, entre d'altres, Roses (Martín *et al.* 1979, diverses referències), el fòrum d'Empúries (Aquilué *et al.* 1984, 215, fig. 95.7; 221, fig. 99.6; 305, fig. 110.14; 323, fig. 119.2; 473, fig. 161.5), la vil·la dels Tolegassos (Viladamat) (Casas 1989, 108; Casas i Nolla 1986-1989, 209; Nolla i Casas 1984, 110, làm. xxxiv, 2 i 5; Casas i Nolla 1993, 44; 45, núm. 197 i 199; 51; 54, núm. 300; 56, núm. 303-313; 58; 72, núm. 453-454; 73; 75, núm. 483b; 81; 73, núm. 524-525; 854, núm. 538; 86, núm. 551-555; 96, núm. 648-649), on és la més abundant, Font del Vilar (Avinyonet de Puigventós) (Casas *et al.* 1995b, 31, fig. 23.1), així com Riells - la Clota (l'Escala), a l'Alt Empordà; l'Olivet d'en Recasens (Borrassà) (Nolla i Casas 1984, 75, làm. xx, 5), l'Estartit (Torroella de Montgrí) (Nolla i Casas 1984, 150, làm. liii, 1-2), Santa Maria del Mar o dels Masos (Torroella de Montgrí) (Nolla i Casas 1984, 151-153, làm. xlix, núm. 3-4), Puig Rodon (Corçà) (Nolla i Casas 1984, 128, làm. xl, 6), Ca n'Aliu (Peratallada), Mas de Dalt (Canapost), Pla de Palol (Santa Cristina d'Aro) (Nolla i Casas 1984, 124, làm. xxxvii, 13; Nolla 2002, 223, fig. 77, 8; 118, fig. 88, 5-11; 122, fig. 88, 6; 128, fig. 96, 8 i 10; 131, fig. 99, 1-2 i 5-9) i Llafranc, Camp de la Gruta (Torroella de Montgrí) (Nolla i Puertas 1988, 60-62), al Baix Empordà; Vilauba (Camós) (Castanyer i Tremoleda 1999, làm. 24.3; làm. 25, 15-16; làm. 26, 1-4; làm. 29, 8-9; làm. 36, 12-17; làm. 39, 14-17), al Pla de l'Estany; Pla de l'Horta (Sarrià de Dalt) (Nolla 1982-1983, 125, fig. 2, 6-7; 126, fig. 3, 2, 5 i 7; Nolla i Casas 1984, 183, làm. lxi, 6-7; Nolla i Sagrera 1993, p. 158, fig. 17, núm. 2 a 10), Gerunda (Girona) i la Quintana (Cervià de Ter), al Gironès (Nolla i Casas 1984, 111-113, 123, 133-137, 151, 169-172; Nolla i Puertas 1988, amb bibliografia anterior); i Caldes de Malavella (Merino, Nolla i Santos 1994, 116, esquerra, núm. 3-4; Casas i Nolla 2008, 64; 67, fig. 4, 1-2, 4-5 i 7-11) i la vil·la dels Ametllers de Tossa de Mar (Palahí i Nolla 2010, 279, làm. xxi, 3, 7, 10, 13 i 18; 280, làm. xxii, 13-15; 282, làm. xxiii, 21-22; 284, làm. xxiv, 3, 4, 16 i 28; 286, làm. xxvi, 9 i 15; 287, làm. xxvii, 4, 6, 14, 15 i 27; 289, làm. xxviii, 1-2; 291, làm. xxix, 15-20; 292, làm. xxx, 18; 294, làm. xxxi, 6, 19, 21 i 22; 295, làm. xxxii, 1, 2, 15 i 16; 297, làm. xxxiii, 5, 6 i 19; 299, làm. xxxiv, 5, 6, 22, 29, 32, 33 i 39; 300, làm. xxxv, 9-10; 302, làm. xxxvi, 3, 5, 21, 24 i 26; 303, làm. xxxvii, 3-4, 13, 14, 24 i 26; 305, làm. xxxviii, 5; 309, làm. xl, 17; 310, làm. xli, 3; 319, làm. xlvi, 12; 321, làm. xlvii, 9 i 16), a la Selva.

A Fenals (Lloret de Mar, Selva) s'han trobat 4 fragments de vora (a més d'una carena de la forma Hayes 23) de la forma Hayes 196, encara que no descartem que corresponguin a la Hayes 22 per la poca diferenciació de la vora (Buxó i Tremoleda 2002, 139; 141, fig. 56). Tanmateix, han de correspondre a època flàvia, ja que aquesta terrisseria no dona senyals d'activitat amb posterioritat a l'època de Domicià, ni s'hi ha trobat sigil·lada africana A.

Més cap al sud, seguint la costa, apareix abundantment als jaciments del Maresme, com el Morer (Sant Pol de Mar) (Jàrraga 1997, 85 i 135, làm. 18, 2055/22), el jaciment romà de Can Majoral (Mataró) (Clariana 1981, 165), la ciutat romana d'Illuro (Mataró) (SAMM 1977, 61; Martí i Navarro 1978, 147; Clariana i Lleonart 1979, 265; Bassols 1997, 119 i 132, làm. 8, 20-22; Cerdà *et al.* 1997, 69 i 97, núm. 83-86; Puerta 2000, 117-118 i 256, làm. 98), Can Blanc (Argentona) (Carreras i Rigo 1994, 210, fig. 12.16; 211, fig. 13.25), veïnat del Sant Crist (Cabris) (Clariana 2002, 146, núm. 145-147), Premià de Mar (col·lector del carrer de Mn. Jacint Verdaguer: Coll 2004, 427, fig. 157, núm. C-00-613; perllongació del carrer de Ramon Llull: Cazorla, Coll i Jàrraga 1997, 190; Coll 2004, 250), Premià - 200 m de

És força interessant comprovar la presència al conjunt que estudiem de la forma Hayes 182 (corresponent a la producció anomenada per Bonifay «tipus B»), que és, al seu torn, una evolució de la Hayes 196, amb un característic llavi engruixit i exvasat. Aquesta forma comença a produir-se precisament a inicis del segle III (Raynaud 1993e, 88; Aguarod 1991, 254; Aquilué 1995, 67), tot i que Tortorella (1981a, 213) ha suggerit un origen en la segona meitat del segle II, basant-se en l'aparició d'alguns exemplars a Òstia; sembla que arriba a inicis del V, i no resulta fàcil de-

terminar si era una tapadora o bé un plat, o si podia utilitzar-se d'ambdues formes; tanmateix, s'ha considerat que era el tipus de tapadora habitual per cobrir les plates de la forma Hayes 181 (Marty 2004, 113). Bonifay (2004, 216-217) ha proposat una subdivisió en quatre variants segons el perfil de la vora, que es daten entre mitjan segle II i el segle IV. La seva presència, relativament abundant (uns 75 fragments), permet comprovar la seva difusió a inicis del segle III, data que correspon a l'abocador que estem estudiant.²²

l'autopista (Cazorla, Coll i Jàrraga 1997, 185 i 201, fig. 5, 24-25), Can Verboom (Premià de Mar: Coll 2004, 397, A-7, A-8 i P-5), Can Vilà (Premià de Mar: Coll *et al.* 2002, 101, fig. 10.97; Coll 2004, 405, fig. 113, 96, 97 i 209), Santa Anna (Premià de Mar: Coll 2004, 408, fig. 119, P-37-A-16), Poliesportiu (Premià de Dalt: Cazorla, Coll i Jàrraga 1997, 185 i 200, fig. 4.21; Coll 2004, 178 i 397, fig. 96, P-5) i Can Sentromà (Tiana) (Guitart 1970, 128, fig. 12.26; 133, fig. 15.21; 140, fig. 17, 6 i 7). Ja a l'actual comarca del Barcelonès, la trobem a Badalona (Puerta 2000, 117-119).

Aquesta forma apareix també documentada a *Barcino* (Barcelona) (Hernández-Gasch 2006, 86, fig. 8.13; Beltrán de Heredia 2007, 41, lám. 12; 46, lám. 15.1, variant Ostia III, 332), a la vil·la romana del Castell de Castelldefels (López *et al.* 2005, 109; 121, lám. 1, 3-4; 122, lám. II, 6; 127, lám. VII, 4-5; 128, lám. VIII, 19; 129, lám. IX, 3; 130, lám. X, 6; 131, lám. XI, 3 i 8; 132, lám. XII, 6 i 10; 136, lám. XVI, 4, 5 i 9; 138, lám. XVIII, 15; 139, lám. XIX, 2, 13 i 17; 141, lám. XXI, 5, 7, 14 i 16; 142, lám. XXII, 2 i 7; 143, lám. XXIII, 1 i 5), així com a Can Bosch de Basea (Morral *et al.* 1980, 117, fig. 11, 3-4 i 10-11; 120, fig. 14, 10, 13 i 14-19) i l'Aiguacuit (Barrasetas *et al.* 1994, 39, fig. 25.3; 46, fig. 52.5, 53.2 i 53.5; 50, fig. 67, 1-2), ambdós jaciments a l'actual terme municipal de Terrassa (Vallès Occidental).

Pel que fa a la Catalunya meridional, la forma Hayes 196 la trobem a la vil·la romana del Castell de Cubelles (López *et al.* 1998, 14, lám. II, 12-13; 16, lám. IV, 4, 12 i 18; 17, lám. V, 13; 20, lám. VI, 3; 21, lám. VII, 5; López *et al.* 2004, 477, lám. II, 12-13; 479, lám. IV, 4, 12 i 18; 480, lám. V, 13; 481, lám. VI, 3; 482, lám. VII, 5), a la ciutat de *Tarraco* (Tarragona) (Aquilué 1989, 190-192; Aquilué 1992, 972 i 974; García Noguera *et al.* 1997, 189 i 191; Macias 1999, 173; López Vilar 2006, 97, fig. 98, 14-16; 99, fig. 100, 29; 100, fig. 101, 1-3; 102, fig. 103, 13-14 i 23-24; 103, fig. 104, 1-2, 12-13 i 24-25; 104, fig. 105, 17-18; 141, fig. 152, 34 i 36; 142, fig. 153, 35; 166, fig. 190, 1 i 3-4; 170, fig. 194, 9-11; 200, fig. 243, 6), les vil·les de la Barquera (Perafort) (López Vilar 1993, 59, lám. IX, 5) els Munts (Altafulla) (Otiña 2005, 51, fig. 9.6; 83, fig. 25.2; 84, fig. 26.2; 102, fig. 40, 4 i 7; 125, fig. 60.6; 137, fig. 64, 1-2) i Mas d'en Gras (Tarragonès), on també apareix la forma Hayes 22 (Jàrraga 2003, 135; Jàrraga i Sánchez 2008, 93). A les Terres de l'Ebre, es documenta a Casa Blanca (Tortosa) (Revilla 1993, 50, fig. 12.8; 59, fig. 16; 79, fig. 29, 1 i 3; 92, fig. 32, 5-8; 94, fig. 34.13; 95, fig. 35, 1-3; 106, fig. 40, 4-10; Pérez Suñé 2003, 238, fig. 74, 1-3) i a la vil·la de Barrugat (Bítem) (Genera i Jàrraga 2010, 108; 110-111; 258, núm. 1) al Baix Ebre; als jaciments de les Deveses 2 (Ginestar), el Barranc de Rasquera 1 (Rasquera) i les Pedres - Sant Vicenç (Ginestar), a la Ribera d'Ebre (Noguera 1999, 282, núm. 27; 283, núm. 27; 286, núm. 74-76); i al Mas de Sant Pau (Masdenverge), al Montsià (Cartes i Gilisbars 2009, 210, 212 i 213).

Apareix també a la Catalunya interior, al jaciment de Boades (Castellgalí, Bages), on es documenten les dues variants (Ostia III, 332 i Ostia I, 261) d'aquesta forma (Daura i Pardo 1991, 39 i 54, fig. 5, núm. 3-25, 4-9, 3-23 i 3-24). Es troba també a Guissona (Uscatescu 2004, 31, 106, fig. 26, 7-11; 107, fig. 27, 1-10; 116, fig. 36, 3 i 6-8; 119, fig. 39, 2 i 4-7; 130, fig. 50, 3-5) i a Lleida (Miró 1993, 312 i 318, núm. 1-3).

La trobem també al País Valencià; entre altres llocs, a València (Marín 1995, 159, fig. 3, 1-2; 162, fig. 5, 2, 7-10), Lliria (Escribà 1995, 184, fig. 19) i a la vil·la romana del Campillo (Altura, Alt Palància) (Jàrraga 1996b, 372 i 373, fig. 6, núm. 1 a 3).

Ja més al sud i a l'interior, al context del palau d'Orive, a Còrdova, la forma Hayes 196 també hi és present; la variant Ostia III, 332 representa l'1,2 % del total i l'1,3 % de les formes de la ceràmica africana de cuina, mentre que la variant Ostia I, 261 és el 3,6 % del total i el 3,9 % de les formes (Carrillo i Murillo 1996, 1311).

22. A Catalunya la forma Hayes 182 apareix a Roses (Alt Empordà) (Nieto 1993, 45, fig. 20), el fòrum romà d'Empúries (Aquilué *et al.* 1984, 221, fig. 99.5; 473, fig. 161.7), la vil·la dels Tolegassos (Viladamat, Alt Empordà) (Casas i Nolla 1986-1989, 209-210; Nolla i Casas 1984, 110, lám. XXXIV, 4-5; Merino i Rocas 1989, 146, fig. 99.4; Casas i Nolla 1993, 72, núm. 452; 82, núm. 514; 83, núm. 523; 84, núm. 535; Casas i Soler 2003, 143), l'Olivet d'en Recasens (Borrassà, Alt Empordà) (Nolla i Casas 1984, 75, lám. XX, 4), Vilauba (Camós, Pla de l'Estany) (Castanyer i Tremoleda 1999, 190; lám. 39.13; lám. 44.3; lám. 47, núm. 1-2), Pla de Palol (Castell d'Aro, Baix Empordà) (Nolla 2002, 122, fig. 88, 3; 122, fig. 89, 2; 125, fig. 93, 13; 128, fig. 96, 11; 131, fig. 99, 3-4; 176, fig. 141, 8), Caldes de Malavella (Selva) (Merino, Nolla i Santos 1994, 116, esquerra, núm. 1-2; Casas i Nolla 2008, 66, fig. 3, 24) i la vil·la romana dels Ametllers (Tossa de Mar, Selva) (Palahí i Nolla 2010, 284, lám. XXIV, 5; 291, lám. XXIX, 17; 294, lám. XXXI, 16; 299, lám. XXXIV, 4; 300, lám. XXXV, 13-15; 310, lám. XLI, 17-19), tots a l'àrea nord-est de Catalunya. A la comarca del Maresme, apareix a *Iluro* (Mataró) (SAMM 1977, 61; Cerdà *et al.* 1997, 97, núm. 88-91; Puerta 2000, 256, lám. 98, 1 i 28), Can Blanc (Argentona) (Carreras i Rigo 1994, 212, fig. 124, 34-37) i Can Sentromà (Tiana) (Guitart 1970, 149, fig. 22, 18-20); i també a la vil·la romana del Castell de Castelldefels (López *et al.* 2005, 110). Pel que fa a les comarques meridionals, la tenim també present a Darró (Vilanova i la Geltrú) (López, Fierro i Caixal 1997, 73, lám. III, núm. 3-8), a la vil·la romana del Castell de Cubelles (López *et al.* 1998, 17, lám. V, 14-15; López *et al.* 2004, 480, lám. V, 14-15), a la ciutat de Tarragona (Aquilué 1989, 191-192; Aquilué 1992, 975; Macias 1999, 173; López Vilar 2006, 101, fig. 102, 7-10; 103, fig. 104, 26-27; 141, fig. 152, 35 i 37; 166, fig. 190, 2; 170, fig. 194, 8; 200, fig. 243, 4-5) i la vil·la romana dels Munts (Altafulla) (Otiña 2005, 51, fig. 9.3; 70, fig. 18.4; 170, fig. 88.5), així com a les Terres de l'Ebre, concretament a la vil·la romana de Casa Blanca (Tortosa, Baix Ebre) (Revilla 1993, 92, fig. 32, 9-11; 95, fig. 35.4; 106, fig. 40, 11-12; Pérez Suñé 2003, 238, fig. 74, 4-5), a la vil·la de Barrugat (Bítem, Baix Ebre) (Genera i Jàrraga 2010, 108 i 111; 259, núm. 5; 288, núm. 1), al jaciment d'Asclines (Ascó, Ribera d'Ebre) (Noguera 1999, 181, núm. 9) i al Mas de Sant Pau (Masdenverge,

Les formes Ostia I, 263 i 264 (dues variants, força evidents, de la forma Hayes 182) també apareixen documentades a Catalunya, tot i que en menor quantitat.²³

Cassoles obertes

Dins d'aquest grup, la forma més ben representada és la Hayes 23, sobretot la variant B. Efectivament, aquesta darrera quintuplica la representativitat de la A; aquest fet constitueix un clar indicatiu cronològic, ja que és més recent la variant B, que sembla iniciar-se vers mitjan segle II (Hayes 1972, 45-48; Raynaud 1993e, 88), tot i que s'ha suggerit que hauria aparegut a inicis del segle II (Tortorella 1981a, 217; Aquilué 1995, 69) o fins i tot en època julioclàudia (Aguarod 1991,

267), extrem actualment desestimat. La seva presència a Tarragona (García Noguera *et al.* 1997, 189 i 191), en un context datat a inicis del segle II, juntament amb les formes Hayes 23 A, 196, 199, i el que sembla una versió primerenca de la 197, juntament amb sigil·lada hispànica i formes antigues de la sigil·lada africana A (Hayes 2, 8 A i 9 A), sembla indicar que, efectivament, la Hayes 23 B s'origina en la primera meitat del segle II. A València els exemplars més antics es daten en el segon quart del segle II (Marín 1995, 160). Aquesta forma té a l'est d'*Hispania* una difusió molt més extensa que la Hayes 23 A, penetrant fins a la vall de l'Ebre i Navarra; a l'àrea nord-oriental i central catalana és molt abundant, sobretot en jaciments costaners (Aguarod 1991, 267).²⁴

Montsià) (Cartes i Gilisbars 2009, 213). A la Catalunya interior apareix al jaciment de Boades (Castellgalí, Bages) (Daura i Pardo 1991, 54, fig. 5, núm. 3-22). A l'interior peninsular, la forma Hayes 182 es documenta a Mèrida (Vázquez de la Cueva 1985, 77-79).

També es troba a l'abocador de l'avinguda d'Espanya núm. 3 d'Eivissa (González Villaescusa 1990, 39, 52 i 135, fig. 23), classificat com a Hayes 195. Val a dir que la forma Hayes 195 (amb la qual la identifica Aguarod), equivalent a la forma Ostia I, 262, podem considerar-la com una variant dins la mateixa forma que la Hayes 182, que s'identifica amb la forma Ostia I, 17 de la classificació de Tortorella (1981a, 213); l'única diferència entre ambdues és que aquesta darrera té un perfil més gruixut i pesant. La forma Hayes 195 es data a partir de finals del segle II i inicis del III (Bonifay 2004, 227), per la qual cosa creiem que la seva identitat amb la Hayes 182 ve donada també per la cronologia. La forma Hayes 195 la documentem també a l'Aiguacuit (Terrassa, Vallès Occidental) (Barrasetas *et al.* 1994, 48, 62.1) i a la vil·la romana del Mas d'en Gras (Vila-seca, Tarragonès) (Járrega 2003, 135-138; Járrega i Sánchez 2008, 93), Guissona (Segarra) (Uscatescu 2004, 31, 107, fig. 27.11-12; 124, fig. 44.12), Lleida (Segrià) (Miró 1993, 312 i 318, núm. 4-5), així com a València (Marín 1995, 162, fig. 5, 1 i 5-6), Lliria (Escribà 1995, 184, fig. 19) i el Campillo (Altura, Alt Palància; vegeu Járrega 1996b, 373, fig. 6.5), al País Valencià.

23. La forma Ostia I, 264 la tenim atestada a les vil·les romanes de Pla de l'Horta (Sarrià de Dalt, Gironès) (Nolla 1982-1983, 126, fig. 3.3; Nolla i Sagrera 1993, p. 158, fig. 17, núm. 14), els Ametllers (Tossa de Mar, Selva) (Palahí i Nolla 2010, 284, lám. xxiv, 21), la vil·la romana del Castell de Castelldefels (López *et al.* 2005, 110; 137, lám. xvii, 13; 139, lám. xix, 6) i la del Mas d'en Gras (Vila-seca, Tarragonès) (Járrega 2003, 135; Járrega i Sánchez 2008, 93), així com a Vilauba (Camós, Pla de l'Estanty), Empúries, Girona, Barcelona (Aguarod 1991, 257) i Guissona (Uscatescu 2004, 31, 107, fig. 27, 13). El mateix podem dir de la forma Ostia I, 263, que es documenta a Lleida (Miró 1993, 312 i 318, núm. 6).

24. La forma Hayes 23 B està ben atestada a la Catalunya costanera, com hem dit (Aquilué 1985, 211-212; Aquilué 1995, 69). A les comarques del nord-est de Catalunya, apareix a la ciutatella de Roses (Martín *et al.* 1979, 232, VR 04-10; Nieto 1993, diverses referències), el fòrum d'Empúries (Aquilué *et al.* 1984, 213, fig. 95, 7-9; 215, fig. 96, 2-4; 323, fig. 119.3; 473, fig. 161.2; Nolla i Aquilué 1984, 52-53), la vil·la romana dels Tolegassos (Viladamat, Alt Empordà) (Casas i Nolla 1986-1989, 208; Nolla i Casas 1984, 110, lám. xxxiv, 7 i 10, i 112, lám. xxxv, 2; Casas i Nolla 1993, 37; 38, núm. 169; 53, núm. 280 i 282; 54, núm. 291-299; 75; 76, núm. 478; 81; 83, núm. 515-518; 91; 92, núm. 625-627; 95, núm. 638; Casas i Soler 2003, diverses referències, especialment 143), on és la més abundant; Camp de la Gruta (Torroella de Montgrí, Baix Empordà) (Nolla i Puertas 1988, 59-60), Vilauba (Camós, Pla de l'Estanty) (Castanyer i Tremoleda 1999, lám. 25, 11-13; lám. 36, 7-8; lám. 39, 9-10; lám. 43.2; lám. 46.3), Pla de l'Horta (Sarrià de Dalt, Gironès) (Nolla 1982-1983, 125, fig. 2, 4-5; Nolla i Casas 1984, 183, lám. lxi, 4-5; Nolla i Sagrera 1993, 157, fig. 16, núm. 8-9), Girona (Nolla i Nieto 1979, 270, fig. 2, i 274, fig. 4.6), Can Ring o Can Llandric (Besalú, Garrotxa), Torre Ponça i Santa Maria del Mar (Torroella de Montgrí, Baix Empordà), Llafranc, Puig Rodon (Corçà, Baix Empordà) (Nolla i Casas 1984, 129, lám. xli, 1 i 12), Ca n'Aliu (Peratallada, Baix Empordà), Mas de Dalt (Canapost, Baix Empordà), Pla de Palol (Castell d'Aro, Baix Empordà) (Nolla i Casas 1984, 124, lám. xxxvii, 12; Nolla 2002, 115, fig. 78, 9; 119, fig. 84, 6-9; 125, fig. 93, 14; 130, fig. 98, 10), així com Caldes de Malavella i la vil·la dels Ametllers (Tossa), a la Selva (Merino, Nolla i Santos 1994, 116, esquerra, núm. 7-9; Casas i Nolla 2008, 64; 65, fig. 2, 23-25; 66, fig. 3, 1-6; Palahí i Nolla 2010, 279, lám. xxi, 11 i 22; 282, lám. xxiii, 14; 284, lám. xxiv, 12; 287, lám. xxvii, 10; 289, lám. xxviii, 3 i 12; 299, lám. xxxiv, 11, 34 i 36; 300, lám. xxxv, 11 i 16; 302, lám. xxxvi, 26; 319, lám. xlii, 11). Mostra, per tant, una bona difusió al nord-est de Catalunya (Nolla i Puertas 1988, 59-60, amb bibliografia anterior).

El Maresme és una altra àrea on coneixem abundants exemplars d'aquesta forma. Així, la tenim documentada a Can Roig (Pineda de Mar) (Soler 1978, 165), al jaciment del Morer o el Morè (Sant Pol de Mar) (Járrega 1997, 84-85 i 203, lám. 52, 3042/1), Can Sans (Sant Andreu de Llavaneres) (Prevosti 1981, vol. II, fig. 67.1 i 68.1), *Iluro* (Mataró) (Martí i Navarro 1978, 145 i 152; Clariana i Leonart 1979, 263-267; Bassols 1997, 117-118 i 132, lám. 8, 13-15; Cerdà *et al.* 1997, vol. II, 68 i 95, núm. 61-66; Puerta 2000, 115), Can Rafart (Mataró) (Prevosti 1981, vol. II, fig. 100, núm. 11-12), Can Majoral (Mataró) (Clariana 1981, 125, 129), Can Blanc (Argentona) (Carreras i Rigo 1994, 181-214), Can Xacó (Cabrera de Mar) (Leonart i Clariana 1977, 65), veïnat del Sant Crist (Cabrils) (Clariana 2002, 141, núm. 86-89), nucli urbà de Premià de Mar (col·lector del carrer de Mn. Jacint Verdaguer; Coll 2004, 427, fig. 157, núm. C-00-905), Can Verboom (Premià de Mar; Coll 2004, 397, fig. 96, P-1), Can Vilà (Premià de Mar) (Coll *et al.* 2002, 101, fig. 10, 93-94; Coll 2004, 405, fig. 113, 94), Santa Anna (Premià de Mar) (Coll 2004, 408, fig. 119, P-1771-A-4), carretera d'enllaç (Premià de Mar) (Cazorla *et al.* 1997, 186; Coll 2004, 247), Poliesportiu (Premià de Dalt: Cazorla *et al.* 1997, 185 i 200, fig. 4.20; Coll 2004, 178 i 397, fig. 96, P-1) i Can Sentromà (Tiana) (Guitart 1970, 124, fig. 9.13; 132, fig. 14.9; 152, fig. 25.7).

La forma Hayes 23 B apareix també a Barcelona (Hernández-Gasch 2006, 85, fig. 7.16; Beltrán de Heredia 2007, 53, lám. 18.20), la vil·la romana del Castell de Castelldefels (López *et al.* 2005, 108, 121, lám. i, 12; 123, lám. iii, 12; 128, lám. viii, 17; 129, lám. ix, 1; 134,

La presència (prou abundant) de la forma Hayes 181 (equivalent a la Lamboglia 9 A) també és normal en un context de finals del segle II i inicis del III (Hayes 1972, 200-201; Raynaud 1993e, 88, equivocadament considerada com a Hayes 26; Aguarod 1991, 260; Aquilué 1995, 69); una datació més antiga a finals del segle I i la primera meitat del II, com s'havia suggerit (Hayes 1972, 200-201; Tortorella 1981a, 215), actualment sembla que es podria acceptar només per a alguns pocs exemplars molt limitats, com passa a València (Marín 1995, 158), però el període de difusió important d'aquesta forma és clarament posterior. Darrerament, Bonifay (2004, 214) n'ha diferenciat quatre variants, datades entre la fi del segle I i el principi del V. Les variants B i C, datades sense seguretat entre finals

del segle II i al llarg del III, semblen ser les habituals en els contextos que analitzem, inclòs el dels Antigons. És una de les formes més representades del jaciment. La forma Hayes 181 presenta una difusió extensa però força més discreta que la Hayes 196, 197 o 23 B.²⁵

La forma Hayes 193 - Ostia I, 273 és una cassola similar a la Hayes 181 però de diàmetre menor i més tancada; podríem pensar que fa servei amb ella. Apareix documentada als Antigons amb 6 exemplars, dels quals almenys la meitat podem assegurar que procedeixen de l'abocador. Es tracta d'una forma poc freqüent, documentada a Tunísia, Òstia, Sperlonga i Fòs; a la *Tarraconensis* es troba a Empúries, la vil·la romana dels Tolegassos (Viladamat, Alt Empordà) i el jaciment d'El Secano (Xalamera, Osca), com indica Aguarod (1991,

lám. XIV, 7 i 12; 136, lám. XVI, 15; 141, lám. XXI, 1 i 13; 142, lám. XXII, 5; 143, lám. XXIII, 3), Can Bosch de Basea (Terrassa, Vallès Occidental) (Morrall *et al.* 1980, 117, fig. 11, 20-24 i 26-28), l'Aiguacuit (Terrassa, Vallès Occidental) (Barrasetas *et al.* 1994, 46, fig. 53.3), la vil·la romana del Castell de Cubelles (López *et al.* 1998, 14, lám. II, 8; 16, lám. IV, 7; 21, lám. VII, 2; López *et al.* 2004, 477, lám. II, 8; 479, lám. IV, 7; 482, lám. VII, 2), Tarragona (Aquilué 1989, 193; Aquilué 1992, 978; García Noguera *et al.* 1997, 189 i 191; Macias 1999, 171-172; López Vilar 2006, 95, fig. 96, 14; 97, fig. 98, 13; 99, fig. 100, 23; 101, fig. 102, 4; 102, fig. 103, 32; 103, fig. 104, 20-21; 104, fig. 105, 11-12; 142, fig. 153, 29; 165, fig. 189, 17; 170, fig. 194, 5; 199, fig. 242, 5), i les vil·les dels Munts (Altafulla) (Otiña 2005, 51, fig. 9.7; 70, fig. 18.2; 84, fig. 26.5; 96, fig. 34.4; 102, fig. 40, 5-6; 103, fig. 41.7; 115, fig. 55, 3-4; 127, fig. 61.6) i del Mas d'en Gras (Vila-seca) (Járrega 2003, 136 i 163, fig. 13.1 i 13.2; Járrega i Sánchez 2008, 93 i 103, fig. 85, núm. 1-2). A les Terres de l'Ebre, apareix a Casa Blanca (Tortosa) (Revilla 1993, 60, fig. 17.1; 79, fig. 29.2; 93, fig. 33.1; 95, fig. 35.5; 107, fig. 41, 1-2; Pérez Suñé 2003, 238, fig. 74, 11-13 i 239, fig. 75) i a la vil·la de Barrugat (Bítem) (Genera i Járrega 2010, 108 i 112), al Baix Ebre, així com als jaciments d'Asclines (Ascó) i les Planes (Móra la Nova), a la Ribera d'Ebre (Noguera 1998, 127, fig. 15.12; Noguera 1999, 181, núm. 13; 284, núm. 44), i al Mas de Sant Pau (Masdenverge), al Montsià (Cartes i Gilisbars 2009, 210 i 211, fig. 2). És present també a *Valentia* (Ribera 1983, 75, fig. 9.4; Marín 1995, 159-160; 161, fig. 4.3; 162, fig. 5, 15-16), Llíria (Escrivà 1995, 183, fig. 18) i al jaciment del Campillo (Altura, Alt Palància) (Járrega 1996b, 372, fig. 4.4, i 373), al País Valencià.

Apareix la Hayes 23 B també a l'interior, com indiquen els exemplars de Boades (Castellgalí) i Matacans (Artés), al Bages, tot i que la segona podria ser una imitació (Daura i Pardo 1991, 39; 43; 54, fig. 5, núm. 4-12 i 58, fig. 11, núm. B A1 5 40), a la vil·la de Sant Amanç (Rajadell), també al Bages (Piñero 1994, 36), així com a Guissona, a la Segarra (Pera 1993, 303; Uscatescu 2004, 31, 106, fig. 26.3; 116, fig. 36.2; 118, fig. 38, 15-16; 119, fig. 39.1; 123, fig. 43, 2-4; 124, fig. 44, 9-10; 129, fig. 49.5), on és potser la forma de ceràmica africana de cuina més ben representada, i a Lleida (Miró 1993, 313-314 i 318-319, núm. 12-13). Ja fora de Catalunya, la documentem també a Mèrida (Vázquez de la Cueva 1985, 77-79). Al context del palau d'Orive, a Còrdova, la forma Hayes 23 B és el 32,3 % del total i el 34,2 % de les formes (Carrillo i Murillo 1996, 1311).

25. Apareix al forum romà d'Empúries (Aquilué *et al.* 1984, 221, fig. 99.1), Roses (Martín *et al.* 1979, 231-232, VR 04-6), la vil·la dels Tolegassos (Viladamat, Alt Empordà) (Casas i Nolla 1986-1989, 208; Casas i Nolla 1993, 44; 81; 92, núm. 513; 91; 92, núm. 628; Casas i Soler 2003, 143), Camp de la Gruta (Torroella de Montgrí, Baix Empordà) (Nolla i Puertas 1988, 57-58), Vilauba (Camós, Pla de l'Estany) (Castanyer i Tremoleda 1999, 191; lám. 25, 6-9; lám. 47, 3-6), Pla de l'Horta (Sarrià de Dalt) (Nolla 1982-1983, 125, fig. 2, 2-3; Nolla i Casas 1984, 183, lám. LXI, 2-3; Nolla i Sagrera 1993, 157, fig. 16, núm. 10-11), Girona (Nolla i Nieto 1979, 270, fig. 2 i 277, fig. 6.2), la Quintana (Cervià de Ter, Gironès), l'Olivet d'en Recasens (Borrassà) (Nolla i Casas 1984, 75, lám. XX, 1, 2 i 6), Puig Rodon (Corçà), Pla de Palol (Castell d'Aro, Baix Empordà) (Nolla 2002, 113, fig. 77, 2; 119, fig. 84, 10-11; 120, fig. 85, 1; 125, fig. 93, 15; 128, fig. 96, 14; 130, fig. 98, 4-8), Ca n'Aliu (Peratallada), així com a la vil·la romana de Tossa (Nolla i Casas 1984, 73 i 169-172) i Caldes de Malavella, a la Selva (Merino, Nolla i Santos 1994, 116, esquerra, núm. 5; Casas i Nolla 2008, 64; 65, fig. 2, 19 i 21), a les comarques del nord-est de Catalunya (Nolla i Puertas 1988, 57-58, amb bibliografia anterior).

Als voltants de Barcelona, la forma Hayes 181 es documenta a *Iluro* (Mataró) (Cerdà *et al.* 1997, 68; Puerta 2000, 120), Torre Llauder (Mataró) (Prevosti 1981, vol. II, fig. 67.1 i 68.1), Premià de Mar (col·lector del carrer de Mn. Jacint Verdaguer; Coll 2004, 427, fig. 157, núm. C-00-823), Badalona (Puerta 2000, 120), al solar Duran, en un context de finals del segle IV i inicis del V (per tant, probablement en estat residual); Barcelona (Beltrán de Heredia 2007, 53, lám. 18.19), i la vil·la romana del Castell de Castelldefels (López *et al.* 2005, 110 i 141, lám. XXI, 11).

Al sud de Catalunya, la forma Hayes 181 es documenta als jaciments de Darró (Vilanova i la Geltrú) (López, Fierro i Caixal 1997, 75, lám. V, 5-7), Tarragona (Aquilué 1992, 978; Macias 1999, 171; López Vilar 2006, 95, fig. 96, 10-12; 97, fig. 98, 12; 99, fig. 100, 21-22; 102, fig. 103, 31; 103, fig. 104, 19; 104, fig. 105, 10), els Munts (Altafulla) (Otiña 2005, 70, fig. 18.3) i a la vil·la romana del Mas d'en Gras (Vila-seca, Tarragonès) (Járrega 2003, 159, fig. 9.1 i 9.2; Járrega i Sánchez 2008, 94), a Casa Blanca (Tortosa) (Revilla 1993, 60, fig. 17.3; Pérez Suñé 2003, 238, fig. 74, 6-9) i la vil·la de Barrugat (Bítem) (Genera i Járrega 2010, 108 i 112-113), al Baix Ebre, i al Mas de Sant Pau (Masdenverge), al Montsià (Cartes i Gilisbars 2009, 211, fig. 2). Al País Valencià, la trobem a València (Marín 1995, 162, fig. 5.17) i Llíria (Escrivà 1995, 183, fig. 18). Apareix també esporàdicament a l'interior peninsular, ja que es documenta a Guissona (Uscatescu 2004, 31, 106, fig. 26, 4-6; 118, fig. 38.14; 129, fig. 49.7) i Lleida (Miró 1993, 313 i 318, núm. 7-8); i a Mèrida (Vázquez de la Cueva 1985, 77-79). Al context del palau d'Orive, a Còrdova, la forma Hayes 181 constitueix tan sols el 5,8 % del total i el 6,1 % de les formes (Carrillo i Murillo 1996, 1311).

289). Precisament, aquesta autora creu que s'ha de remuntar el seu origen fins a l'època de Tiberi, per la seva presència a la tomba núm. 7 de la incineració Ballesta d'Empúries, però aquesta atribució sembla equivocada, per tal com és una forma pròpia de la primera meitat del segle III, cronologia documentada en les excavacions d'Òstia (Tortorella 1981a, 222). Té una presència força discreta, tot i que també presenta una distribució geogràfica prou àmplia.²⁶ La seva aparició a l'abocador dels Antigons tendeix a confirmar la datació d'aquesta forma en època severiana, tot i que sembla tenir una continuïtat al llarg del segle III, com indiquen els contextos d'Empúries i Eivissa, més tardans.

Cassoles cilíndriques amb vora aplicada

Pel que fa a la forma Hayes 197, tot i que presenta una cronologia final similar, el seu origen és posterior al de la Hayes 196, amb la qual s'ha considerat sovint que feia servei; encara que s'ha arribat a situar-lo cap al darrer quart del segle II (Raynaud 1993e, 89), sembla que podem documentar el seu origen cap a la primera meitat del segle II (Tortorella 1981a, 219; Aguarod 1991, 281), potser més ajustadament cap al segon quart - mitjan, tot i que una data d'inicis de la mateixa centúria, que també s'ha proposat (Aquilué 1995, 68), sembla ser massa alta. Val a dir que un exemplar de Tarragona, trobat en un context del núm. 32 del carrer del

Gasòmetre (García Noguera *et al.* 1997, 189, fig. 6.2 i 191), que s'ha datat a inicis del segle II, presenta una vora poc habitual, molt arrodonida i amb l'acanaladura interior de la vora a penes marcada, per la qual cosa podria ser un exemplar antic, pertanyent als inicis de la producció d'una forma que en general és més moderna. Això quadra amb el que indica Marín (1995, 158) a partir de l'evidència de la ciutat de València, on els exemplars més antics són poc abundants i en els quals la vora està clarament separada de la paret. De fet, la vora de la forma Hayes 197, amb la característica llengüeta aplicada a l'exterior, no és sinó l'evolució d'altres formes de cassoles anteriors, concretament la Hayes 198 i l'Òstia II, 312. Juntament amb la forma Hayes 196, i generalment en menor quantitat (com passa també als Antigons), és la més característica d'aquesta producció, i un dels elements més habituals en el panorama ceramològic dels segles II-III. Val a dir, encara que no se n'hagi fet una estadística (que podria ser enganyosa, tenint en compte les característiques de la mostra i que de vegades els fragments conservats no permeten fer-ho), que podem distingir-ne dos grups, un de grandària mitjana o gran (majoritari) i un altre de més petit, amb cassoles de diàmetre petit i parets primes. Encara que no s'ha avançat en aquesta qüestió, podem suggerir que és possible que, tot i correspondre a la mateixa forma, estiguessin destinats a usos culinaris diferents.²⁷

26. Podem esmentar altres exemplars, com un de sencer trobat al farciment d'una cisterna a l'àrea del fòrum romà d'Empúries (Aquilué *et al.* 1984, 473, fig. 161.4; Nolla i Aquilué 1984, 51-52), i d'altres a la vil·la romana dels Tolegassos (Viladamat, Alt Empordà) (Nolla i Casas 1984, 110, lám. xxxiv, núm. 11; Merino i Rocas 1989, 146, fig. 99.5), a Pla de Palol (Castell d'Aro, Baix Empordà) (Nolla 2002, 122, fig. 89, 3), a Vilauba (Camós, Pla de l'Estany) (Castanyer i Tremoleda 1999, lám. 45, 4-5), *Iluro* (Mataró; vegeu Cerdà *et al.* 1997, vol. II, 69 i 96, núm. 74-75), als Munts (Altafulla) (Otiña 2005, 70, fig. 18.1), a la vil·la romana del Mas d'en Gras (Vila-seca, Tarragonès) (Jàrraga 2003, 136; Jàrraga i Sánchez 2008, 93-94) i a l'abocador de l'avinguda d'Espanya núm. 3 d'Eivissa, a més de Llúria i el jaciment de Punta de l'Arenal, a Xàbia (González Villacusa 1990, 40, 53 i 137, fig. 25).

27. La forma Hayes 197 presenta una àmplia difusió a la costa catalana i apareix a les comarques del nord-est de Catalunya: al fòrum romà d'Empúries (Aquilué *et al.* 1984, 215, fig. 96.6; 221, fig. 99, 5-6; 305, fig. 110.13; 473, fig. 161.6), Roses (Martín *et al.* 1979, diverses referències, especialment 236 i 254; Nieto 1993, diverses referències, especialment fig. 37), els Tolegassos (Viladamat) (Casas 1989, diverses referències; Casas i Nolla 1986-1989, 210; Nolla i Casas 1984, 110, lám. xxxiv, 1 i 3, i 112, lám. xxxv, 1; Casas i Nolla 1993, 38, núm. 167-168; 44; 55; 60, núm. 343-345; 76, núm. 482; 86, núm. 541, 543 i 546; 96, núm. 640; Casas i Soler 2003, diverses referències), Vilauba (Camós, Pla de l'Estany) (Castanyer i Tremoleda 1999, 190; lám. 24, 1-2; lám. 25.14; lám. 39, 11-12; lám. 47.7), Girona (Nolla i Nieto 1979, 267), Can Ring - Can Llandric, Pla de l'Horta (Sarrià de Ter), la Quintana (Cervià de Ter), Puig Rodon (Corçà) (Nolla i Casas 1984, 128, lám. xl, 13, i 129, lám. xli, 3), Llafranc, Ca n'Aliu (Peratallada), Mas de Dalt (Canapost), Pla de Palol (Castell d'Aro, Baix Empordà) (Nolla i Casas 1984, 124, lám. xxxvii, 14; Nolla 2002, 115, fig. 78, 7-8; 118, fig. 82, 4; 118, fig. 83, 12; 119, fig. 84, 1-3; 125, fig. 93, 16; 128, fig. 96, 12; 131, fig. 99, 10-13), l'Estartit (Torroella de Montgrí) (Nolla i Casas 1984, 150, lám. liii, 3), Montgó (Torroella de Montgrí) (Nolla i Casas 1984, 150, lám. liii, 8; Nolla i Puertas 1988, 64, amb bibliografia anterior), Pla de l'Horta (Sarrià de Dalt, Gironès) (Nolla i Sagrera 1993, 158, fig. 17, núm. 15), així com Caldes de Malavella (Merino, Nolla i Santos 1994, 116, esquerra, núm. 6; Casas i Nolla 2008, 64; 66, fig. 3, 7-21) i la vil·la dels Ametllers de Tossa de Mar (Palahí i Nolla 2010, 279, lám. xxi, 4 i 12; 280, lám. xxii, 16; 282, lám. xxiii, 18-19; 284, lám. xxiv, 13; 286, lám. xxvi, 11 i 14; 287, lám. xxvii, 5, 25 i 26; 291, lám. xxix, 10-11; 292, lám. xxx, 15; 294, lám. xxxi, 1 i 16; 295, lám. xxxii, 3-4; 295, lám. xxxii, 3-4 i 18; 297, lám. xxxiii, 18, 22 i 23; 299, lám. xxxiv, 40; 300, lám. xxxv, 12; 302, lám. xxxvi, 20; 303, lám. xxxvii, 5, 6, 16 i 28; 305, lám. xxxviii, 7; 306, lám. xxxix, 11; 309, lám. xl, 13-16), a la Selva.

Als jaciments del Maresme, la forma Hayes 197 té també una representació important: es documenta al jaciment del Morer (Sant Pol de Mar) (Jàrraga 1997, 85 i 193, lám. 47, 3016/9), Can Sans (Sant Andreu de Llavaneres) (Prevosti 1981, vol. II, fig. 100, núm. 8 i 10), Camí de Vista Alegre (Mataró) (Codex 1995, 110, fig. 24.2), Can Majoral (Mataró) (Clariana 1981, 147, 183, 175), la ciutat romana d'*Iluro* (SAMM 1977, 61; Martí i Navarro 1978, 146 i 149; Clariana i Lleonart 1979, 263-264 i 266-267; Bassols 1997, 118 i 132, lám. 8, 7-8; Cerdà *et al.* 1997, vol. II, 69 i 96, núm. 67-69; Puerta 2000, 115), sitges de la Por (Argentona) (Codex 1995, 42, fig. 3.1), Can Blanc (Argentona) (Carreras i Rigo 1994, 210, fig. 12.19), nucli urbà de Premià de Mar (Gran Via de Lluís Companys, 225-227 i col·lector del carrer de Mn. Jacint Verdaguer; Coll 2004, 396, fig. 95, CM-6 i 427, fig. 157, núm. C-00-774), Can Vilà (Premià de Mar) (Coll *et al.* 2002, 101, fig. 10.98; Coll 2004, 405, fig. 113, 98), Santa Anna (Premià de Mar) (Coll 2004, 408, fig. 119, P-1771-B-14), Poliesportiu (Premià de Dalt; Cazorla *et al.* 1997, 185; Coll 2004, 178) i Can Sentromà (Tiana) (Guitart 1970, 118, fig. 5.29; 128, fig. 12.28; 133, fig. 15, 18 i 20; 140, fig. 17.8; 152, fig. 25.29).

La forma Ostia III, 108, de la qual s'han documentat 3 exemplars segurs i 2 de possibles, és una forma evidentment relacionada amb la Hayes 197, de la qual es distingeix pel fet de tenir la vora arrodonida, sense les característiques acanaladures superior i inferior d'aquesta; en contextos de Cartago i Ostia es data en els segles IV i V (Tortorella 1981a, 219), però segons Aguarod (1991, 284) al jaciment aragonès de Palermo (Casp) es documenta a inicis del segle III, la qual cosa podria concordar amb la cronologia de les peces dels Antigons. A Catalunya es troba en poca quantitat.²⁸ En tot cas, el seu nombre escàs confirma l'afirmació d'Aguarod que es tracta d'una forma poc freqüent.

Una altra forma clarament emparentada amb la Hayes 197 és la Hayes 199, datada entre finals del segle II i inicis del III per Hayes (1972, 210), però que podria remuntar-se al segle I (Tortorella 1981a, 219;

Aguarod 1991, 275). És una forma poc habitual, documentada també a El Djem (Tunísia), Sperlonga (Itàlia), Narbona i València.²⁹ La troballa de només un parell de fragments a l'abocador dels Antigons, més que deure's a un fenomen de residualitat (considerant la cronologia de la forma) probablement no fa més que confirmar l'escassa difusió d'aquest producte.

La forma Ostia I, 270, relacionable formalment amb les Hayes 197 i 199, es troba també atestada en altres jaciments, com el de Fòs, al sud de França, on apareixen exemplars de diferents dimensions (Marty 2004, 114-115). Es tracta d'una forma procedent de la Tunísia septentrional, i està datada a inicis del III (Tortorella 1981, 221), tot i que hi ha variants més tardanes. Aguarod (1991, 277) i Aquilué (1995, 68) plantegen un origen a inicis del segle II, la qual cosa resulta dubtosa.³⁰ Als Antigons constitueix el 3,5 % del total

La forma Hayes 197 la tenim també documentada a Barcelona (Hernández-Gasch 2006, lám. 8; Beltrán de Heredia 2007, 41, lám. 12; 43, lám. 13.4; 45, lám. 14.2; 53, lám. 18.18), a la vil·la romana del Castell de Castelldefels (López *et al.* 2005, 109; 121, lám. I, 1 i 13; 122, lám. II, 4; 123, lám. III, 10; 124, lám. IV, 2; 127, lám. VII, 3 i 7; 128, lám. VIII, 9, 14 i 16; 129, lám. IX, 7; 131, lám. XI, 3, 13 i 16; 132, lám. XII, 1-2; 134, lám. XIV, 4-5; 136, lám. XVI, 13; 137, lám. XVII, 6, 10 i 11; 138, lám. XVIII, 12-13; 139, lám. XIX, 15; 140, lám. XX, 3; 141, lám. XXI, 15; 143, lám. XXIII, 8), a la vil·la de Can Bosch de Basea (Terrassa) (Morral *et al.* 1980, 120, fig. 14, 7-12 i 15). Més al sud, apareix a la vil·la romana de Darró (Vilanova i la Geltrú) (López, Fierro i Caixal 1997, 74, lám. IV, 2-5) i a la del Castell de Cubelles (López *et al.* 1998, 14, lám. II, 11; 16, lám. IV, 2-3 i 13; López *et al.* 2004, 477, lám. II, 11; 478, lám. IV, 2-3 i 13); també és present a la ciutat de Tarragona (Aquilué 1989, 193-194; Aquilué 1992, 983; García Noguera *et al.* 1997, 189 i 191; Macias 1999, 171; López Vilar 2006, 97, fig. 98, 8-11; 99, fig. 100, 25-26; 102, fig. 103, 10-12; 104, fig. 105, 13-14; 141, fig. 152, 28-29; 142, fig. 153, 30-31; 165, fig. 189, 14; 199, fig. 242, 7-8; 200, fig. 243, 1), la vil·la dels Munts (Altafulla) (Otiña 2005, 47, fig. 7.4; 52, fig. 10.3; 78; 84, fig. 26.3; 102, fig. 40, 1-3; 103, fig. 41, 5-6; 115, fig. 55, 1-2; 119, fig. 58.4; 125, fig. 60, 9-10; 130, fig. 63.1; 137, fig. 64, 7-8; 170, fig. 88.3; 171, fig. 91.4; 177, fig. 98.5), la vil·la romana del Mas d'en Gras (Vila-seca) (Járrega 2003, 136, 163, fig. 13.3 i 13.4, i 164, fig. 14.1 i 14.2; Járrega i Sánchez 2008, 94; 103, fig. 85, núm. 3-4; 104, fig. 86, núm. 1-2), Casa Blanca (Tortosa) (Revilla 1993, 50, fig. 12.9-10; 60, fig. 17, 5-7; 79, fig. 29.7; 93, fig. 33, 6-9 i 11; 95, fig. 35, 9-10; 107, fig. 41, 6-9; Pérez Suñé 2003, 240, fig. 76, 2-11), i la vil·la de Barrugat (Bítem) (Genera i Járrega 2010, 108 i 113-114; 259, núm. 6), al Baix Ebre; les Cases Barates (Móra la Nova), a la Ribera d'Ebre (Noguera 1999, 282, núm. 22), i el Mas de Sant Pau (Masdenverge), al Montsià (Cartes i Gilisbars 2009, 211). A l'interior, la trobem als jaciments de Boades (Castellgalí) i la Feliua (Sant Fruitós de Bages), ambdós a la comarca del Bages (Daura i Pardo 1991, 39, 41 i 52, fig. 3, núm. 2-20), Guissona (Pera 1993, 303; Uscatescu 2004, 31; 108, fig. 28, 2-4; 116, fig. 36, 9-11; 119, fig. 39.8; 124, fig. 44.13; 129, fig. 49, 8-9; 130, fig. 50, 1-2) i Lleida (Miró 1993, 314-315 i 319, núm. 18). Al País Valencià, apareix a *Valentia* (Ribera 1983, 71, fig. 5.3; Marín 1995, 161, fig. 4, 4-5; 162, fig. 5.19), Llíria (Escribà 1995, 183, fig. 18) i al jaciment romà del Campillo (Altura, Alt Palància) (Járrega 1996b, 372, fig. 5, núm. 6 i 7, i 373). Apareix també a Mèrida (Vázquez de la Cueva 1985, 77-79), i al context del palau d'Orive, a Còrdova, on la forma Hayes 197 constitueix el 22,6 % del total i el 23,9 % de les formes (Carrillo i Murillo 1996, 1311).

28. Apareix documentada a la vil·la de Pla de Palol (Castell d'Aro, Baix Empordà), on hi ha alguns exemplars força evidents (Nolla 2002, 122, fig. 88, 4; 127, fig. 95, 7), a més d'un de classificació dubtosa (Nolla 2002, 99, fig. 91, 8; classificat com a Hayes 131). Apareix també a l'àrea de la Rectoria Vella de Mataró, on se'n coneix un exemplar sencer (Clariana i Leonart 1979, 267); un altre sembla documentar-se a Can Sentromà (Tiana) (Guitart 1970, 152, fig. 25.10), i se'n documenten 2 fragments a la vil·la romana del Castell de Castelldefels (López *et al.* 2005, 109; 136, lám. XVI, 14; 142, lám. XXIII, 2), tot i que el segon ens sembla molt dubtós. S'ha trobat també a Tarragona (Aquilué 1992, 983; Macias 1999, 171). Finalment, un possible exemplar es documenta al jaciment de Boades (Castellgalí, Bages), que s'ha publicat classificat com a Hayes 193 (Daura *et al.* 1987, 79, núm. 54).

29. A Catalunya la Hayes 199 es documenta a Roses i Empúries (Aguarod 1991, 275), la vil·la romana dels Tolegassos (Viladamat) (Casas i Nolla 1993, 55 i 60, núm. 336, 339 i 342; Casas i Soler 2003, 209 i 214, fig. 141, núm. 2-4), Pla de Palol (Castell d'Aro) (Nolla 2002, 113, fig. 77, 4-6), Caldes de Malavella (Casas i Nolla 2008, 64); Can Majoral (Mataró) (Clariana 1981, 163, lám. 66.6); Mataró (Puerta 2000, 116 i 255, lám. 97, 12); la vil·la romana del Castell de Cubelles (López *et al.* 1998, 17, lám. V, 12; López *et al.* 2004, 480, lám. V, 12), en un context del segle IV (probablement en estat residual); Tarragona, en un context d'inicis del segle II (García Noguera *et al.* 1997, 189, fig. 6, 1 i 3, i 191), i a la mateixa ciutat, al suburbi situat a l'àrea de la necròpoli del Francolí (López Vilar 2006, 103, fig. 104, 22; 104, fig. 105, 15); i a la vil·la dels Munts (Altafulla) (Otiña 2005, 96, fig. 34.3), classificada com a Ostia III, 267 (= Hayes 197), però que en realitat correspon clarament a la Hayes 199, a jutjar pel perfil publicat. També la tenim atestada a la vil·la de Casa Blanca (Tortosa) (Pérez Suñé 2003, 240, fig. 76.1), a Guissona (Uscatescu 2004, 119, fig. 39.10; classificat com a «similar a Ostia I, 270 = Vila-roma 5.30») i a la ciutat de Lleida (Miró 1993, 314 i 319, núm. 15), on aparegué un fragment de vora; apareix també a València (Reynolds 1984, 501, fig. 170-171; Aguarod 1991, 275; Marín 1995, 157, fig. 2.8; 158; 159, fig. 3, 8-9; 161, fig. 4.1).

30. A Catalunya la forma Ostia I, 270 apareix al fòrum romà d'Empúries (Aquilué *et al.* 1984, 217, 2 i 6), a la vil·la romana dels Tolegassos (Viladamat, Alt Empordà) (Merino i Rocas 1989, 146, fig. 99.6; Casas i Nolla 1993, 96, núm. 644; Casas i Soler 2003, 167 i 209), a Pla de Palol (Castell d'Aro, Baix Empordà) (Nolla 2002, 131, fig. 99, 15), a Vilauba (Camós, Pla de l'Estany) (Castanyer i Tremoleda 1999,

e les formes de ceràmica africana de cuina. La forma Ostia III, 269, que podem considerar com una variant de l'Ostia I, 270, és una forma molt poc difosa.³¹

La cassola de la forma Atlante CVIII, 1, de la qual en coneixem només un exemplar, és una forma poc freqüent, que apareix a Cartago i Empúries (Tortorella 1981a, 220; Aguarod 1991, 288), on es data entre mitjan segle II i inicis del III, segons Aguarod (Tortorella la considera de cronologia indeterminada). La seva escassíssima presència a l'abocador confirma que es tracta d'una forma força inhabitual.³² Aquilué (1995, 69) relaciona tipològicament aquesta forma amb l'Atlante CVII, 12, i documenta la seva troballa en un abocador del carrer dels Caputxins de Tarragona, datat entre els anys 225 i 275, cosa que confirma la datació de la forma al segle III.

Coneixem dos fragments de cassoles amb la vora exvasada i un lleuger engruiximent a la paret interior, que podem relacionar amb la forma Atlante CVIII, 3, amb la vora de secció triangular; aquests dos fragments únicament es diferencien del prototipus en el fet que l'engruiximent interior és més ampli, però creiem que els seus trets generals ens autoritzen a atribuir-lo a aquesta forma. Ha estat atestada en un context de vers els anys 350-440 a Cartago (Tortorella 1981a, 220); considerant els problemes estratigràfics que presenta el jaciment dels Antigons, no podem descartar que, efectivament, aquests fragments corresponguin a la fase d'ocupació tardoantiga, però també és possible que aquesta forma tingui en realitat una cronologia més antiga, com passa amb l'Atlante CVIII, 11.

La forma Ostia II, 312 apareix molt escadusserament representada, ja que als dos exemplars dels Antigons podem afegir-ne tan sols un altre de trobat al proper jaciment del Mas d'en Gras (Vila-seca, Tarragonès) (Jàrraga 2003, 136; Jàrraga i Sánchez 2008, 94).

Tanmateix, si realment correspon al context de l'abocador que estudiem aquí, hi ha de ser en estat residual, ja que aquesta forma es data entre època flàvia i mitjan segle II (Aguarod 1991, 274).

Un cas particular: les formes Raqqada 1973, LIII, D 1 i les Ostia I, 272 - Atlante CVII, 11-12

La possible presència (no totalment segura) de la forma Raqqada 1973, LIII, D 1 ens situa davant una forma poc freqüent, datada en contextos de la segona meitat del segle II a la segona meitat del segle III al jaciment africà de Raqqada, del qual pren el nom (Tortorella 1981a, 223-224).³³ No sabem si la seva troballa als Antigons pot ser significativa a efectes cronològics, ja que no s'ha pogut identificar la forma amb seguretat, i a més cap dels possibles exemplars s'ha pogut atribuir a l'abocador, tot i que la cronologia és perfectament coincident.

El conjunt de la ceràmica africana de cuina dels Antigons, tot i respondre en general als estàndards d'aquest grup ceràmic en la seva distribució a la costa hispànica, presenta algunes característiques que el diferencien d'aquesta estandardització. Sobta l'abundància d'una forma (encara que a l'inventari l'hem diferenciat en tres) que, malgrat que presenta una distribució força abundant —com veurem després—, fins ara no ha estat pràcticament estudiada a *Hispania*, tot i que és una de les més abundants al context que estem analitzant. Ens referim a les que recollim aquí com a Ostia I, 272 i Atlante CVII, 11-12. Hem optat per diferenciar-les en tres grups (Ostia I, 272, Ostia I, 272 - Atlante CVII, 11-12, i Atlante CVII, 11-12), atenent sobretot a la diferent alçada i perfil de la vora (més baixa i arrodonida en el primer cas i més alta i triangular en el darrer), tot i que creiem que es tracta de diferents variants de la mateixa forma.

190-191 i lám. 48.1), a la vil·la dels Ametllers (Tossa de Mar, Selva) (Palahí i Nolla 2010, 282, lám. xxiii, 17), a Can Blanc (Argentona) (Carreras i Rigo 1994, 210, fig. 12.20, i 212, fig. 14.32; classificades com a Hayes 199 i Ostia I, 278, respectivament); a Badalona (solar Duran), en un context de finals del segle V i inicis del VI (Puerta 2000, 116 i 255, lám. 97, 14), per tant residual (i classificada erròniament com a Hayes 199); a la vil·la romana del Castell de Castelldefels (López *et al.* 2005, 109; 123, lám. III, 11; 141, lám. xxi, 8; 142, lám. xxii, 6; 143, lám. xxiii, 10), a Darró (Vilanova i la Geltrú) (López, Fierro i Caixal 1997, 74, lám. iv, 6-7); a l'àrea de la necròpoli del Francolí, a Tarragona (López Vilar 2006, 99, fig. 100, 24 i 27); a la vil·la romana del Mas d'en Gras (Vila-seca, Tarragonès) (Jàrraga 2003, 136; Jàrraga i Sánchez 2008, 94 i 106, fig. 88, núm. 3) i a la de Casa Blanca (Tortosa, Baix Ebre) (Revilla 1993, 107, fig. 41.11; Pérez Suñé 2003, 241, fig. 77, 1-4). Dues vores d'aquesta forma s'han documentat a Guissona (Uscatescu 2004, 119, fig. 39.9; 129, fig. 49.6; classificades com a «Ostia III, 269» i «Atlante CVIII, 2»), i dos exemplars més s'han trobat també a Lleida (Miró 1993, 315 i 319, 21-22; classificats com a Ostia III, 269). Apareix també a València (Reynolds 1984, 501, núm. 172; Marín 1995, 162, fig. 5, 11-12) i a Santa Pola (Sánchez *et al.* 1989, 55, fig. 28.7), al País Valencià.

31. Coneixem un únic paral·lel a Catalunya de la forma Ostia III, 269, a la vil·la romana del Castell de Castelldefels (López *et al.* 2005, 109, i 138, lám. xviii, 11).

32. La forma Atlante CVIII, 1 la tenim atestada a les vil·les romanes de Pla de Palol (Castell d'Aro, Baix Empordà) (Nolla 2002, 113, fig. 77, 1) i del Mas d'en Gras (Vila-seca, Tarragonès) (Jàrraga 2003, 137; Jàrraga i Sánchez 2008, 94); un probable exemplar (que coneixem només pel dibuix de la peça, descrita com a ceràmica «de cuina») aparegué a la vil·la romana de Can Bosch de Basea (Terrassa, Vallès Occidental) (Morrall *et al.* 1980, 122, fig. 16.12).

33. A Catalunya la forma Raqqada 1973, LIII, D 1 apareix a Empúries (Aquilué *et al.* 1984, 199-237, diversos exemples), a Tarraco i a les vil·les de Vilauba, Camp de la Gruta i Puig Rodon (Nolla i Puertas 1988, 64), a la zona del nord-est de Catalunya, així com a Santa Pola, en terres valencianes (Sánchez *et al.* 1989, 87, fig. 55.2; Aguarod 1991, 291); també es troba a la vil·la dels Tolegassos (Viladamat, Alt Empordà) (Casas i Soler 2003, 209 i 214, fig. 141.5).

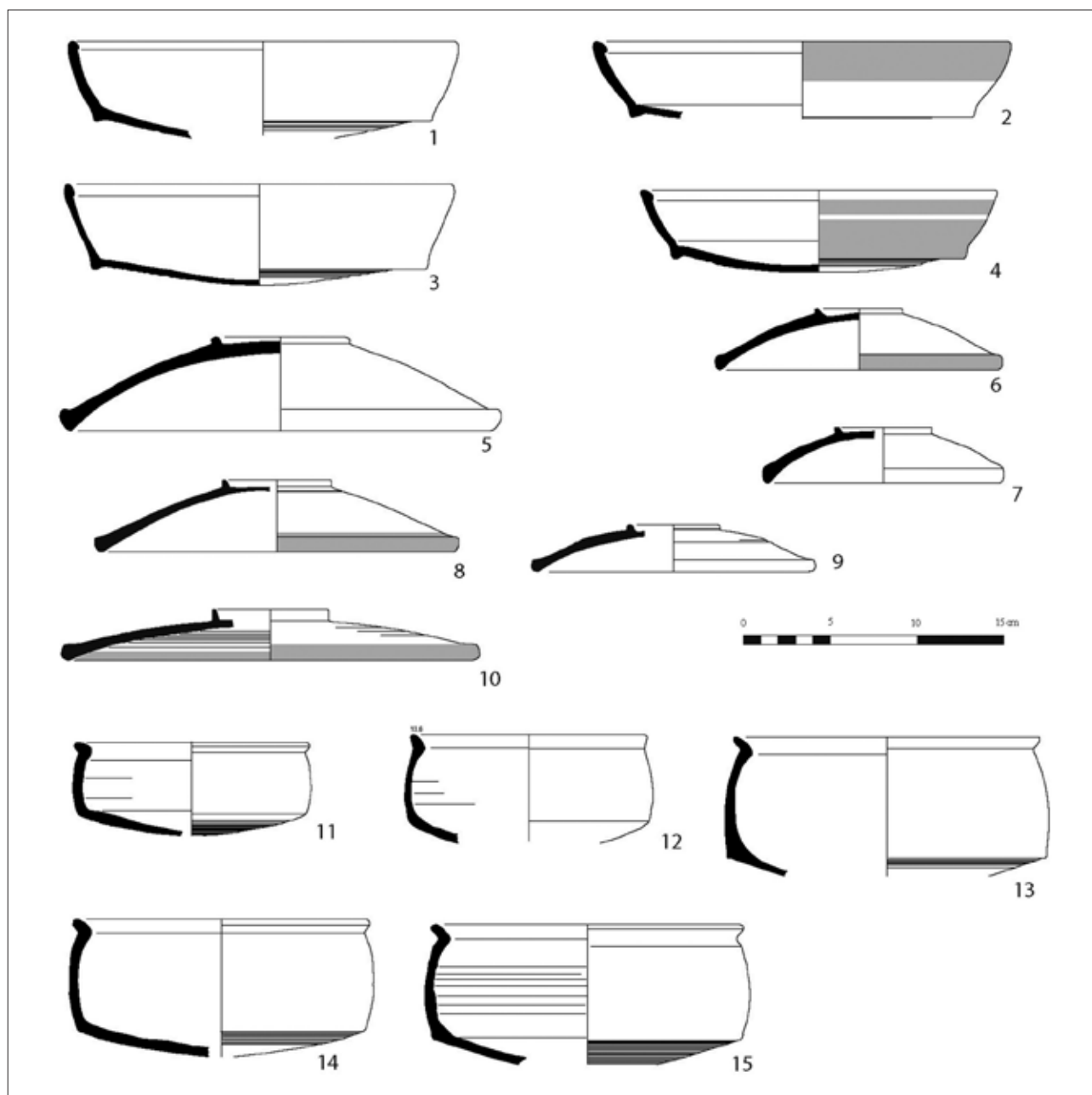

FIGURA 17. Materials de l'abocador. Ceràmica africana de cuina. Dibuixos: L. Buffat.

1-4. Perfils sencers de cassoles, forma Hayes 23 B; 5-10. Perfils sencers de tapadores, forma Hayes 196; 11-15. Perfils sencers de cassoles, forma Ostia I, 272 / Atlante CVII, 11-12.

Certament, creiem que la diferenciació tipològica entre aquestes tres formes és força irreal. Per començar, fins ara no se n'han documentat exemplars sencers, per la qual cosa els que s'han trobat als Antigons poden ser de gran utilitat per restituir el perfil general de la forma. Val a dir que es tracta d'un tipus de cassoles amb el cos de tendència tronco cònica o cilíndrica, clarament emparentat amb la forma Hayes 197 (la qual cosa podria permetre fer-ne també un paral·lel cronològic), de la qual només es diferencia per la vora. Vegem seguidament els trets que permeten distingir-les.

En la forma Ostia I, 272, la vora és només una senzilla protuberància arrodonida i exvasada, de poca

alçada, mentre que l'Atlante CVII, 11 és molt més vertical i amb un marcat perfil triangular. La forma Atlante CVII, 12 és força similar, amb una certa tendència a l'exvasament i un lleuger engruiximent interior, però a grans trets la podem considerar idèntica a l'anterior, però més baixa; a més a més, el seu diàmetre és inferior (16 cm), mentre que l'Atlante CVII, 11 és més gran (24 cm). És possible que l'alçada superior de la forma Atlante CVII, 11 tingui una significació cronològica, però creiem que aquesta forma s'ha d'unificar, ja que hi ha moltes variacions i no es pot determinar una diferència significativa entre l'Atlante CVII, 11 i la 12.

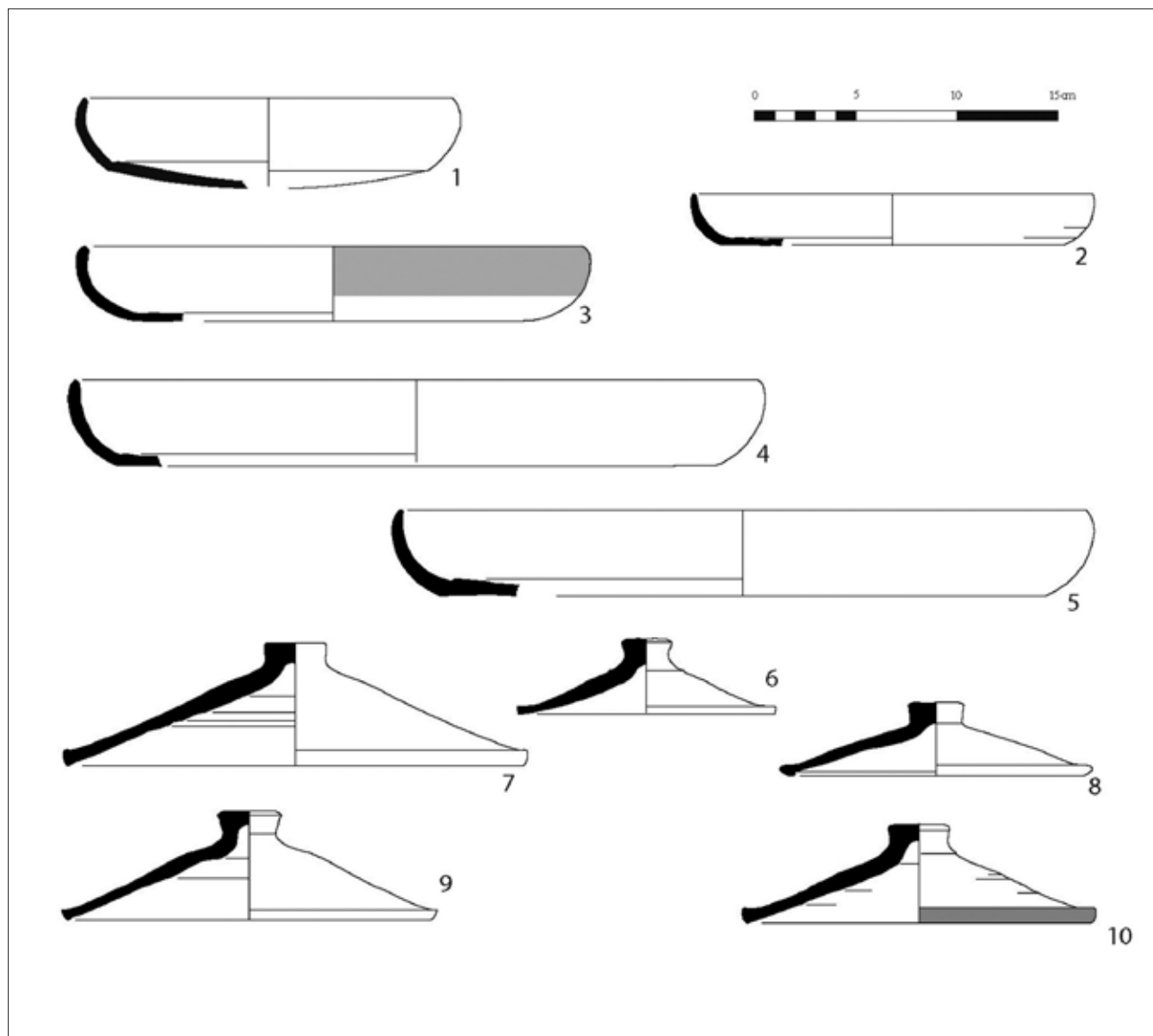

FIGURA 18. Materials de l'abocador. Ceràmica africana de cuina. Dibuixos: L. Buffat.

1. Vora de cassola, forma Hayes 193 - Ostia I, 273; 2-5. Perfils sencers de cassoles, forma Hayes 181; 6-10. Perfils sencers de tapadores, forma Hayes 22.

En el cas dels Antigons, hi són presents les tres formes (bàsicament les Atlante CVII 12), i també hi ha exemplars intermedis, que hem optat per designar com a Ostia I, 272 - Atlante CVII, 11-12. És interessant tenir en compte que s'han trobat exemplars molt sencers, per la qual cosa pertanyen sens dubte a l'abocador. D'altra banda, hi ha diferents dimensions (com passa amb la Hayes 197), i per tant la diferenciació entre Atlante CVII 11 i 12, basada especialment en la grandària, sembla força artificial.

Aquesta forma presenta, a més d'una manca d'adequació tipològica, un problema de tipus cronològic, ja que, pel que sabem fins ara, l'Ostia I, 272 (forma poc freqüent) està atestada a Ostia en contextos de la primera meitat del segle III (Tortorella 1981a, 221; Aguarod 1991, 288), mentre que l'Atlante CVII, 11, de llavi triangular i més alt, s'ha trobat en estratigrafies

de Cartago en contextos del segle IV al VI (Tortorella 1981a, 219-220; Aquilué 1989, 194; Aguarod 1991, 286). D'altra banda, la forma Atlante CVII, 12, atestada també a Cartago, s'ha considerat de cronologia indeterminada (Tortorella 1981a, 220), però Aquilué (1995, 69) la data a partir de finals del segle II i especialment en el III, i n'esmenta la presència als estrats de remodelació dels fossats de l'amfiteatre de Tarragona, datades en època d'Heliogàbal. La cronologia tardana de la forma Atlante CVII, 11 podria explicar la seva pràctica absència a la península Ibèrica, ja que no sembla que la ceràmica comuna africana, a diferència d'altres productes d'aquella procedència (sigil·lada africana D, llanties, àmfores) arribés en gaire quantitat a *Hispania*. Tanmateix, creiem que, considerant tota l'evidència actualment coneguda, que exposarem més avall, és possible que la datació de la forma a partir de

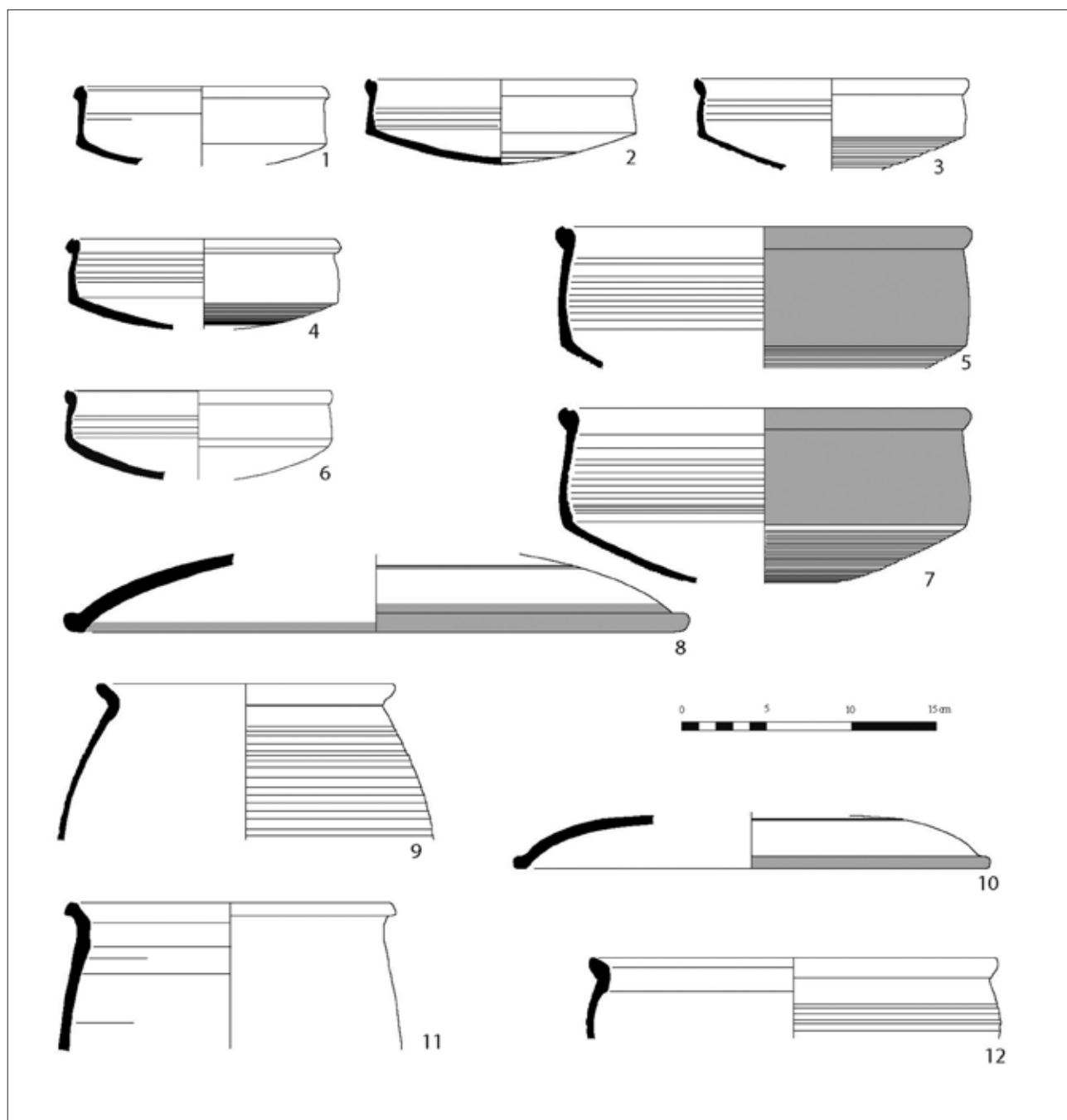

FIGURA 19. Materials de l'abocador. Ceràmica africana de cuina. Dibuixos: L. Buffat.

1-7. Perfils sencers de cassoles, forma Hayes 197; 8 i 10. Vores de plats tapadora, forma Hayes 182; 9. Vora de tupí, forma Hayes 200; 11. Vora de gerra o tupí de forma indeterminada; 12. Vora de cassola, forma Ostia I.

les dades de Cartago sigui massa tardana, i que es tracti de materials residuals.

Al port de Fòs apareix un exemplar molt similar que ha estat identificat amb la forma Atlante CVII, 12 (Marty 2004, 115, núm. 139), datada entre finals del segle II i mitjan segle V (Aquilué 1995, 69; Mackensen 1993, làm. 80, núm. 7). Aquest exemplar presenta una vora alta, que ens permet relacionar-lo amb la variant

Atlante CVII, 11, que suposadament es data en la segona meitat del segle IV.

Aquesta forma apareix a la *Hispania Citerior* només a l'àrea costanera mediterrània; concretament, Aguard la documenta (com a Atlante CVII, 11) a *Tarraco* i a la vil·la romana dels Tolegassos, però una anàlisi més aprofundida ens permet augmentar la seva dispersió, tot i que sempre a la costa.³⁴ L'únic exemplar trobat

34. Així, la tenim atestada al fòrum romà d'Empúries (Aquilué *et al.* 1984, 217, núm. 1, 4, 5 i 7), en contextos de mitjan o segona meitat del segle III (presència de sigil·lada africana C), a la vil·la romana dels Tolegassos (Casas i Soler 2003, 167 i 171, fig. 106, núm. 3; 214, fig.

a l'interior aparegué a Lleida (Miró 1993, 315 i 319, núm. 23), classificat com a Atlante CVII, 11 i trobat a l'interior d'un rebliment modern (per tant, sense context estratigràfic).

D'altra banda, malgrat que l'excavació de la vil·la dels Antigons no té una fiabilitat estratigràfica total (per les circumstàncies en què es va haver de fer) i que a l'àrea de l'abocador hi apareixen alguns materials tardoromans (probablement procedents d'estrats superficials que se superposaven a l'abocador), creiem que l'abundància de la forma Atlante CVII, 11 demostra que cal revisar-ne la datació. En aquest context podem

suposar que és contemporània de l'abocador, i que per tant la seva suposada datació en el segle IV s'ha de revisar a l'alça, o si més no admetre que té un origen força més antic del que hom li havia atribuït. I pel que fa a la variant CVII, 12, que no s'havia datat, podem considerar que la seva cronologia se centra en l'època severiana.

Una vegada detectada la presència d'aquesta forma a l'abocador d'inicis del segle III que estem estudiant, caldrà cercar altres contextos per tal de comprovar si aquestes produccions hi apareixen, ja que no sembla raonable que la vil·la dels Antigons sigui un assenta-

141, núm. 6 i potser 7). Es troba documentada també a la vil·la romana de Pla de Palol (Castell d'Aro, Baix Empordà) (Nolla 2002, 124, fig. 91, 7; classificada com a Hayes 131), en un estrat datat en la primera meitat del segle III, per la presència de la forma Hayes 31 en sigil·lada africana A i de l'àmfora Africana 1 - Keay 3, en contrast amb l'absència de sigil·lada africana C (Nolla 2002, 123); al mateix jaciment apareix en un context de mitjan - tercer quart del segle III (Nolla 2002, 131, fig. 99, 18-20). La trobem a la vil·la romana dels Ametllers (Tossa de Mar, Selva) (Palahí i Nolla 2010, 284, lám. XXIV, 23; 285, lám. XXV, 1), en nivells datats en un segle III avançat (Palahí i Nolla 2010, 296 i 298) per la troballa d'una moneda de Claudi II, així com també en estrats tardoantics (Palahí i Nolla 2010, 295, lám. XXXII, 19; 297, lám. XXXIII, 16; 299, lám. XXXIV, 23; 321, lám. XLVII, 10), potser en estat residual. Es documenta també a la vil·la de Vilauba (Camós, Pla de l'Estany) (Castanyer i Tremoleda 1999, lám. 37.6, descrita com a Atlante CVII, 11-12). A Mataró (carrer d'en Pujol, 43-45; carreró núm. 43-45 i carrer de Sant Cristòfor, 12) s'han documentat alguns exemplars que, tot i aparèixer en estrats dels segles IV-VI, creiem, pels dibuixos publicats, que es poden atribuir a aquesta forma (Cela *et al.* 1994, 155, lám. 12, 1-2; Cerdà *et al.* 1997, vol. 2, 132 i 183, núm. 167-169; Puerta 2000, 115-116 i 255, lám. 97, 15 i 19). També és present a Premià de Mar (col·lector del carrer de Mn. Jacint Verdaguer; Coll 2004, 427, fig. 157, núm. C-00-736) i a Badalona (solar Duran), en estrats de finals del segle V i inicis del VI (Puerta 2000, 115). Un possible exemplar aparegué també a Barcelona, a l'anomenat *castellum* de la muralla (Hernández-Gasch 2006, 86, fig. 8.5), que identifiquem pel dibuix de la publicació.

S'ha documentat també a Tarragona, on s'han recollit de forma diferenciada les variants Atlante CVIII, 11 i 12; la primera és datada per Aquilué (1992, 984) en el segle V, però la seva presència en estrats tardoantics podria ser residual (Macias 1999, 171). Val a dir que a Tarragona s'han identificat 3 fragments de vores (Aquilué 1989, 193-194, núm. 5.27, 5.28 i 5.29) en un estrat de mitjan segle V, però el fet de tenir els llavis poc elevats potser permet identificar-les amb els materials que aquí estem estudiant, i podrien ser residuals. D'altra banda, la forma Vila-roma 5.32, de la qual es coneixen 4 exemplars (Aquilué 1989, 194-195, núm. 5.32 a 5.35), creiem que correspon en realitat a aquesta forma, encara que les vores semblen més anguloses, per la qual cosa podrien ser una evolució tardana, com ho podria indicar el fet que un dels exemplars s'hagi conservat gairebé sencer (i per tant, difícilment serà residual); aquest exemplar (núm. 5.32) presenta unes parets altes i rectes, que semblen diferenciar-lo dels trobats als Antigons. Macias fa esment també de la troballa a Tarragona de la forma Atlante CVIII, 12, que data en el segle V a partir de les dades del *cardo maximus* d'Iluro, tot i que, sobre aquestes, els autors de l'excavació (Cerdà *et al.* 1997, vol. 2, 132) es limiten a recordar les dades de l'Atlante ([Atlante] 1981), segons el qual la forma Atlante CVII, 11 es data en contextos tardoantics, i l'Atlante CVII, 12 té una cronologia indeterminada. Tanmateix, creiem que la seva presència en aquell context és residual. Com s'ha dit més amunt, l'Atlante CVII, 12 es documenta en un context del segon quart del segle III (concretament, d'època d'Heliogàbal) a l'amfiteatre de Tarragona (Aquilué 1995, 69).

En els nivells d'ús del *propnigium* d'uns banys a l'àrea suburbial de *Tarraco*, on després es va establir la necròpoli del Francolí, es va trobar un fragment de vora que, tot i que ha estat publicat com una Atlante CVIII, 1 (López Vilar 2006, 101, fig. 102, 6), pel seu perfil s'ha de considerar més aviat com una Atlante CVIII, 11. Tanmateix, aparegué en nivells del segle IV, per la qual cosa és difícil determinar si es tracta d'un element residual o si, al contrari, és d'aquesta cronologia. També apareix en altres estrats de regularització del terreny a la mateixa zona, igualment tardoromans (López Vilar 2006, 165, fig. 189, 15; 170, fig. 194, 7; 199, fig. 242, 9).

La identifiquem també a la vil·la dels Munts (Altafulla) (Otiña 2005, 51, fig. 9.4), classificada com a Hayes 200, en un context de mitjan segle III (Otiña 2005, 56), amb sigil·lada africana C, associat a la destrucció de la vil·la vers l'any 260. Un altre exemplar (molt evident, a jutjar pel dibuix) fou trobat a les anomenades «termes inferiors» de la mateixa vil·la dels Munts (Otiña 2005, 170, fig. 88-6), acompanyat de les formes Hayes 182 i 197 de la ceràmica africana de cuina i de la forma Hayes 14 A, per la qual cosa el context es data en la segona meitat avançada del segle II o la primera meitat del III (Otiña 2005, 168).

Tanmateix, s'ha documentat la presència de la forma Ostia I, 272 a la propera vil·la de Centcelles (Constantí, Tarragonès), aparentment en un estrat del segle IV (Aguarod 1991, 288), la qual cosa sembla confirmar la confusió entre aquesta forma i l'Atlante CVII, 11-12, o més aviat que en ambdós casos corresponen a la mateixa forma, tot i que amb variants.

Apareix també a la vil·la de Casa Blanca (Tortosa), al Baix Ebre (Revilla 1993, 61, fig. 18, 1-3; 108, fig. 42, 2-4; Pérez Suñé 2003, 240, fig. 76.12), on hi ha 6 vores, 2 de les quals (fig. 18.2 i 42.2) presenten certes similituds amb la forma Raqqada 1973, LIII, D 1 (per la seva vora engruixida), així com amb l'Ostia I, 270, a la qual recorda una altra peça (fig. 18.1); en canvi, les altres 3 (fig. 18.3 i 42, 3-4) són típiques Atlante CVII, 12, amb la vora baixa lleugerament exvasada i el ressalt interior. Els exemplars de la figura 18 apareixen a la u.e. 113, juntament amb sigil·lada africana A de les formes Hayes 14 A i B i 16, la qual cosa permet una datació de finals del segle II o, més probablement, inicis del III; els altres exemplars apareixen en estrats tardoantics.

Al País Valencià hi ha un fragment de vora similar trobat al jaciment del Campillo (Altura, Alt Palància) al País Valencià (Járrega 1996b, 372, fig. 5.9, i 373); encara que en el seu moment la vam relacionar amb la forma Ostia I, 270, el perfil és força diferent, i es podria relacionar amb l'Atlante CVII, 12, tot i que el perfil de la vora és més corbat a l'interior. No obstant això, creiem que la cronologia d'aquesta forma s'ha de revisar, i posar-la en relació amb l'Ostia I, 272 - Atlante CVII, 11-12.

ment anòmal en la tònica general, on s'importessin materials que no arribarien als altres assentaments de la zona. Val a dir que, després del grup de les Hayes 22 i 196, la Hayes 23 i 197 i la Hayes 200, la forma Ostia I, 272 - Atlante CVII, 11-12 és, en conjunt, la més abundant d'aquest context, per davant de la Hayes 181. Per tant, no es tracta d'una presència casual, sinó d'una importació que té una certa rellevància. Val a dir que sembla que la seva aparent absència als altres jaciments de la zona es deu més a les mancances de la recerca que no pas a una altra causa, ja que aquesta forma està documentada a la vil·la romana dels Munts, a Altafulla (Otiña 2005, 170, fig. 88), en un petit context datable en la segona meitat del segle II o inicis del III, procedent de l'estança nord-est dels banys anomenats «termes inferiors», amb presència d'altres formes de ceràmica africana de cuina (Hayes 23 B, 182 i 197) i sigil·lada africana de cuina (Hayes 14 A) pròpies d'aquesta cronologia. També apareix aquesta forma a la vil·la de Molins Nous (Riudoms). Caldrà plantejar-se si la seva dinàmica comercial és la mateixa que presenten les altres formes de la ceràmica africana de cuina o no és així. En aquest sentit, és interessant l'apreciació que ens ha fet el Dr. Michel Bonifay (comunicació personal), que creu que podrien no procedir de l'Àfrica proconsular, sinó potser de l'actual Algèria. Caldrà, doncs, en el futur tenir en compte aquestes possibilitats en la recerca.

Aquestes formes (tant la Raqqada 1973, LIII, D 1 com les Ostia I, 272 - Atlante CVII, 11-12) creiem que poden englobar-se, a grans trets, dins del conjunt de les formes Hayes 183-184, que han estat recentment reestudiades per Bonifay (2004, 217-221 i 227-229), i presenten diverses variants datades a partir dels segles II i III. Tanmateix, els perfils de les vores (que presenten diferents variants, amb perfils més o menys quadrangulars o rectangulars, segons el cas) són força robustos i massissos, per la qual cosa es pot englobar dins aquest grup la forma Raqqada 1973, LIII, D 1. En canvi, el conjunt formal compost per les Ostia I, 272 - Atlante CVII, 11-12, tot i tenir un perfil similar i compartir l'angle (però arrodonit) de l'interior de la vora, presenta un perfil més net, suau i estilitzat, per la qual cosa podem mantenir-hi una certa diferenciació.

D'exemplars de la forma Hayes 183, sense poder fer més precisions, en tenim documentats a la propera vil·la romana del Mas d'en Gras (Vila-seca, Tarragonès) (Járrega 2003, 136; Járrega i Sánchez 2008, 93), on s'ha recollit un exemplar. Val a dir que als Antigons només en tenim també un exemplar, i encara de dubtosa identificació entre les formes Hayes 183 i 200, per

la qual cosa pot no ser significatiu. Un altre exemplar que es pot considerar dins aquesta forma és una cassola de la vil·la romana dels Tolegassos (Casas *et al.* 1990, 258-259, núm. 513) datada en la segona meitat del segle II que, tot i ser de producció africana, es descriu com a més grollera i menys depurada del que és habitual en aquesta producció. Potser aquestes varietats obren la porta a considerar una altra procedència per a aquestes formes diferent de l'habitual per a la ceràmica africana de cuina, i es podria haver produït en altres indrets com la Tripolitània, com suggereix Marty (2004, 121) per a una Hayes 183 trobada a Fòs (França). En aquest sentit, cal tenir present que està documentada la producció a *Leptis Magna* d'unes marmites derivades de la forma Hayes 184 (Bonifay 2004, 219), la qual cosa dóna versemblança a la possibilitat que, almenys en part, aquestes formes procedeixin d'aquella zona.

D'altra banda, la presència de la forma Ostia III, 324 és probablement residual o bé correspon a un dels primers moments d'ús de l'abocador, ja que la seva cronologia se situa entre l'època flàvia avançada i mitjan segle II (Tortorella 1981a, 219; Marín 1995, 158).³⁵

Gots i tupins

Com és corrent en contextos datables en la primera meitat del segle III, hi ha una certa abundància de gots i tupins de les formes Hayes 131 i 200, que curiosament han estat oblidats o negligits en algunes tipologies (p. ex. Tortorella 1981a, on es considera exclusivament una forma de la sigil·lada africana A; Raynaud 1993e, on ni tan sols s'esmenta), malgrat que inicialment foren classificats per Hayes (1972) dins del grup de les ceràmiques fines; tot i que s'ha suposat la seva existència des de l'època flàvia (i fins i tot neroniana) i la primera meitat del segle II (Aguarod 1991, 296-299), en realitat és una producció pròpia de la segona meitat del segle II i, sobretot, de la primera meitat del segle III (Aquilué 1995, 70-71). L'única diferència tipològica entre aquestes formes és la grandària: el diàmetre de la forma 131 és molt menor que el de la Hayes 200, per la qual cosa es pot considerar la primera com un got, mentre que la Hayes 200 seria un tupí. Aquesta darrera sempre acostuma a ser majoritària, cosa que també succeeix aquí, on gairebé triplica la seva representació envers la Hayes 131. La finalitat de tots aquests vasos sembla força probable: es tracta, segurament, de gots per beure.

La forma Hayes 131 ha estat datada a partir de la primera meitat del segle II, segons Aguarod (1991, 297), tot i que Aquilué (1995, 70) creu que no apareix fins a la segona meitat d'aquest segle. Efectivament, és en contextos més tardans quan és habitual, però sem-

35. La forma Ostia III, 324 és una forma poc freqüent (Aguarod 1991, 279), que a Catalunya documentem també a *Iluro* (Mataró; vegeu Cerdà *et al.* 1997, 69 i 96, núm. 70), la vil·la romana del Castell de Castelldefels (López *et al.* 2005, 109; 121, làm. I, 14; 124, làm. IV, 1; 128, làm. VIII, 6; 130, làm. X, 1; 131, làm. XI, 12, tot i que podria ser una Ostia I, 270; 135, làm. XV, 12; 138, làm. XVIII, 14; 139, làm. XIX, 16) i el Mas d'en Gras (Vila-seca, Tarragonès) (Járrega 2003, 136; Járrega i Sánchez 2008, 94).

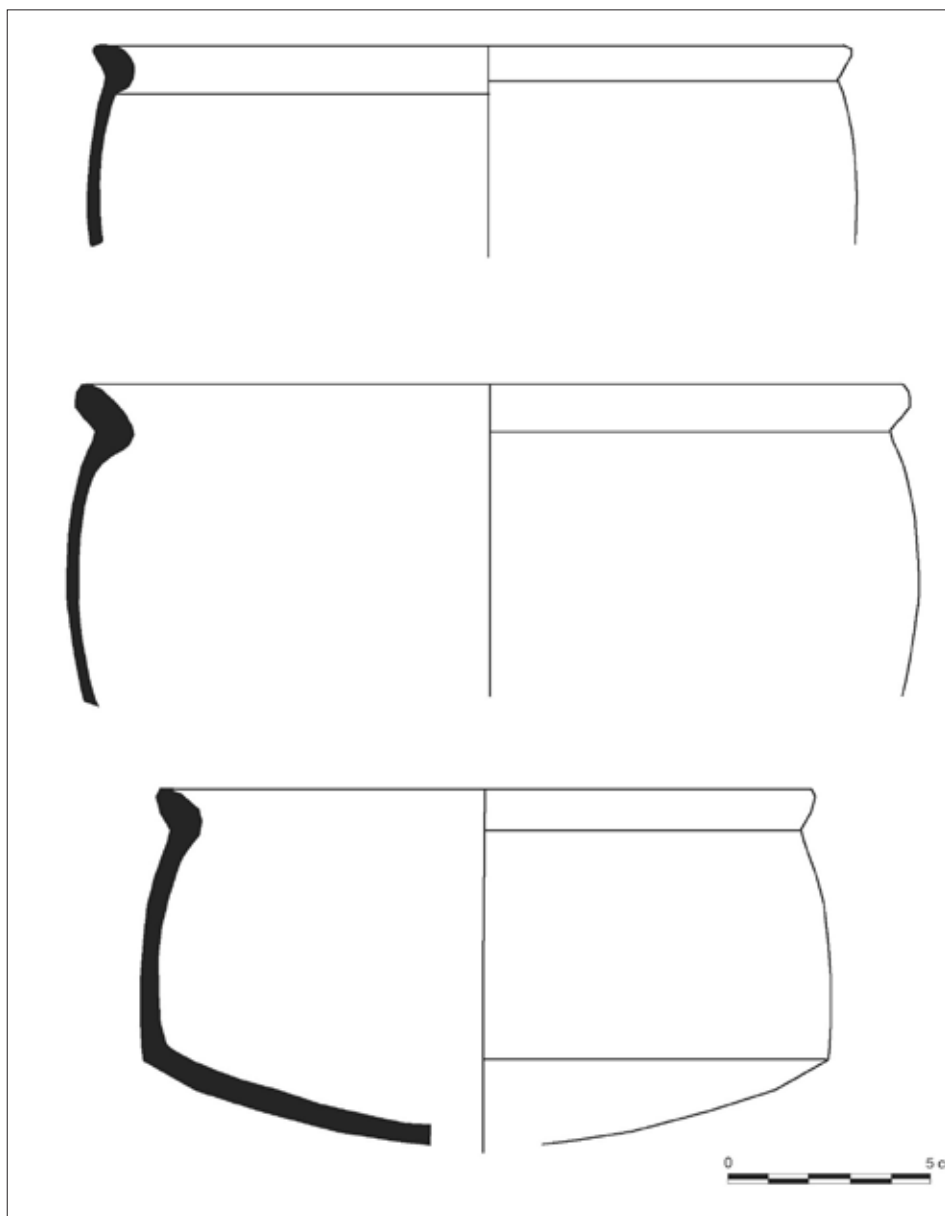

FIGURA 20. Materials de l'abocador. Ceràmica africana de cuina. Dibuixos: R. Jàrrega. Dues vores i un perfil sencer de cassola, forma Ostia I, 272 / Atlante CVII, 11-12.

bla que s'ha documentat a Tarragona (García Noguera *et al.* 1997, 189-190) en contextos de finals del segle I o inicis del II (concretament al jaciment de Rambla Vella, núm. 10) i de primera meitat del segle II (carrer del Gasòmetre, núm. 32). A València, tot i que en poca quantitat, es localitza en estrats del segle II (Marín 1995, 160). Aquesta forma ha estat documentada en el proper jaciment de la Mare de Déu del Camí, a Cambrils, en un context funerari de la primera meitat del segle III (Muñoz 1991; Aquilué 1995, 70). També és present a la vil·la del Mas d'en Gras, en un context de la matei-

xa cronologia (Jàrrega 2003, 137) on aquesta forma és abundant, ja que se n'han identificat 186 exemplars.

La trobem, així mateix, en un pou datat a finals del segle II a la vil·la romana dels Tolegassos (Viladamat, Alt Empordà) (Casas i Nolla 1986-1989, 210, classificat llavors com a Vegas 47; *cf.* Aquilué 1995, 70; Casas i Nolla 1993, 55 i 61, núm. 356-359 i 361, 363-365; 81; 84, núm. 526 i 528; 96, núm. 641-642), i amb una cronologia molt similar en un context de Caldes de Malavella (Casas i Nolla 2008, 64; 66, fig. 3, 25; 67, fig. 4, 3 i 6).³⁶ Per tant, sense negar rotunda-

36. La forma Hayes 131 apareix també a la vil·la de Vilauba (Camós, Pla de l'Estany) (Castanyer i Tremoleda 1999, 191 i làm. 48.2), a la dels Ametllers de Tossa (Palahí i Nolla 2010, 280, làm. XXII, 12), a *Iluro* (Mataró) (tot i que al text –Cerdà *et al.* 1997, vol. II, 69– es fa referència només a la forma Hayes 200, els dibuixos publicats –Cerdà *et al.* 1997, vol. II, 95, núm. 61 bis– ens permeten identificar la presència de la variant petita, és a dir, la Hayes 131) i a la necròpoli de la plaça de la Vila de Madrid de Barcelona (Beltrán de Heredia 2007, 41, làm. 12, 4-5; 43, làm. 13.6); a la vil·la romana del Castell de Castelldefels s'ha documentat un fragment de base en un context d'amortització d'unes estructures del segle III dC (López *et al.* 2005, 109 i 134, làm. XIV, 9; 141, làm. XXI, 3; classificada com a Ostia II, 302).

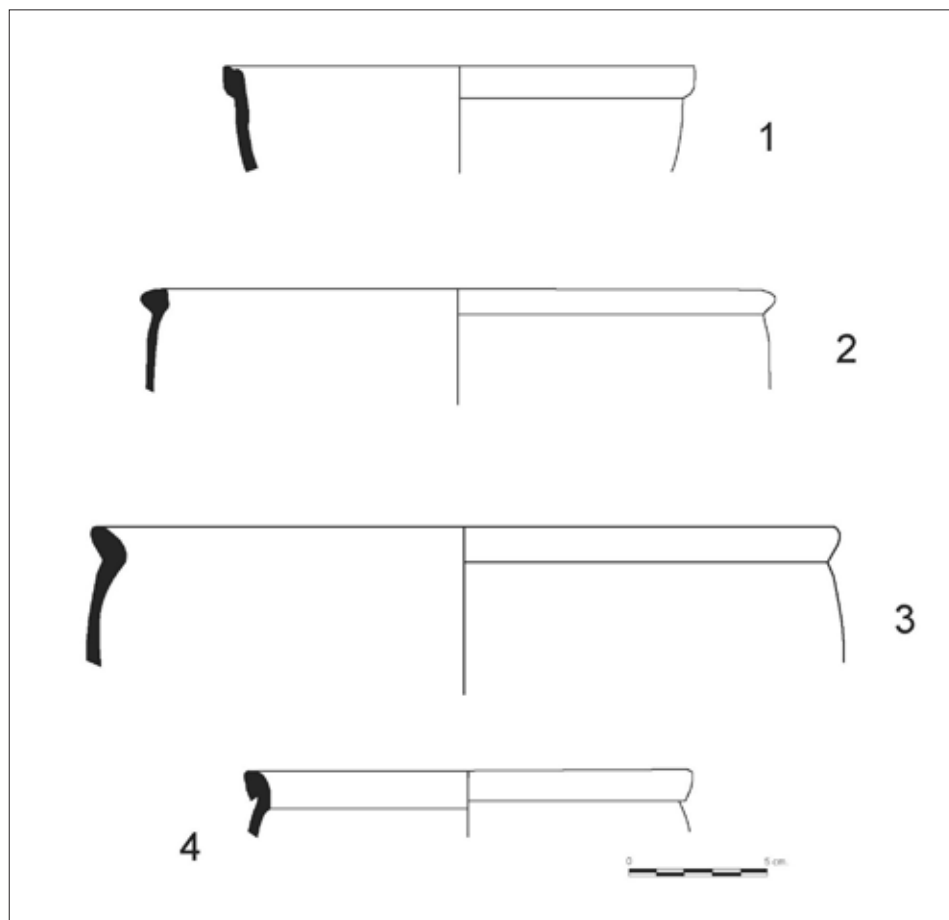

FIGURA 21. Materials de l'abocador. Ceràmica africana de cuina i imitacions. Dibuixos: R. Jàrraga.

1. Vora de cassola, imitació (possiblement tarraconense) de la forma Hayes 197 de ceràmica africana de cuina; 2. Vora de cassola de ceràmica africana de cuina, forma Raqqada 1973, LIII, D 1; 3. Vora de cassola de ceràmica africana de cuina, forma Ostia I, 272 / Atlante CVII, 11-12; 4. Vora de cassola de ceràmica africana de cuina, forma Ostia I, 270.

ment que s'origini cap a inicis del segle II, sembla que el moment de comercialització important d'aquesta forma (lligada tipològicament a la Hayes 200, de la qual seguidament ens ocuparem) és la segona meitat del segle II i inicis del III.

Pel que fa a la forma Hayes 200, malgrat la seva evident relació formal amb la Hayes 131, es considera que la seva aparició és ja més tardana (Marín 1995, 161), de la segona meitat del segle II.³⁷ Val a dir que s'ha documentat un possible exemplar de la

A les comarques del sud de Catalunya, es va trobar un possible exemplar (dubtós entre la forma Hayes 131 i la 200) a la vil·la romana de Darró (Vilanova i la Geltrú) (López, Fierro i Caixal 1997, 75, lám. v, 1); apareix també a la vil·la dels Munts (Altafulla) (Otiña 2005, 84, fig. 26.4; tot i que s'ha publicat com una Hayes 200, probablement correspon realment a la Hayes 131, a jutjar per les petites dimensions de les parets primes que sembla indicar el dibuix publicat), a la vil·la de Casa Blanca (Tortosa), al Baix Ebre (Revilla 1993, 108, fig. 42, 6-7; Pérez Suñé 2003, 241, fig. 77, 5-11), i, a la mateixa comarca, a la vil·la de Barrugat (Bítem) (Genera i Jàrraga 2010, 109 i 114-115; 259, núm. 4). La trobem també a València (Marín 1995, 160 i 161, fig. 4.7).

37. La forma Hayes 200 la podem documentar al fòrum de la ciutat d'Empúries (Aquilué *et al.* 1984, 211, fig. 94, 7-8; 217, fig. 97, 3 i 8), la vil·la romana dels Tolegassos (Viladamat, Alt Empordà; Casas i Nolla 1993, 65, núm. 397; 72, núm. 457-458; 84, núm. 527, 529-531, 536 i 537; 88, núm. 568; Casas i Soler 2003, 143), Pla de Palol (Castell d'Aro, Baix Empordà) (Nolla 2002, 131, fig. 99, 18-17), els Ametllers (Tossa de Mar, Selva) (Palahí i Nolla 2010, 286, lám. xxvi, 16) i la vil·la de Vilauba (Camós, Pla de l'Estany) (Castanyer i Tremoleda 1999, 191 i lám. 48.3), a les comarques del nord-est de Catalunya. Al Maresme, la documentem també a Mataró (Bassols 1997, 117-118 i 132, lám. 8, 1-2; Cerdà *et al.* 1997, 69; 95, núm. 60-61; 96, núm. 76, classificada erròniament com a Atlante CVII, 11; Puerta 2000, 120 i 257, lám. 99), Can Blanc (Argentona) (Carreras i Rigo 1994, 212, fig. 14.33), Premià de Mar (col·lector del carrer de Mn. Jacint Verdaguer; Coll 2004, 427, fig. 157, núm. C-00-743), i possiblement també a Can Sentromà (Tiana) (Guitart 1970, 140, fig. 17.10) i Badalona (Puerta 2000, 120), en un estrat de finals del segle II i inicis del III del solar Duran. També es troba en l'àmbit de la necròpoli romana de la plaça de la Vila de Madrid, a Barcelona (Adroer 1963, 105-107; Beltrán de Heredia 2007, 46, lám. 15.2; 47, lám. 16.1; 53, lám. 18.15), que és el primer lloc on es va identificar; d'aquesta identificació se'n va fer ressò Hayes (1972, 211), que va recollir la forma en la seva tipologia, encara que, com s'ha dit, ha estat oblidada en altres de posteriors. Al Castell de Castelldefels (Baix Llobregat) s'ha documentat un exemplar (López *et al.* 2005, 109 i 130, lám. x, 2), classificat erròniament com a Atlante CVIII, 12, en un context d'amortització d'unes estructures del segle III dC. S'ha trobat també a la vil·la romana de Darró (Vilanova i la Geltrú) (López, Fierro i Caixal 1997, 75, lám. v, 2).

La Hayes 200 és una de les formes documentades a la vil·la romana del Mas d'en Gras (Vila-seca, Tarragonès) (Jàrraga 2003, 138 i 164, fig. 14.2 i 14.3; Jàrraga i Sánchez 2008, 94 i 104, fig. 86, núm. 3-4); apareix també a Tarragona, a l'àrea de la necròpoli del Francolí (López Vilar 2006, 95, fig. 96, 17 i probablement 18). Es troba també a Casa Blanca (Tortosa) (Revilla 1993, 61, fig. 18.4; un probable exemplar a 93, fig. 33.10; Pérez Suñé 2003, 242, fig. 78, 1-3) i la vil·la de Barrugat (Bítem) (Genera i Jàrraga 2010, 109 i 115), al Baix Ebre, així com

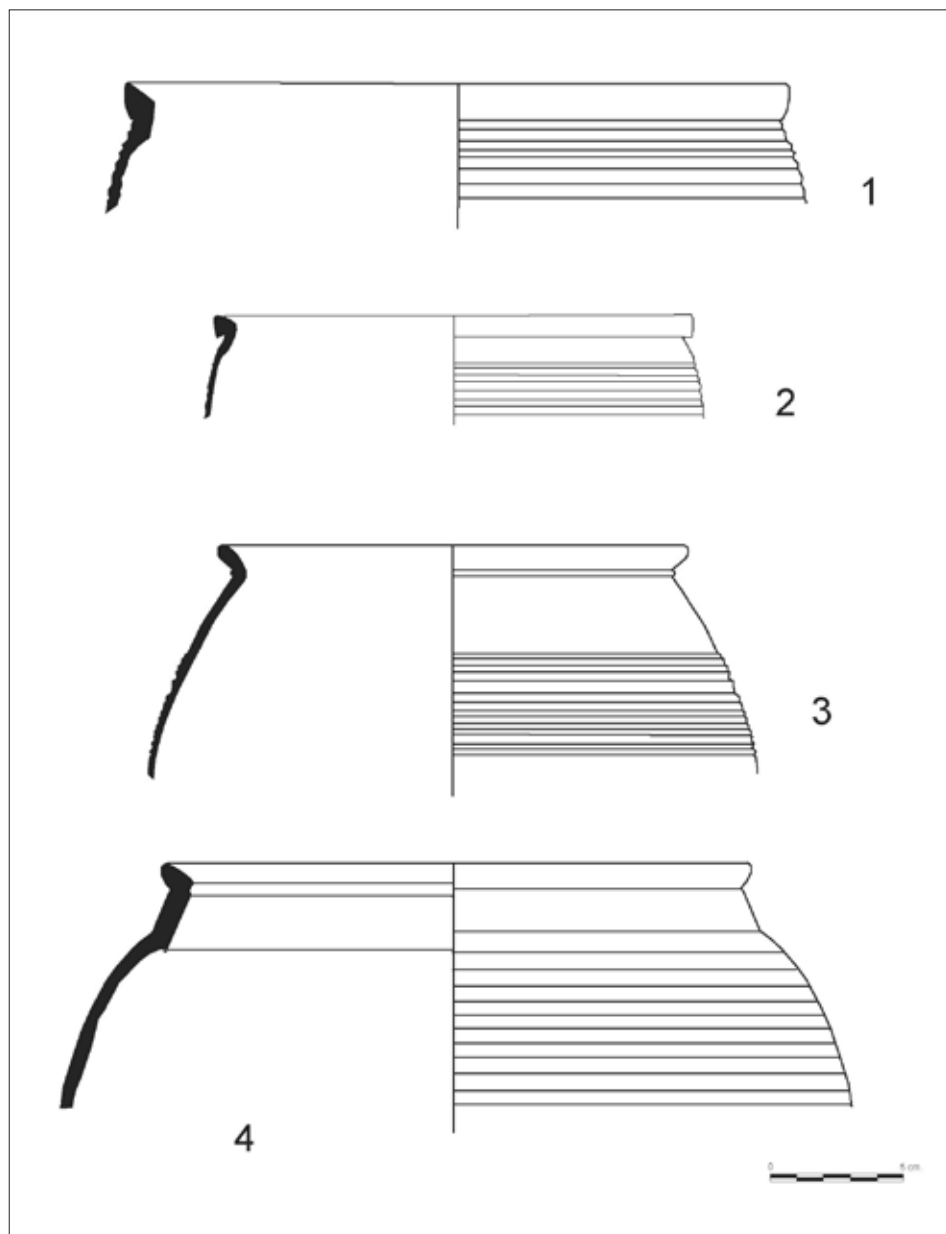

FIGURA 22. Materials de l'abocador. Ceràmica africana de cuina. Dibuixos: R. Jàrrega.

1 i 2. Vores de cassoles, forma Ostia I, 270; 3. Vora de tupí, forma Hayes 200; 4. Vora de tupí o olla, forma nova, possible variant de la Hayes 200.

forma Hayes 200 (d'altra banda, de tipologia dubtosa, a causa de les característiques del fragment) de color gris, la qual cosa podria posar de manifest algun error en la coccio o podria ser que fos el reflex de la seva produccio en un taller diferent dels més habituals.

Hem documentat un exemplar de grans dimensions (18 cm de diàmetre), que es pot paral·lelitzar amb un altre de trobat a la vil·la dels Munts (Altafulla), a l'àrea de l'anomenat «dipòsit Castel» (Otiña 2005, 103, fig. 41, 4). El reblliment d'aquest dipòsit es pot datar entre la segona meitat del segle II i els primers anys del III (Otiña 2005, 111-113).

Gerres

També és normal, en contextos de la cronologia que estem tractant, la presència de la gerra del tipus Uzita 48.1 (Aquilué 1995, 69-70), que apareix, però, en quantitats discretes: està representada per una quarantena de fragments. Aquesta forma ha estat gairebé desconeguda fins fa poc temps (tot i que de fa anys es coneixia en alguns jaciments, com per exemple *Pollentia*), i no es troba en la tipologia de Hayes (1972) ni en la de l'*Atlante* ([ATLANTE] 1981). Aguarod (1991, 300) l'anomena «forma Caesar Augusta G/S. 200», tot i que aquesta mateixa autora reconeix l'existència d'una tipologia precedent que

al Mas de Sant Pau (Masdenverge), al Montsià (Cartes i Gilisbars 2009, 209 i 210, fig. 1). A la Catalunya interior es documenta al jaciment de Boades (Castellgalí, Bages) (Daura i Pardo 1991, 58, fig. 11, núm. 3-35). Dos fragments apareixen a Lleida (Miró 1993, 316 i 320, núm. 25-26). La trobem també documentada a València (Marín 1995, 161, fig. 4.6; 162, fig. 5, 3-4) i a l'abocador de l'avinguda d'Espanya, núm. 3, d'Eivissa, datat cap al tercer quart del segle III (González Villaescusa 1990, 41, 53 i 138, fig. 26).

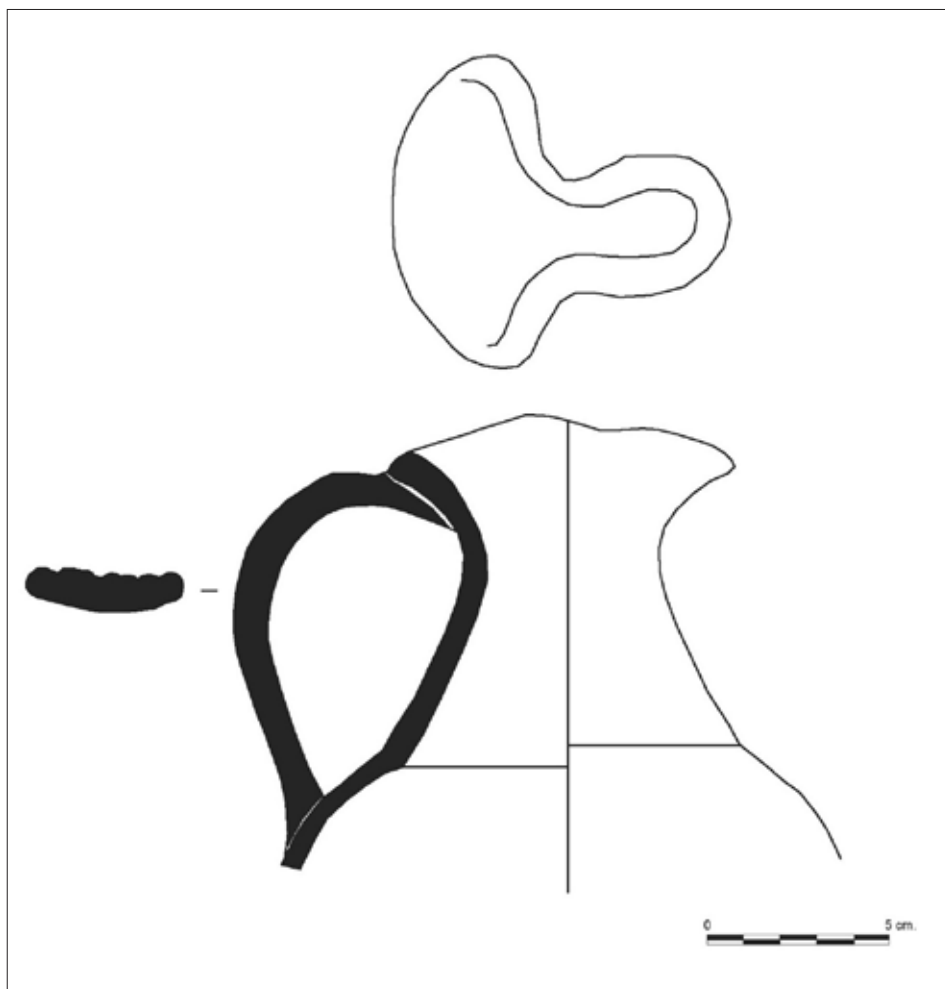

FIGURA 23. Materials de l'abocador. Ceràmica africana de cuina. Dibuixos: R. Jàrrega. Vora, coll i nanses de gerra de ceràmica africana de cuina, forma nova, possible variant de la forma Uzita 48.1.

l'anomena «Uzita 48.1», i data el seu inici a finals del segle I i començaments del II, malgrat que totes les dades que coneixem d'altres jaciments permeten situar la seva cronologia en la segona meitat del segle II i, especialment, en la primera meitat del III.³⁸ Aquesta forma apareix a Tunísia i Aquitània, i a *Hispania* es documenta, a més d'Eivissa, al jaciment de Punta de l'Arenal (Xàbia), al País Valencià, i també a *Emporiae*, *Baetulo*, la vil·la dels Tolegassos (Viladamat, Alt Empordà) i *Caesaraugusta*.

És interessant indicar que al Mas d'en Gras hi ha aparegut un exemplar de vora, coll i part de la nansa que, tot i enquadrar-se pels seus trets generals dins la tipologia de la forma Uzita 48.1, la podem considerar una variant d'aquesta, ja que presenta un coll més ample del que és habitual en aquesta forma, que és sempre alt i relativament estret.

Percentatges

L'abundància de la ceràmica africana de cuina en aquest context resta ben palesa en el fet que constitueix el 33,31 % del total de ceràmiques altimperials; si la comparem amb la ceràmica comuna, ascendeix al 99,81 %, per la qual cosa la desproporció és aclaparadora.

Si plantegem una comparació amb la sigil·lada africana A, de la mateixa procedència i juntament amb la qual es comercialitzava, tenim que aquesta darrera representa el 31,98 %, mentre que la ceràmica africana de cuina constitueix el 68,01 %, per la qual cosa aquesta darrera producció presenta un balanç de 3 a 1 en relació amb l'africana A. Aquest fenomen, tot i que en general no s'ha quantificat, és normal a la costa catalana (Jàrrega 1997, 84), on la presència de ceràmica africana de cuina és sempre molt més abundant que la

38. La forma Uzita 48.1 apareix en el fàrmicament d'un pou d'inicis del segle III a la vil·la romana dels Tolegassos (Viladamat, Alt Empordà) (Casas i Nolla 1986-1989, 210-211; Casas i Soler 2003, 144-145), així com a l'abocador d'aquesta vil·la (Casas i Nolla 1993, 81 i 84, núm. 537), a la vil·la romana del Mas d'en Gras (Vila-seca, Tarragonès) (Jàrrega 2003, 138; Jàrrega i Sánchez 2008, 94) i en un abocador de mitjan segle III a Eivissa (González Villaescusa 1990, 41, 53-54 i 151-161), i també s'ha datat vers l'any 250 en un context de la ciutat africana d'Uzita (Van der Werff 1982, lām. 48.1), de la qual pren el nom, tot i que recentment Bonifay (2004, 229-231) ha proposat rebatejar-la com a «Culinaire C type 18». Una possible vora amb arrencament de nansa apareix també a la vil·la de Casa Blanca (Tortosa) (Revilla 1993, 108, fig. 42.5), i s'han trobat 6 fragments a la vil·la de Barrugat (Bítem) (Genera i Jàrrega 2010, 109 i 115-116), al Baix Ebre; coneixem també un fragment de nansa (inèdit) de la vil·la de Can Montagut (Marçà, Priorat).

de l'africana A. Si considerem juntes ambdues produccions, constitueixen el 73,43 % del total de materials altimperialis.

A efectes comparatius, podem indicar que a Òstia la ceràmica africana de cuina constitueix el 57 % de la ceràmica «da cucina e da fuoco», incloent-hi produccions campanianes i orientals, i més del 80 % si es consideren només les locals (Panella 1991, fig. 12-14). A *Tarraco* constitueix el 33,28 % de la ceràmica comuna del primer quart del segle II, i el 38,45 % al segle III (Aquilué 1992, 26-27). Per tant, aquests valors són molt inferiors als dels Antigons. Encara més baixos són els d'un context de la segona meitat del segle II documentat a les termes romanes de Caldes de Malavella (Selva), on en un conjunt tancat en què es trobaren 337 fragments i almenys 117 individus, la ceràmica africana de cuina constitueix tan sols l'11,42 % del total de les ceràmiques en el primer supòsit, i el 27,6 % en el segon (Casas i Nolla 2008, 64 i 73). A les excavacions del palau d'Orive a Còrdova, en un context del darrer quart del segle II, la ceràmica africana de cuina és només el 14,5 % de les ceràmiques comunes i de cuina (Carrillo i Murillo 1996, 1311), la qual cosa és lògica tenint en compte que el grau de penetració d'aquesta ceràmica vers l'interior és menor; això es comprova també a Mèrida, on la ceràmica africana de cuina apareix en poca quantitat, i s'hi documenten les formes Hayes 23 B, 181, 182 i 197 (Vázquez de la Cueva 1985, 77-79). Resulten també força baixes (i probablement revisables a la llum de la recerca actual) les xifres aplegades el 1987 per Aquilué en relació amb la ciutat de *Baetulo*, segons les quals la ceràmica africana de cuina és només el 12 % de les ceràmiques de cuina en època flàvia i el 20 % en el segon quart del

segle II (Aquilué 1987, 65, 69 i 203). Tanmateix, això també podria explicar-se pel fet que, com veurem més endavant, el moment principal de la comercialització d'aquestes ceràmiques se situa en la segona meitat del segle II i inicis del III.

Pel que fa a la representació de cada forma dins del conjunt, és molt interessant contrastar el dels Antigons amb d'altres; en aquest sentit, podem prendre com a punt de referència els percentatges que Carrillo i Murillo (1996, 1312-1313) plantegen per a un context de finals del segle II a l'anomenat «edifici A» de la Ciutadella de Roses, a partir de les dades publicades per X. Nieto (1993, 180-184), així com els que els autors abans esmentats presenten per al context del palau d'Orive, a Còrdova, datat també en la segona meitat del segle II (Carrillo i Murillo 1996, 1311). També cal destacar el percentatge que els mateixos Carrillo i Murillo (1996, 1315) elaboren a partir de les dades fornides per González Villaescusa (1990) sobre l'abocador de l'avinguda d'Espanya, núm. 3, d'Eivissa, que es data en un moment posterior, en la segona meitat del segle III. Finalment, nosaltres mateixos hem elaborat una estadística de les ceràmiques africanes aparegudes als estrats d'amortització de la claveguera del suposat *cardo maximus* d'*Iluro*, a partir de les dades publicades (Cerdà *et al.* 1997, vol. II, 68-69 i 94-97). Tot seguit, contrastarem els tres conjunts amb els resultats dels Antigons, i podrem constatar d'entrada que el nostre jaciment és el que presenta una quantitat i varietat tipològica de materials més gran.

Val a dir que l'estadística es fa sobre el total de les formes documentades, excloent-ne els fragments informes; pel que fa als Antigons, tindrem presents només aquelles formes que tenim documentades a l'abocador.

Formes	Còrdova	Roses	Els Antigons	Eivissa	Mataró
Hayes 23 A	—	15,3	1,43	—	5,75
Hayes 23 B	34,2	37,2	7,31	30,5	19,16
Hayes 23	—	—	1,94	—	—
Hayes 181	6,1	9,5	1,82	5,1	0,63
Hayes 181 (?)	—	—	0,15	—	—
Hayes 193 - Ostia I, 273	—	—	0,05	6,8	0,63
Ostia I, 264	—	—	0,63	—	—
Ostia I, 264 (grans)	—	—	0,03	—	—
Hayes 182	—	—	0,99	—	3,51
Hayes 22	—	—	4,96	—	—
Hayes 22 o 196	—	—	0,53	—	—
Hayes 196	5,2	5,8	38,29	25,4	39,93
Hayes 196 (petits)	—	—	0,03	—	—
Hayes 196 (grans)	—	—	0,08	—	—

Hayes 197	23,9	21,2	25,40	27,1	26,83
Hayes 197 (petits)	—	—	0,60	—	—
Ostia III, 108	—	—	0,03	—	—
Ostia III, 108 (?)	—	—	0,01	—	—
Hayes 199	—	?	0,03	—	—
Hayes 131	—	—	2,12	—	0,31
Hayes 200	—	—	6,11	1,7	1,27
Hayes 200 (?)	—	—	0,01	—	—
Hayes 200 (?) (gran)	—	—	0,01	—	—
Hayes 200 (?) (color gris)	—	—	0,01	—	—
Hayes 200 <i>similis</i> (forma nova)	—	—	0,07	—	—
Ostia I, 270	—	—	0,56	—	—
Ostia I, 272	—	—	0,67	—	—
Ostia I, 272 / Atlante CVII, 11-12	—	—	3,89	—	—
Atlante CVII, 11-12	—	—	1,06	—	1,06
Atlante CVII, 11-12 (petits)	—	—	0,12	—	—
Atlante CVII, 11-12 (?)	—	—	0,01	—	—
Atlante CVIII, 1	—	—	0,01	—	—
Ostia II, 310 i Atlante CVIII, 3 <i>similis</i> (forma nova)	—	—	0,05	—	—
Uzita 48.1	—	—	0,51	3,4	—
Uzita 48.1 (?)	—	—	0,05	—	—
Ostia I, 55 <i>similis</i> (forma nova)	—	—	0,01	—	—
Ostia I, 269	—	—	0,01	—	—
Ostia I, 273	—	—	—	6,8	—
Ostia II, 312	—	—	0,03	—	1,27
Ostia II, 314 <i>similis</i> (forma nova)	—	—	0,01	—	—
Ostia III, 324 <i>similis</i> (forma nova)	—	—	0,01	—	—
Vora triangular (forma nova)	—	—	0,05	—	—
Gerra	—	—	0,01	—	—
Ostia III, 331 (?)	—	—	0,01	—	—
Ostia IV, 31	—	—	—	—	0,31
Indet.	30,1	—	0,05	—	—

Cal indicar que al context de Roses hi són presents les formes Ostia I, 18; Ostia III, 332 / Hayes 196, n. 1; Ostia I, 264; Hayes 181; Ostia II, 306; Ostia II, 303 / Hayes 194; Ostia II, 309, i Ostia III, 324, amb percentatges que oscil·len entre el 2,92 % del total i el 0,7 % de les formes, però que no han estat individualitzats per Carrillo i Murillo. Per tant, això deu afectar el total de la forma Hayes 196, que serà més elevada si hi incloem el tipus Ostia III, 332 / Hayes 196, n. 1, però que en cap pas superarà el 8 % del total.

Pel que fa a la forma Hayes 196, tot i que presenta diverses variants (bàsicament dues, les Ostia I, 261 i Ostia III, 332), la manca de perfils sencers impedeix distingir-les, ja que es diferencien precisament per la presència o absència de peu. Per tant, hem optat aquí per unificar-les dins una sola forma.

Els resultats d'aquesta comparació estadística creiem que resulten força interessants, ja que, tot tenint en compte factors d'aleatorietat o problemes d'identificació de les formes, es marquen clarament unes

tendències. En primer lloc, tot i que hi ha un ampli ventall de formes, la majoria tenen sempre una presència molt minoritària, i això explica la seva absència als conjunts on no hi ha gaire material, i la seva baixa representativitat en aquells on sí que n'hi ha.

En segon lloc, la representativitat estadísticament important es redueix escassament a mitja dotzena de formes, que formen el servei bàsic de la ceràmica africana de cuina dels segles II i III: Hayes 23 A i (especialment) B, 196 i 197, seguides d'altres amb presències molt menors, com la Hayes 181, la Hayes 22, el possible servei copeta/tupí compost per les formes Hayes 131 i 200 i el tupí Ostia I, 272 / Atlante CVII, 12.

Dins de les formes més representades, la Hayes 23 B presenta alguns trets contradictoris, ja que supera el 30 % del total a Còrdova, Roses i Eivissa (els dos primers contextos, del segle II, però l'altre del segle III avançat), mentre que a Mataró frega el 20 %, i en canvi als Antigons presenta un minso 7,31 %, la xifra més baixa de totes. No podem precisament cercar la causa en l'aleatorietat o el baix nombre de peces, així que l'explicació deu ser diversa, i potser cal cercar-la en una diferenciació de mercats entre els Antigons i els altres jaciments. En canvi, la forma Hayes 23 A apareix sempre en poques quantitats, i fins i tot és absent a Còrdova i Eivissa, possiblement perquè ja a finals del segle II començà a retirar-se de la circulació i, per tant, és absent al context eivissenc, molt més tardà.

En el que sí que hi ha una coincidència evident és en la preponderància de les formes Hayes 196 i 197, sobretot en el darrer cas. La forma Hayes 196 sí que presenta oscil·lacions, ja que tant a Còrdova com a Roses presenten un percentatge coincident d'entorn del 5 %, atípic si tenim en compte que aquesta forma, pel que sabem, s'havia assentat perfectament al mercat des de feia temps. Potser podríem pensar en una disminució temporal de la seva comercialització, però tornà amb força durant el segle III, ja que a Eivissa és el 25,4 % del total de les formes, a Mataró el 39,93 % i als Antigons està sobre el 40 %.

Finalment, la forma Hayes 197 presenta una absoluta coincidència en els cinc contextos, i per tant el resultat no és casual i sí força indicatiu. Els valors que proporciona oscil·len entre el 21,2 % de Roses i el 27,1 % d'Eivissa; té, per tant, una presència mitjana d'entorn del 25 % del total en tots els jaciments.

Les xifres que acabem de contrastar demostren que les formes Hayes 23 B, 196 i 197 són les més abundants en contextos de segona meitat del segle II i del segle III, tot tenint en compte la baixa representativitat de la primera als Antigons, com ja hem comentat. La forma Hayes 181, que com veiem apareix ja en contextos de la segona meitat del segle II i és típica del III, té una representació relativament baixa, que està sempre per sota del 10 %, com en tots els altres casos. Les formes Hayes 131 i 200 apareixen en quantitats

modestes (la xifra més alta, el 6,11 % dels Antigons); en tot cas, és interessant la seva absència als contextos de Còrdova i Roses, cosa que fa pensar que aquestes formes començaren a comercialitzar-se molt a finals del segle II o ja a inicis del III. El mateix es pot dir de les formes Hayes 193 i Uzita 48.1, absents també en contextos del segle II, i que probablement apareixen a inicis del segle III (com ho indicaria la seva presència a l'abocador dels Antigons) i es consoliden al llarg de la tercera centúria, com es desprèn dels contextos d'Eivissa, Mataró i Empúries.

Un altre cas és el de la forma Ostia I, 272 / Atlante CVII, 12, que hem refós en una de sola, i que s'ha de relacionar també amb l'Atlante CVII, 11, aparentment més tardana. La seva presència total als Antigons és del 5,07 %; per tant, tot i que baixa, relativament important. Aquesta forma fins ara ha estat mal identificada i fins i tot negligida, però és una presència constant en contextos del segle III, com ho demostra la seva aparició no solament als Antigons i a Eivissa, sinó també en altres contextos contemporanis, com el dels Tolegassos (Viladamat, Alt Empordà), el de Pla de Palol (Castell d'Aro, Baix Empordà) o els de Frejús i Fòs.

Paral·lels i cronologia

Tot seguit efectuarem un breu repàs dels contextos més importants del Mediterrani occidental en els quals apareixen aquestes ceràmiques, la qual cosa ens servirà per comparar-los amb el dels Antigons i ens ajudarà a fixar-ne la cronologia.

També a Frejús apareix un altre exemplar, igualment identificat amb la forma Atlante CVII, 12 i amb les mateixes característiques (Rivet 2004, 171, núm. 26, i p. 184); es considera una forma poc freqüent i es coneix només a Cartago, *Orippe*, Luni i els Tolegassos (Aguarod 1991, 288 i 344, fig. 84; Sánchez 1995, 272 i fig. 13, núm. 24).

La peça que hem indicat com una variant de l'Ostia II, 306, si hi té relació, hauria de considerar-se com una peça residual, ja que la cronologia d'aquesta forma és una de les més antigues de la producció: es data bàsicament en època julioclaudia i no depassa el període flavi (Aguarod 1991, 263). Així mateix, a Fòs s'ha trobat un exemplar definit també com una variant de la forma Ostia II, 306, que no s'ha pogut datar amb precisió, tot i que s'han assenyalat paral·lels tardoantics de Cartago (Marty 2004, 113). Tampoc no és segura —i en tot cas, seria testimonial— la presència de la forma Hayes 198 (o Ostia II, 310), datada bàsicament en el segle I (Aguarod 1991, 271) i que és un clar precedent tipològic de la forma Hayes 197. Tampoc no és rellevant la presència de la forma Ostia II, 312, poc freqüent, que es data entre època flàvia i mitjan segle II (Aguarod 1991, 274), reduïda a tan sols 2 fragments, dels quals (potser significativament) no consta que corresponguin a l'abocador; tanmateix, la

tenim documentada també al proper jaciment del Mas d'en Gras (Vila-seca, Tarragonès) (Járrega 2003, 136; Járrega i Sánchez 2008, 94) i a la vil·la del Castell de Castelldefels (López *et al.* 2005, 109 i 142, l'âm. XXII, 3). El mateix podem dir de la forma Ostia III, 324, datable entre època flàvia i la primera meitat del segle II, que és una forma poc freqüent (Aguarod 1991, 279), i que també apareix a *Iluro* (Mataró; vegeu Cerdà *et al.* 1997, 69 i 96, núm. 70) i al Mas d'en Gras (Vila-seca, Tarragonès) (Járrega 2003, 136; Járrega i Sánchez 2008, 94).

Finalment, i encara que són numèricament molt poc representatius (una mitja dotzena de fragments), hi ha una sèrie d'exemplars de difícil enquadrament tipològic, que podríem considerar formes noves o en tot cas molt poc documentades. Es tracta d'olles exvasades, en certa manera relacionables amb la forma Hayes 200, la característica principal de les quals és el seu gran diàmetre, per la qual cosa es tracta de les peces més grosses en ceràmica africana de cuina de les quals tenim notícia. Caldrà cercar en altres jaciments i contextos de cronologia similar per tal d'intentar rastrejar la difusió d'aquestes formes, ara per ara molt mal conegudes a casa nostra.

A més de les presències —documentades, com hem vist, en gran quantitat—, les absències formals també són relativament significatives; sense anar més lluny, en un conjunt de milers de fragments no hi ha ni un sol exemplar de la forma Hayes 19/194, que és una forma molt freqüent a la costa catalana, datada entre la segona meitat del segle I i la primera del segle II (Tortorella 1981a, 216; Aguarod 1991, 265; Aquilué 1995, 68). Aquest és un argument més que ens permet datar el conjunt dels Antigons a partir de la segona meitat del segle II, i concretament (com hem vist pel contrast d'altres dades) en la primera meitat del III.

Per l'abundància de materials i pel fet de correspondre a un abocador, el conjunt de ceràmica africana de cuina de la vil·la dels Antigons esdevé un exemple força significatiu. Podem contrastar-lo amb altres contextos més o menys contemporanis, les principals característiques dels quals resumirem seguidament.

Podem esmentar, en primer lloc, el conjunt estudiat per Marty (2004) procedent del port de Fòs, on la ceràmica africana de cuina constitueix el 60 % de les ceràmiques de cuina, on apareixen les formes Hayes 23 A i B, 181, 193 (un exemplar), 196 i 197, així com una variant atípica de la forma Ostia II, 306, de llavi horitzontal. Destaquen especialment les formes Hayes 196 (el 42,6 % de les ceràmiques africanes de cuina i el 22,7 % del total de les ceràmiques estudiades) i 197 (el 15,8 % de les africanes de cuina i el 8,4 % de les ceràmiques estudiades).

És interessant assenyalar que a Fòs ha estat possible diferenciar aquests materials pel seu origen i s'hi han documentat els tipus culinari A (de Tunísia septentri-

onal), B (de la Bizacena) i C (corresponent a diversos centres de Tunísia) definits per Bonifay (2004, 210-239), amb la qual cosa resulta que el 91,7 % de les ceràmiques comunes africanes procedeix de la Tunísia septentrional, corresponent en aquest cas als tipus A i C (incloent aquest darrer les formes Hayes 19/194 i 197), i el 8,2 % de Bizacena (concretat en les formes Hayes 182 i 184 i les marmites tipus Puppit 1 i Sidi Djidi 3, ambdues fabricades al golf de Hammamet); hi ha també una marmita de la forma Hayes 183, que es considera procedent de la Tripolitània (Marty 2004, 121).

A Frejús, l'antiga *Forum Iulii*, L. Rivet (2004) ha estudiat un conjunt datable entre finals del segle II i inicis del III, amb presència de sigil·lada africana A (formes Hayes 3 C, 6 B, 9 A i B i 14 B), on hi són presents les formes Hayes 23 B (23 fragments), 181 (40 fragments), 182 (5 fragments), 196 (10 fragments), 197 (3 fragments) i Atlante CVII, 12 (un fragment). Es tracta, per tant, d'una mostra relativament reduïda, de 165 fragments, però tenen interès pel fet de formar part d'un conjunt tancat que podem relacionar amb el dels Antigons.

És molt interessant el rebliment d'un pou de la vil·la romana dels Tolegassos (Viladamat, Alt Empordà), publicat ja fa anys (Casas i Nolla 1986-1989), i que proporciona una datació molt precisa, i similar a la dels Antigons. Hi apareixen les formes Hayes 2/3 B, 3 B i C, Hayes 6 C, 7 B, 8 B, 9 A i B, 14 A, B i C, 16, 18, 147 i 160 de la sigil·lada africana A; pel que fa a les formes de ceràmica africana de cuina, apareixen les Hayes 23 A i B (aquesta darrera, la més abundant del jaciment), 131, 181, 182, 196 i 197, Ostia III, 170 i Uzita 48.1, acompanyats d'àmfora bètica Dressel 20 i Africana 2 A. Casas i Nolla (1986-1989, 211) daten el rebliment del pou vers els anys 200-210; un element cronològic de gran importància és una moneda, un as de Crispina Augusta, muller de l'emperador Còmode, que es data a partir de l'any 177 i que constitueix un valuós *terminus post quem* per a la formació del dipòsit.

Un altre context proper en el temps és l'excavat a la vil·la de Puig Rodon (Corçà, Baix Empordà), datat també a finals del segle II o inicis del III; hi apareix sigil·lada africana A (formes Hayes 3 C, 6 B, 14 A i B, Hayes 16). Les formes de la ceràmica africana de cuina són les Hayes 23 B i 197, Hayes 196 - Ostia I, 261 i Atlante CVII, 12 (Nolla i Casas 1990, 197-199).

La vil·la romana de Pla de Palol (Castell d'Aro) ha proporcionat també alguns estrats interessants d'aquesta època, entre els quals destaca el 1329, ben datat a inicis del segle III per la presència de la forma Hayes 31 de la sigil·lada africana A i de l'àmfora Africana 1 - Keay 3, en contrast amb l'absència de sigil·lada africana C, i on la ceràmica africana està atestada amb la presència de les formes Hayes 181, 193, 196, 197 i Atlante CVII, 11 (Nolla 2002, 121, 123 i 124). També és interessant la u.e. 1368, datable a mitjan o en el tercer quart del se-

gle III per la presència de sigil·lada africana C (així com sigil·lada coríntia), on es documenten les formes Hayes 23 B, 181, 182, 196, 197, 200, Ostia I, 270 i Atlante CVII, 11-12 (Nolla 2002, 127-134).

És molt recent la publicació d'un context de Caldes de Malavella (l'antiga *Aquae Calidae*), corresponent a un nivell constructiu de reforma dels banys romans. En aquest context s'han documentat exemplars de sigil·lada africana A (formes Hayes 3 B i C, 6 B, 8 A i B, 9 A i B, 14 A, 16 i 131), ceràmica africana de cuina (formes Hayes 23 A i B, 131, 181, 182, 196, 197 i 199), llànties de disc i ceràmica comuna (entre la qual hi ha les cassoles de «tipus Llafranc»), que permeten datar el conjunt en la segona meitat del segle II (Casas i Nolla 2008).

Sense sortir del nord-est de Catalunya, ens trobem amb un altre context contemporani a la vil·la romana de Pla de l'Horta (Sarrià de Dalt, Gironès), on en un reompliment previ a la construcció d'un mosaic es va trobar gran quantitat de material ceràmic, entre el qual hi havia formes de sigil·lada africana A (Hayes 6 i 15), així com africana de cuina (Hayes 23 A i B, 181 i 196, i Ostia I, 264), que molt encertadament Nolla (1982-1983, 116-117 i 125-126, fig. 2-3) datà en el primer terç del segle III, en un moment en què hi havia una tendència generalitzada a endarrerir les cronologies d'aquestes formes. L'absència de sigil·lada africana C és determinant, així com la cronologia de la forma Hayes 15, encara que sobta l'absència de la forma Hayes 197, tot i que podem suposar que el repertori de la mostra és limitat, car hem de recordar que aquests materials corresponen a la preparació d'un paviment, no pas a un abocador. D'altra banda, en un altre estudi (Nolla i Puertas 1988, 64) es fa referència a l'existència d'exemplars inèdits trobats en aquesta vil·la. Aquest context, més enllà de raonaments ceramològics, té l'interès de datar arqueològicament el paviment de mosaic que el cobria en època severiana.

També és contemporani el context relatiu a la fundació de la factoria de salaons de Roses, en la qual les ceràmiques fines més recents són fragments de sigil·lada africana A (formes Hayes 9 B, 14 i 16), i abundant ceràmica africana de cuina, que segons Nieto (1993, 181) correspon a les formes Hayes 3 B, 10 A, 23 A i B, 181, i Atlante CIV, 3, At. CVII, 5, At. CVII, 6, At. CVII, 7 i At. CVII, 8. Aquest context, segons Nieto, es dataria en el darrer quart del segle II, basant-se en l'escassa presència de la forma Hayes 181 (que considera molt habitual), la qual cosa li fa pensar que es deu al fet que les peces de Roses són de les més

antigues de la producció. Tanmateix, si contrastem les estadístiques que hem vist més amunt, podem comprovar que aquesta forma no és pas tan abundant, i per tant aquest argument no ens sembla de pes. A més, segons les darreres investigacions (vegeu més amunt), les formes Hayes 14 i 16 de la sigil·lada africana A, tot i aparèixer a finals del segle II, són especialment pròpies de la primera meitat del segle III; per la qual cosa creiem que aquest context pot pertànyer tant a finals del segle II com a inicis del III i, per tant, ser també contemporani al dels Antigons. Tanmateix, es fa difícil revisar la tipologia dels materials a partir de la publicació, perquè els dibuixos que se'n van fer no estan ordenats per produccions, sinó per estrats, i han estat fruit d'una selecció; per tant, potser seria interessant reestudiar-los.

El context d'aquest període més proper és el de l'abandonament dels banys del Mas d'en Gras, al terme municipal de Vila-seca (Tarragonès). La diferència amb l'abocador dels Antigons rau en el fet que aquest darrer és un context d'ús, mentre que el dels Antigons és un abandonament (potser total) de la vil·la. El repertori formal és més reduït que als Antigons, però tot i així força abundant; s'hi documenten les formes Hayes 22, 23 A i B (especialment la segona), 131, 183, 193, 195, 196, 197, 200, Ostia I, 264, Ostia I, 270, Ostia II, 312, Ostia III, 324, Atlante CVIII, 1 i Uzita 48.1 (Járrega 2003, 135-138, 163-164, fig. 13-14 i 166, fig. 16.3; Járrega i Sánchez 2008, 93-94; 103-104, fig. 85-86; 106, fig. 88, núm. 3).

Força més tardà és el context d'amortització de la claveguera del suposat *cardo maximus* de la ciutat d'*Iluro* (Mataró), datat en la segona meitat avançada del segle III per l'aparició de sigil·lada africana C i, especialment, de ceràmica *lucente*, que ens permet (juntament amb l'absència de sigil·lada africana D) proposar aquesta datació, confirmada per la troballa d'una moneda de Gal·liè (Cerdà *et al.* 1997, vol. II, 71). De tota manera, la presència de la ceràmica africana de cuina és important (el 92,35 % de la ceràmica de cuina, i el 52,77 % dels fragments ceràmics), i hi apareixen les formes habituals en contextos del segle III. Es documenten les formes Hayes 23 A i B (aquesta darrera en un nombre més elevat), 181, 182, 193, 196 (en les seves dues variants, Ostia I, 261 i Ostia III, 332), 197, 131 i 200, Ostia II, 312, Ostia III, 324 i Atlante CVII, 12 (Cerdà *et al.* 1997, vol. II, 68-69 i 94-97).³⁹

Tot i que clarament posterior al que aquí ens ocupa (per la important presència de la sigil·lada africana

39. Es fa referència a l'aparició de la forma Atlante CVIII, 11, tot indicant que aquesta forma es data, segons l'*Atlante* ([Atlante] 1981, 219-220), en la segona meitat del segle IV, la qual cosa pot ser un problema. Hi estem d'acord, tenint en compte el cas dels Antigons que aquí comentem; tanmateix, la peça d'*Iluro*, a jutjar pel dibuix publicat (Cerdà *et al.* 1997, vol. II, 96, núm. 76), creiem que clarament no és una Atlante CVIII, 11, sinó una Hayes 200. Tanmateix, hi ha un exemplar (Cerdà *et al.* 1997, vol. II, 96, núm. 78) que es pot relacionar amb la forma Atlante CVII, 11 o 12.

C), un altre context que presenta molts elements de contactes amb el dels Antigons és l'abocador urbà excavat a l'avinguda d'Espanya, núm. 3, d'Eivissa. Juntament amb l'esmentada sigil·lada africana C i un escàs nombre d'exemplars de la producció A (formes Hayes 14, 16 i 27, a més de la Hayes 9 A, possiblement residual), hi ha una nodrida representació de ceràmica africana de cuina, que és aparentment el material més ben representat de l'abocador. Hi apareixen les formes Hayes 23 B (la més abundant), 181, 193, 195, 196, 197 i 200, a més de la gerra de la forma Uzita 48.1 (González Villacusa 1990, 32-41, 51-54). És de destacar l'absència absoluta de la forma Hayes 23 A, considerada bàsicament com d'època antoniniana i que no es troba tampoc en els derelictes de finals del segle II i del III, per la qual cosa és evident que en aquells moments ja havia desaparegut de la circulació (González Villacusa 1990, 59). Per tant, la seva relativa abundància als Antigons fa pensar que, o bé aquesta forma arribà als primers anys del segle III i desaparegué seguidament, o bé el nostre abocador començà a utilitzar-se en ple segle II.

També més tardà que el dels Antigons, per la presència de sigil·lada africana C, és l'estrat 1368 de la vil·la romana de Pla de Palol (Castell d'Aro, Baix Empordà). Aquest estrat presenta una bona quantitat de materials: sigil·lada africana A (formes Hayes 3 B, 15 i 31) i C (Hayes 50), clara B, sigil·lada coríntia, llànties de disc de la forma Dressel 20 i, especialment, ceràmica africana de cuina, que amb 214 fragments constitueix el 22,38 % del total. Hi apareixen també les formes Hayes 23 A i B, 181, 182, 196, 197 i 200, així com fragments d'àmfores Gauloise 4, Dressel 2-4 de la Tarraconense, Africana 2 A i Dressel 20 (Nolla 2002, 127-134). Val a dir, pel que fa a la ceràmica africana, que dins del grup genèricament classificat com a «tupins» apareixen, juntament amb exemplars de la forma Hayes 200, tres vores (Nolla 2002, 131, fig. 99.18-20) que es poden assimilar a la forma Atlante CVII, 12.

Un altre context posterior és el de Vilauba (Camós, Pla de l'Estany), datat en el darrer terç del segle III, a jutjar per les troballes d'un petit conjunt monetari i la presència de sigil·lada africana C. En aquest conjunt (Castanyer i Tremoleda 1999, 190-191 i lám. 47-48) hi són presents les formes Hayes 23 B, 131, 181, 182, 193, 196, 197 i 200, Ostia I, 270 i Atlante CVII, 12. La presència d'aquesta darrera, així com la Hayes 193, proporciona una clara cronologia del segle III, matissada en aquest cas a la baixa per les ceràmiques fines i les monedes. De fet, en aquest jaciment es troben diferents contextos, com la pavimentació dels banys, amb presència de les formes Hayes 23 A i B i 182, acompanyades de la forma Hayes 14 B de la sigil·lada africana A, i l'abandonament dels banys esmentats, on es documenten les formes Hayes 181, 196 i 197; ambdós contextos, tot i que s'han datat en la segona

meitat avançada del segle III (Castanyer i Tremoleda 1999, 182), creiem, considerant aquestes tipologies, que es poden dur ja a finals del segle II o a ple segle III. Un altre context interessant és el dels nivells d'ús del pati central, on, juntament amb les formes Hayes 14, 16, 17 i 27 de la sigil·lada africana A, apareixen les formes Hayes 23 B, 181, 196 i 197, a més d'imitacions, que els seus excavadors daten cap a mitjan segle II (Castanyer i Tremoleda 1999, 183), encara que creiem que deu ser una mica més tard, a jutjar per les cronologies de la sigil·lada africana A. Les mateixes formes d'africana de cuina, juntament amb la Hayes 27 de la sigil·lada africana A, són presents als estrats d'enderroc (Castanyer i Tremoleda 1999, 184).

A Vilauba també resulta especialment interessant la reforma del pati central de la vil·la, on es va fer un paviment d'*opus signinum* que aportà una gran quantitat de material, amb sigil·lada africana A (formes Hayes 3 C, 6 C, 9 A, 27 i 131), mentre que de la ceràmica africana de cuina apareixen les formes Hayes 23 B, 196 (en les variants Ostia I, 261 i Ostia III, 332), 197 i Atlante CVII, 12 (Castanyer i Tremoleda 1999, 185); aquest conjunt es data cap a finals del segle II o inicis del III. Les formes Hayes 23, 181 i 196 apareixen en nivells constructius d'alguns àmbits del sector oest, acompanyats d'un possible fragment de la forma Hayes 16 de la sigil·lada africana A i una vora d'àmfora Africana 1 - Keay 3 A, per la qual cosa es poden datar a finals del segle II (Castanyer i Tremoleda 1999, 185-186) o —creiem que més probablement, en cas d'haver-hi una Hayes 16— a inicis del segle III. En posteriors nivells de funcionament del pati, segueix apareixent la sigil·lada africana A (destaquem, per la seva cronologia, les formes Hayes 14, 16 17 i 27), però acompanyada ja de la sigil·lada africana C (Hayes 50); pel que fa a la ceràmica africana de cuina, es documenten les formes Hayes 23 B, 182, 196 i 197 (Castanyer i Tremoleda 1999, 187-188).

Una mica anterior al dels Antigons és el context de les excavacions del palau d'Orive, a Còrdova, que té una cronologia del darrer quart del segle II, per l'aparició de les formes Hayes 3 B i C, 9 A, 12, n. 1 i 147 de la sigil·lada africana A, i Hayes 23, Hayes 181, 196, 197 i Ostia I, 261 (Carrillo i Murillo 1996).

Una mica anteriors (o parcialment contemporanis) deuen ser els materials del jaciment del Morer o el Morè (Sant Pol de Mar, Maresme), on s'ha documentat sigil·lada africana A de les formes Hayes 14 i 16, i on s'han estudiat 198 fragments de ceràmica africana de cuina; hi ha representades la forma Ostia II, 306 (pertanyent a la fase inicial de la producció) i les formes Hayes 19/194, 23 A i B, 196 i 197 (Jàrraga 1997, 84-86). Les formes Hayes 196 (especialment) i Hayes 197 constitueixen la major part del material, seguides de la Hayes 23 A, amb 80, 54 i 30 exemplars, respectivament. Tot i que no corresponen a un únic context,

sinó a la fase d'ocupació i abandonament, probablement no depassen la segona meitat del segle II dC.

A més dels jaciments terrestres, són d'interès les troballes submarines, tot i que la majoria dels derelictes amb aquest tipus de ceràmiques es daten en la segona meitat del segle II. Tanmateix, es poden observar interessants paral·lelismes amb el que hem indicat fins ara. Són molt interessants una sèrie de derelictes trobats a la costa italiana: el derelict de Procchio, a l'illa d'Elba, presenta sigil·lada africana A (formes Hayes 3 B i 9 A) i s'hi documenten les formes Hayes 23 B, 196 i 197 de la ceràmica africana de cuina (Tortorella 1981*b*, 360-361; Parker 1992, 342-343). El derelict de Porto Azzurro, també a l'illa d'Elba, té documentada sigil·lada africana A (formes Hayes 3 C i 8 A) i les formes Hayes 181, 196 (tant la variant Ostia I, 261 com l'Ostia III, 332), 197 i Ostia I, 262 (Tortorella 1981*b*, 361; Parker 1992, 334). Al derelict de Trincere, prop de Tarquínia, la ceràmica africana de cuina, que es considera que formava part del carregament (Pontacolone i Incitti 1991), consisteix en les formes Hayes 23 B, 196 i 197. Més al sud, el derelict de Camarina, a Sicília, presenta les formes Hayes 197 i Ostia I, 262 (Tortorella 1981*b*, 362; Parker 1992, 94). Tots aquests derelictes han estat datats en la segona meitat del segle II; el derelict d'Ognina ha estat considerat per Tortorella (1981*b*, 363) com d'inicis del segle III, tot i que no hi ha sigil·lada africana A, i l'africana de cuina es limita a les formes Hayes 23 B i 197.

Com hem pogut comprovar, el repertori formal de la ceràmica africana de cuina en aquests derelictes és força reduït, limitat bàsicament a les formes Hayes 23 B, 196 (en les seves dues variants principals, Ostia I, 261 i Ostia III, 332) i 197, que són les més àmpliament difoses al llarg del segle II i també la primera meitat del III, per la qual cosa la datació concreta d'aquests derelictes creiem que és una mica complicada.

Cal tenir present que, com indica Tortorella (1981*a*, 211, i especialment 1981*b*, 362), en la segona meitat del segle II es documenta una nova fàcies de ceràmica africana de cuina, amb l'aparició de les formes Hayes 181, Ostia I, 261 i Ostia I, 262, que s'afegeixen a les anteriors Ostia III, 332 / Hayes 196, n. 1, Hayes 23 B i 197. Aquestes formes pròpies del segle III són les que apareixen al nostre context i als altres esmentats més amunt, i permeten (juntament amb el contrast amb les ceràmiques fines) marcar uns trets diferenciadors en els contextos ceràmics de la tercera centúria.

A més dels contextos cronològicament més significatius que hem esmentat més amunt, cal dir que la ceràmica africana de cuina presenta una important distribució costanera, amb algunes penetracions vers l'interior, com ho permeten comprovar les síntesis efectuades per Beltrán (1990, 210-212) i Aguarod (1991, 233-356). A partir del mapa de distribució publicat per Beltrán (1990, 212, fig. 102), podem observar

que a Catalunya la trobem referenciada a Empúries, les vil·les de Torre Llauder (Mataró) i Can Sentromà (Tiana), Badalona, Barcelona, Centelles (Constantí) i Tarragona, a la costa catalana, a més d'Abella i Solsona, a l'interior; la Torrassa (Vila-real), Llíria, València, Xàbia, Castelló de Rugat, Elx i Santa Pola, al País Valencià; *Pollentia* i Porto Cristo a Mallorca, a més d'Eivissa i Formentera; i més al sud, Cartagena, a més d'abundants jaciments andalusos, tant a la costa com a la vall del Guadalquivir (interessant contrapartida comercial a les àmfores olieres); també hi ha algunes penetracions per la vall de l'Ebre, fins a Pamplona, i Mèrida. S'observa un buit total a l'interior peninsular, Portugal, Galícia i el Cantàbric, que caldria reestudiar. Actualment, es coneixen molts més jaciments, com hem pogut comprovar més amunt (els Tolegassos, Camp de la Gruta, Pla de Palol, Lleida...), però el mapa de distribució de Beltrán segueix sent útil, tot i que és necessari actualitzar-lo.

5.5.4. Imitacions de la ceràmica africana de cuina

Hem pogut constatar l'existència d'un reduït conjunt de materials, consistents en imitacions de ceràmica africana de cuina. Les formes són les estandarditzades d'aquesta producció, però les pastes són clarament diferents, de color groc en alguns casos, netament diferenciable de la típica pasta (dura i rugosa) de la producció africana.

Als Antigons (com sembla que és general arreu de la costa catalana), les imitacions de ceràmica africana de cuina són molt minoritàries en relació amb la producció original, ja que contrastades amb aquesta constitueixen tan sols el 0,18 %, mentre que l'africana de cuina constitueix un aclaparador 99,81 %.

Vegem seguidament la representació d'aquestes imitacions als Antigons, distribuïdes per formes i quantitats.

Hayes 23 B	1
Hayes 22 (?)	1
Hayes 196	1
Hayes 197	7
Hayes 131	2
Hayes 200	1
Ostia I, 272 / Atlante CVII, 11	1
Total	14

Tot i que en general està molt perduda, acostumen a presentar, en comptes de la típica patina cendrosa pròpia de la producció africana, una engalba vermella similar a la d'altres produccions locals, com l'anomenada ceràmica d'engalba roja de Guissona (Pera 1993), documentada en aquest municipi de la Segarra, l'antiga *Iesso* romana.

A Catalunya s'ha documentat també en altres llocs la presència (sempre minoritària) d'aquestes produccions.⁴⁰ Cal dir que en molts casos aquest material no s'ha estudiat convenientment, per la qual cosa és possible que la seva presència sigui més abundant del que hom pensa, encara que sempre en molta menor quantitat que la producció africana. D'altra banda, tret del cas abans esmentat de Llafranc, no sabem si aquestes formes foren imitades en molts o pocs centres de producció, per la qual cosa tampoc no en podem determinar la procedència.

Tot i que, com s'ha dit, s'ha documentat la producció d'aquestes imitacions a Catalunya, creiem que cal no descartar que es pugui tractar de produccions africanes distintes de les que van fer la producció clàssica, ja que aparentment les pastes groguenques que presenten ens poden permetre relacionar-les amb les ceràmiques comunes de pasta groga que en són contemporànies, i que tenen també una procedència africana (Casas *et al.* 1990, 244 i 248-253; Bonifay 2004, 260-265).

5.5.5. Ceràmica vidrada romana

D'aquesta producció, sempre minoritària i poc estudiada a les nostres vil·les, es conserven al Museu d'Arqueologia Salvador Vilaseca 17 fragments, dels quals almenys 4 procedeixen de la zona de l'abocador. D'aquests, destaca un fragment de peu de copa, de la forma López III. Presenta un vidrat verd a l'exterior i melat a l'interior (ref. «I-44. GRA 26-4-77 0,5 M. NIVELL LLOSES»).

Els altres 3 fragments de l'abocador consisteixen en una vora (de forma indeterminada), un peu i una carena, amb diferents variacions tècniques: la primera presenta un vidrat verd fosc a l'exterior i melat a l'interior; el peu té un vidrat de color verd intens a l'exterior, i verd clar a l'interior, i la carena té un vidrat verd a l'exterior, i groc a l'interior (referències: «GRA 8I - 9I 24-6-77», «J-45. RCV 9 F 6777» i «J-45. RCV 9 F 6777»). No cal dir que aquestes peces, si corresponen a l'abocador, poden haver-hi arribat de forma residual, amb les terres, però cal tenir en compte que, encara que en alguns casos s'ha indicat el segle I de la nostra era com la data més adequada per a aquestes produccions, també se n'han documentat en el segle II (Desbat 1986, 110; Beltrán 1990, 187-188; Casas i Merino 1990, 144), per la qual cosa aquests exemplars podrien correspondre aproximadament a la cronologia de l'abocador. D'altra banda, cal recordar que, si bé les produccions del segle I imitaren formes orientals produïdes a Tasos, des de finals del segle I fins al III s'abandonaren aquests prototipus i la tècnica de decoració a motlle; en aquest segon període, destaquen les produccions d'origen campanià (Biagini 1993, 143-146), que foren exportades a la *Gallia* i a *Hispania* (Paz 2008, 488).

Pel que fa als altres fragments (un peu i 12 informes), tret d'un que presenta un vernís verd fosc a l'exterior, verd clar a l'interior, la resta tenen el característic vidrat verd a l'exterior (amb diferents tonalitats) i l'interior amb un vidrat melat.

Tot i ser una producció molt rara aquí, a Catalunya s'han trobat alguns exemplars de ceràmiques vidrades

40. Apareix a les vil·les romanes dels Tolegassos, el Camp de la Gruta, Vilablareix i el Pla de l'Horta, a les comarques de Girona, on s'han documentat imitacions de les formes Hayes 23 B i 197 (Alberch i Burch 1989, 88; fig. 2.8; Casas *et al.* 1990, 214-215; Aquilué 2008, 555), a Vilauba (Camós, Pla de l'Estany) (Castanyer i Tremoleda 1999, 183-184 i lám. 26, 5-7 i 10, formes Hayes 23 B, 196 i 197), a Caldes de Malavella (Casas i Nolla 2008, 64; 69, fig. 5, 6-10; forma Hayes 23 B), i fins i tot en algun cas la seva producció, com a Llafranc (Baix Empordà) (Nolla *et al.* 1982, 166-167; Tremoleda 2000, 91, fig. 61, núm. 22-29; Barti *et al.* 2004, 95-133), on es produïen imitacions de les formes Hayes 181, 196 i 197, datades entre la segona meitat del segle II i la segona meitat del III (Barti *et al.* 2004, 98-99), i potser també a s'Agaró (Castell d'Aro, Baix Empordà) (Casas *et al.* 1990, 78-79). A Fenals (Lloret de Mar, Selva) s'ha documentat un exemplar de producció local que imita la forma Hayes 19/194 (Buxó i Tremoleda 2002, 159, 2), forma antiga que correspon com a molt tard a l'època tardoflàvia, ja que el període d'activitat d'aquesta terrisseria no va més enllà dels anys 85/90 de la nostra era (Buxó i Tremoleda 2002, 255). Luezas (2002, 200) atribueix a aquest taller la producció d'imitacions de la forma Hayes 23, però en realitat tan sols s'ha trobat un fragment de carena d'aquesta forma, de clara producció africana (Buxó i Tremoleda 2002, 139; 141, fig. 56.1).

Al jaciment del Morer (Sant Pol de Mar, Maresme) es va documentar la vora i la carena d'un plat de ceràmica comuna, que sembla una possible imitació de la forma Hayes 23 A de la ceràmica africana de cuina (Járrega 1997, 129, lám. 15, 2032/15). També s'han detectat aquestes imitacions (formes Hayes 23 B i Ostia III, 332) a Badalona, en contextos de la primera meitat del segle II (Aquilué 1987, 204), i a Mas Manolo (Caldes de Montbui, Vallès Occidental), en contextos de ple segle II i del III (Barrasetas i Monleón 1993-1994, 92; formes Hayes 23 B i 196). Més al sud, i molt a prop dels Antigons, s'han detectat diverses imitacions de les formes Hayes 22 (concretament, en la seva variant Ostia II, 302), Hayes 23 B, Hayes 197 i Ostia II, 310 (aquesta més antiga) a la vil·la romana dels Munts (Altafulla) (Otiña 2005, 140 i 152, fig. 76), així com de les formes Hayes 23 B i 196 en les prospeccions catalano-britàniques de l'ager *Tarraconensis* (Carreté *et al.* 1995, 144-145, tipus 21 i 22). També s'han documentat imitacions de les formes Hayes 23 B, 131 i 197 en un context aparentment de la primera meitat del segle II, al núm. 32 del carrer del Gasòmetre, a Tarragona (García Noguera *et al.* 1997, 199).

Fora de l'àrea catalana, s'ha detectat també la presència d'imitacions a Aragó, concretament a *Arcobriga*, *Caesaraugusta* i Cabeza del Convento de Mallén (Saragossa) (Aguarod 1991, 245 i 568-569), així com a La Rioja (*Vareia*, *Calagurris*) (Luezas 2002, 200-202), Navarra (*Pompaelo*), el País Basc i Andalusia (Aquilué 2008, 555). Les formes més imitades són les Hayes 23 A i B i, especialment, la Hayes 197 (Aguarod 1991, 245). A l'interior d'*Hispania*, s'ha documentat la seva producció a Tricio (La Rioja) (Luezas 2002, 202; formes Ostia I, 262 i Ostia II, 302), i a la Bètica a Marchena (Sevilla) (Romero 1987, 863-872; formes Hayes 23, 196 i 197) i Los Matagallares (Salobreña, Granada) (Bernal i Navas 1998, 42-51; formes Hayes 23 A i B, 182, 197 i Ostia II, 306; aquesta darrera és una forma força antiga, del segle I).

romanes, limitades a l'àrea costanera.⁴¹ Se'n pot copsar una distribució força important a Andalusia i l'Algarve, tant a la costa com a l'interior, fins a *Conimbriga*, i una presència esporàdica a l'àrea interior del quadrant nord peninsular (Herrera de Pisuerga, sens dubte en relació amb la presència legionària, així com Palència i Pamplona).

Malgrat que alguns d'aquests materials es trobessin a l'àrea de l'abocador i que la cronologia final d'aquesta producció no estigui gaire clara, podem pensar que es tracta d'elements residuals del segle I o del II. Tanmateix, la troballa d'un fragment de llàntia vidrada (al qual ens referim més avall) i els seus paral·lels datats a finals del segle II o inicis del III, tenint en compte que es tracta d'una producció itàlica feta als mateixos tallers que la producció vascular, ens permet suggerir que aquestes ceràmiques podrien també ser contemporànies de l'abocador.

5.5.6. Ceràmica romana coríntia o sigil·lada coríntia

No insistirem en la descripció dels exemplars d'aquesta producció presents al jaciment, ja que són objecte d'un capítol específic dins d'aquesta monografia. Únicament volem fer ressaltar que els Antigons és el jaciment català on aquesta producció està més ben representada, amb un total de 12 exemplars. Tanmateix, aquesta representació és molt petita; si la comparem amb la resta de ceràmiques fines d'època altimperial, en constitueix tan sols el 0,19 %. Ambdues dades no són contradictòries, si tenim en compte que es tracta d'una producció que arribà molt esporàdicament a Catalunya, on no és habitual que hi hagi més d'un exemplar en un jaciment. Curiosament, els dos indrets on hi ha un nombre més abundant d'exemplars són els Antigons i la propera vil·la del Mas d'en Gras (Vila-seca) (Jàrraga 2003, 139-140; 161, fig. 11), la qual cosa podria fer pensar que l'àrea de *Tarraco* podria haver estat un dels focus preferents d'importació d'aquests materials.

5.5.7. Ceràmica comuna

L'abocador dels Antigons ens ha permès reunir una bona col·lecció de ceràmica comuna. Aquesta espècie, com hom sap, és encara una veritable «ventafocs» dels

estudis ceramològics, tot i la importància que té per a l'estudi dels hàbits culinaris dels romans, i el seu estudi és encara ara força deficient, tret del cas de la ceràmica africana de cuina, a la qual ja ens hem referit. A més de la dificultat que pot presentar la seva sistematització, cal afegir el problema del fet que sovint no en podem determinar l'àrea de producció, problema que ha anat acompanyat molt sovint de la idea predeterminada que es tractava de productes locals, la qual cosa no ha de ser necessàriament certa, ja que podrien haver estat objecte de comercialització, si més no a escala local o regional.

Com hem dit, es tracta d'una producció encara mal coneguda i en bona part per sistematitzar. Tanmateix, els estudis que se n'han fet estan permetent determinar una sèrie de tipologies amb significació cronològica i, el que és tan o més important, documentar la comercialització fins i tot a llarga distància, com passa amb la ceràmica africana de pasta groga.

El primer estudi tipològic (i en gran part l'únic) que s'ha fet sobre la ceràmica comuna romana és l'estudi de Mercedes Vegas (1973), que planteja una tipologia de ceràmiques de taula del Mediterrani occidental, entre el període tardorepublicà i l'antiguitat tardana. Tenint en compte la problemàtica específica que presenta aquest material, és d'agrair que l'ordenació es faci per criteris tipològics (forma de la vora, diàmetre del coll), per la qual cosa aquesta tipologia encara resulta parcialment utilitzable; d'altra banda, Vegas inclou entre la ceràmica comuna la producció de parets fines, que hom considera una ceràmica de més qualitat, i actualment està molt més ben estudiada (bàsicament, a partir dels estudis de F. Mayer i A. López), però el que resulta un error metodològic considerable és la inclusió de les àmfores, que són un altre tipus de contenidors, i que han estat molt ben estudiades per altres conductes.

Posteriorment al treball de Vegas, són molt poques les aportacions que ens interessin. Cal esmentar les diverses contribucions a una taula rodona que es va organitzar a Empúries l'any 1994, i que va donar com a resultat la publicació d'un volum ([Ceràmica comuna romana] 1995), en el qual hi ha una sèrie d'aportacions sobre aquesta qüestió. Tanmateix, el que resulta fonamental per a nosaltres és l'estudi de la ceràmica

41. Podem esmentar els exemplars de Torre Llauder (Ribas 1965; López 1978 i 1980) i Figuera Major (Mestre 1979, 224, fig. 2), ambdós al terme municipal de Mataró, així com els estudiats per Casas i Merino (1990) a les comarques del nord-est de Catalunya, on se n'han trobat als jaciments d'Empúries i els Tolegassos (Viladamat, Alt Empordà), Fenals (Lloret de Mar, Selva) i Vilauba (Camós, Pla de l'Estany), que constitueix l'únic cas conegut a les comarques de l'interior. Posteriorment es van publicar altres exemplars trobats a l'abocador de l'esmentada vil·la dels Tolegassos (Casas i Nolla 1993, 57, 59, 62-63 i 69-71). Se n'han trobat també a Tarragona, on en un context aparentment d'inicis del segle II (però potser una mica més tardà) al carrer del Gasòmetre, núm. 32, de Tarragona es va trobar un fragment de nansa, amb vernís homogeni de color verd pàl·lid (García Noguera *et al.* 1997, 184-185). També apareix a la propera vil·la romana del Mas d'en Gras (Vila-seca, Tarragonès) (Jàrraga 2003, 130 i 162, fig. 12.1; Jàrraga i Sánchez 2008, 90 i 102, fig. 84, núm. 1-2), on s'ha trobat un perfil sencer de la forma López III B, i a la vil·la de Centcelles (Niemeyer i Rüger 1962, 109). Podem completar aquesta distribució a partir de la síntesi publicada per M. Beltrán (1990, 188-190), en la qual es recullen també troballes a Arenys de Mar, Badalona i Llafranc, a més d'una distribució discreta al País Valencià (Elx) i les Illes (*Pollentia* i Can Fanals, a Mallorca, i Eivissa).

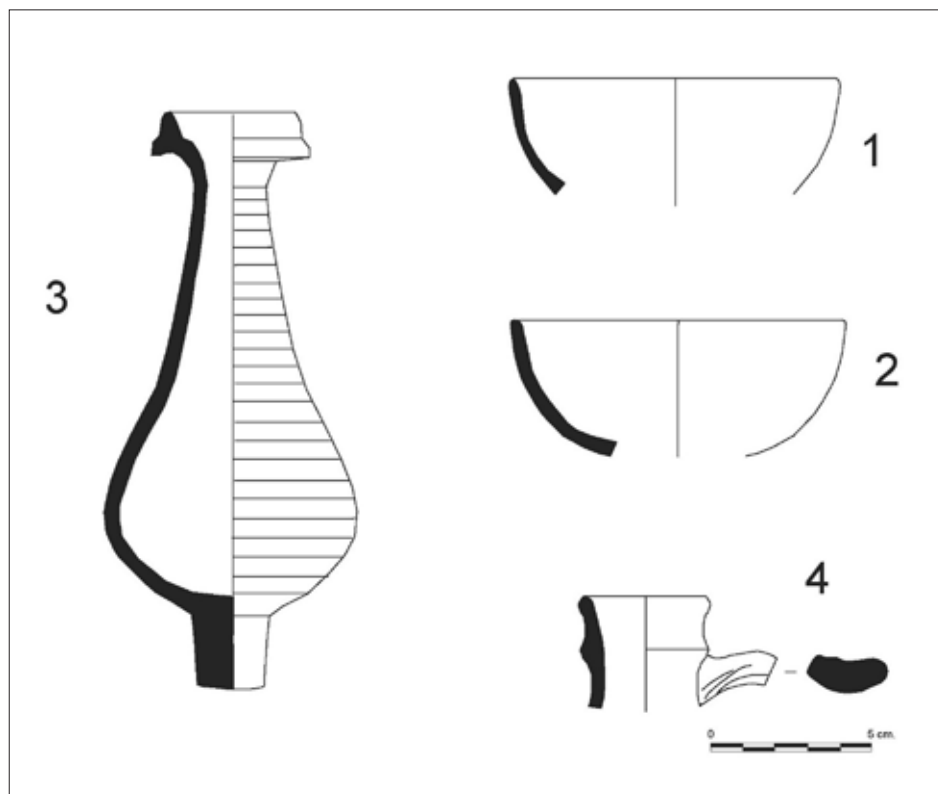

FIGURA 24. TS hispànica i ceràmica comuna. Dibuixos: R. Jàrraga.
1 i 2. Vores de bols de TS hispànica, forma Ritt. 8;
3. Amforisc; 4. Vora i nansa de gerra de ceràmica comuna oxidada.

comuna romana trobada a les comarques gironines, obra de diversos autors (Casas *et al.* 1990), que és un estudi de conjunt sobre aquestes produccions en època romana altimperial. Encara que està ordenat amb criteris tipològics i cronològics, no arriba a ser una tipologia, la qual cosa és potser una mancança a l'hora d'utilitzar aquest treball com a punt de referència. I el cert és que ho és, perquè el panorama ceràmic que recull no és vàlid solament per a la zona del nord-est de Catalunya, sinó per a tota la costa mediterrània occidental. A partir d'aquest treball, podem constatar l'existència de materials produïts a la zona gironina (com el taller de Llafranc) però també altres produccions, com l'anomenada «africana de pasta groga», el coneixement de la qual s'ha desenvolupat darrerament amb els estudis de Bonifay, com en el cas dels gibrells dels tipus Uzita 1 i 2 (Bonifay 2004, 260-265).

També podem esmentar els estudis de Carme Puerta (1998 i 2000) sobre *Iluro* (Mataró), que constitueix un altre exemple puntual d'estudi sobre l'anomenada «ceràmica comuna», i que és pràcticament l'única aportació de conjunt sobre la zona que ens interessa, a més de l'obra seminal sobre les comarques de Girona que abans hem esmentat.

En el conjunt que hem estudiat, hem pogut constatar diversos tipus de material, entre el qual destaca un conjunt que es caracteritza per la seva pasta calcària (d'origen indeterminat, però forà), la ceràmica africana de pasta groga, i també un grup local que hem pogut determinar per l'anàlisi visual de la seva

pasta, i que hem anomenat «ceràmica comuna oxidada tarraconense» i «ceràmica comuna reduïda tarraconense» (COM.OX.TARR. i COM.RED.TARR., respectivament).

5.5.8. Ceràmica comuna tarraconense

Sobre aquests materials, presentem un petit treball dins d'aquesta mateixa monografia (en col·laboració amb Loïc Buffat), en el qual estudiem aquesta producció, la qual cosa ens permet presentar les primeres dades sobre una producció ceràmica pròpia de l'*ager Tarraconensis*, que tenim documentada com a mínim a finals del segle II i inicis del III dC.

5.5.9. Ceràmica calcària

Coneixem un petit grup de 168 exemplars, corresponents majoritàriament a gerres (tan sols en un cas es tracta d'un gibrell), que presenten una pasta calcària que les caracteritza, la qual cosa permet diferenciar-les clarament de la producció tarraconense. N'ignorem la procedència, però probablement es tracta de peces importades, no sabem des d'on. Com a característiques tipològiques, val a dir que es tracta pràcticament sempre de gerres, i que en dos casos hem pogut apreciar un botó decoratiu a la nansa, mentre que en un altre la nansa era trenada. Poc més podem dir d'una producció de la qual, com dèiem, no coneixem la procedència, ni tampoc la cronologia exacta.

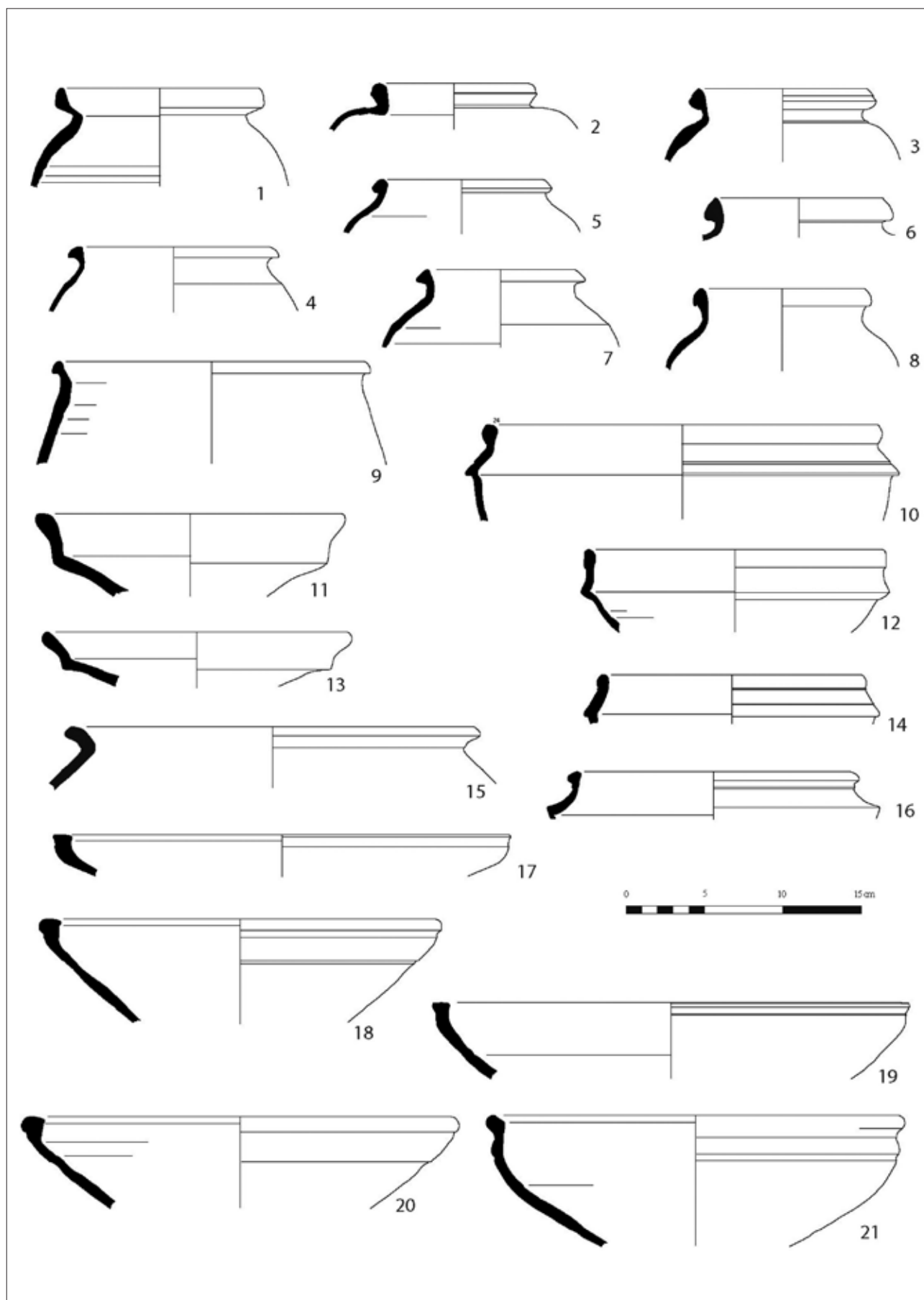

FIGURA 25. Materials de l'abocador. Ceràmica comuna. Dibuixos: L. Buffat.
Olletes i bols de ceràmica comuna oxidada.

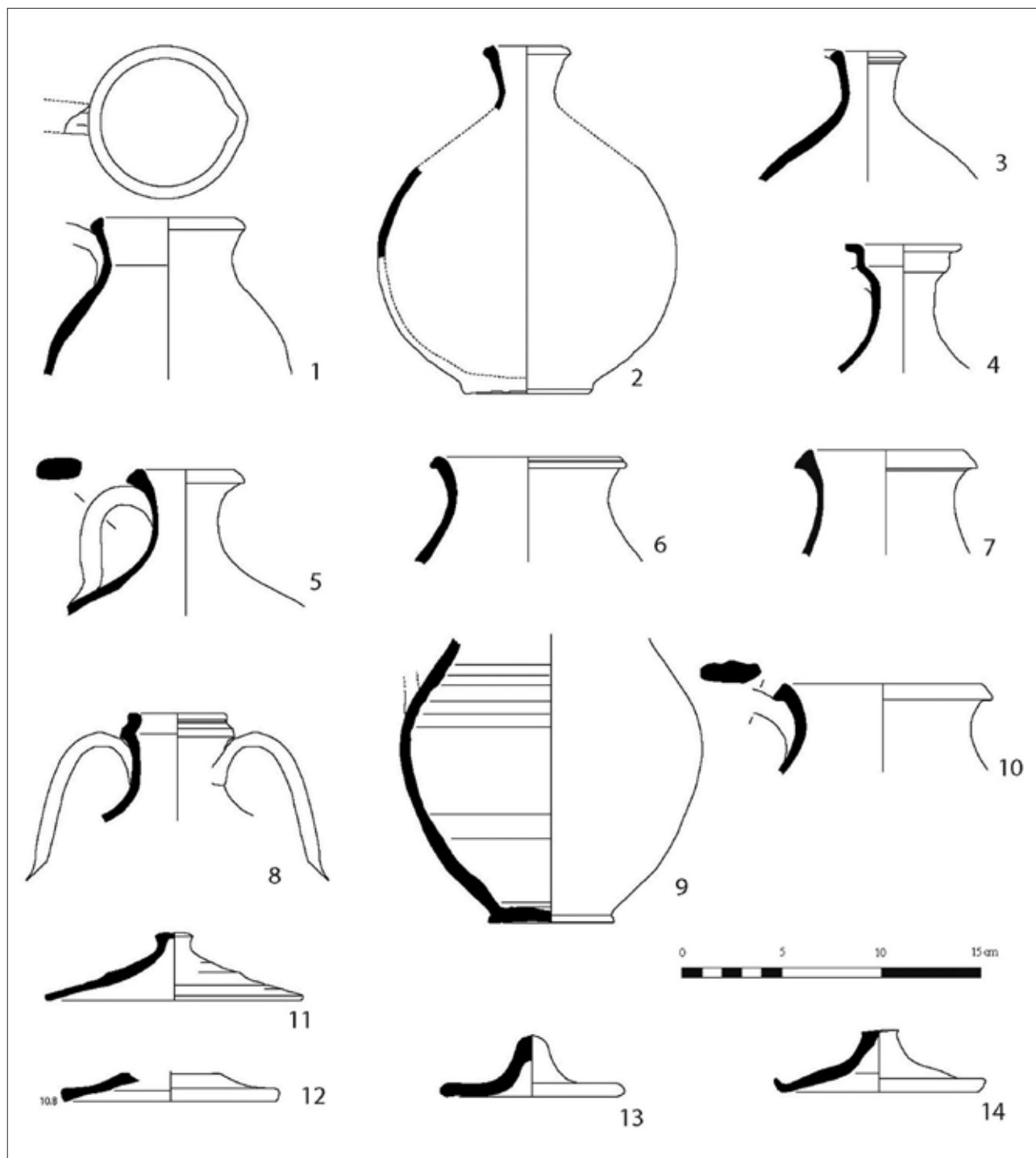

FIGURA 26. Materials de l'abocador. Ceràmica comuna. Dibuixos: L. Buffat.
Gerres, ampolles i tapadores de ceràmica comuna oxidada.

Aquest grup constitueix el 23,86 % del total de la ceràmica comuna (excloent-ne les africanes de cuina), la qual cosa li confereix una certa representativitat, encara que no tan elevada com la de la ceràmica comuna tarraconense.

5.5.10. Ceràmica comuna africana (oxidant)

Hi ha una producció de ceràmica comuna de clara procedència africana, a jutjar per les seves caracterís-

tiques físiques, similars a les de la ceràmica africana de cuina, encara que no tan ben acabades com aquestes i sense el característic fumet que presenten, a part de tenir un repertori tipològic diferent. Val a dir que aquestes produccions no han estat pràcticament estudiades fins ara, per la qual cosa caldrà prestar atenció a la seva aparició en altres contextos, i contrastar-les amb els materials trobats a la vil·la dels Antigons, on comptem amb un petit grup (10 exemplars) corresponent a aquesta producció.

Si relacionem aquesta producció amb les altres ceràmiques comunes africanes presents al jaciment (africana de cuina i africana de pasta groga), podem comprovar que la seva representació és molt minsa: constitueix solament el 0,12 % del total.

Des del punt de vista tipològic, la majoria dels exemplars corresponen a gerres, de les quals en un cas hem pogut documentar un paral·lel tipològic, la forma Casas *et al.* 1990, 686-687, típica de la ceràmica africana de pasta groga, però en producció oxidant. Aquest fet ens demostra la identitat entre ambdues produccions (ambdues oxidants), encara que és més fàcil d'identificar (i més coneguda fins ara) la de pasta groga.

D'altra banda, s'han documentat gerres i olles amb vores ametllades, la qual cosa les fa susceptibles d'un enquadrament tipològic quan se n'identifiquin més exemplars. També hem documentat un fragment de vora d'un gibrell allargat de la forma Uzita 1, força comú al nord d'Àfrica entre el segle II i el segle VI (Bonifay 2004, 260-261).

Tenint en compte l'aclaparadora presència de ceràmica de cuina africana a l'abocador que estem estudiant, comptabilitzada en milers de fragments, podem pensar que la importació d'aquestes altres ceràmiques africanes fou absolutament esporàdica.

5.5.11. Ceràmica africana de pasta groga

És encara molt recent la identificació d'aquest grup, que fins ara no es diferenciava de la resta de la ceràmica comuna. Com a «ceràmica africana de pasta groga», apareix ja a l'estudi de les ceràmiques comunes de les comarques del nord-est de Catalunya (Casas *et al.* 1990, 244 i 248-253). Recentment, Bonifay ha efectuat noves apreciacions sobre aquestes ceràmiques, especialment en relació amb els gibrells dels tipus Uzita 1 i 2 (2004, 260-265). Com hem dit més amunt, hi ha una producció de pasta vermella que deu procedir probablement dels mateixos centres, tot i que no és tan coneguda com la ceràmica de pasta groga, ni probablement tan abundant, ja que als Antigons (on hem reconegut ambdues produccions) només n'hi ha 10 fragments, enfront dels 63 de ceràmica de pasta groga.

Això caldrà contrastar-ho amb altres contextos de la mateixa cronologia.

Posant en relació aquesta producció amb la producció de pasta vermella (molt escassament representada, com hem dit) i la ceràmica africana de cuina, podem comprovar que la de pasta groga és el 0,80 %. No deixa de ser una representació molt minsa, ja que la ceràmica africana de cuina constitueix el 99,06 % del total.

La pasta d'aquest grup ceràmic presenta un color clarament groc pàl·lid, és dura i té la textura típica de les produccions africanes, amb seccions similars visualment a la pasta de full, un dels trets característics de les sigil·lades i les ceràmiques africanes de cuina.

Uns dels elements més característics d'aquesta producció són uns grans vasos, d'ús no determinat, ja que encara que se'ls pot identificar com a gibrells (Casas *et al.* 1990, 244 i 248-249), s'ha suggerit també que podrien haver estat orinals (Pasqualini 2002). Són peces de grans dimensions, amb un perfil troncocònic amb la vora exvasada, molt característic; la seva fabricació ha estat atestada al jaciment tunisenc de Salakta (Bonifay 2004, 262-263). Tipològicament, hom designa aquestes peces com a forma Uzita 2.⁴²

Altres formes documentades al context que estem estudiant són ampolles de coll estret i vora motllurada (*cf.* Casas *et al.* 1990, 252-253, núm. 493). Destaca especialment la gerra troncocònica de la forma Casas *et al.* 1990, 686-687 (Casas *et al.* 1990, 344-345), de la qual n'hem identificat 12 exemplars, i que és la forma més abundant després dels gibrells de la forma Uzita 2.

Hi ha altres fragments de gerres de les quals no podem fer un enquadrament tipològic (pel fet de tractar-se d'exemplars molt fragmentaris), però en podem destacar un que presenta un grafit *post cocturam* amb representació d'una palma, que apareix també en diversos grafits de sigil·lada hispànica documentats a l'abocador, singularment a la forma Ritterling 8, la qual cosa seria també un argument indirecte per datar aquesta producció africana en el segle III.

Dins d'aquesta producció es feien també morters, dels quals hem identificat 4 fragments de la forma Uzita 4, datats en els segles II-III (Bonifay 2004, 249-250), i 3 més de forma indeterminada.

42. La forma Uzita 2 apareix al nord-est de Catalunya, concretament a la zona del forum d'Empúries (Aquilué *et al.* 1984, 213, fig. 95, 14; 473, fig. 161, 8; Nolla i Aquilué 1984, 53-54), així com a Roses (Alt Empordà), la vil·la dels Tolegassos (Viladamat, Alt Empordà), Mas de Dalt (Peratallada, Baix Empordà) i Girona (Casas *et al.* 1990, 248-249 i 344-345), en estrats de la segona meitat del segle II i de la segona meitat del III. Es troba també a la vil·la romana de Pla de Palol (Castell d'Aro, Baix Empordà) (Nolla 2002, 157, fig. 125, 9). La tenim documentada als estrats d'amortització de la claveguera del suposat *cardo maximus* d'Iluro (Mataró), datat a finals del segle III, on aquests gibrells constitueixen el 33,33 % de la ceràmica comuna (Cerdà *et al.* 1997, vol. II, 69 i 99; vegeu també Puerta 2000, 252, lám. 94). Es troba també a Premià de Mar (col·lector del carrer de Mn. Jacint Verdager; Coll 2004, 428, fig. 158, C-00-2163), i a la vil·la romana de Can Bosch de Basea (Terrassa) (Morral *et al.* 1980, 122, fig. 16.18). Aparentment, es troba també a Guissona (Uscatescu 2004, 108, fig. 28.9). Aquesta forma està documentada als Antigons, i és la més abundant d'aquesta producció (com passa arreu), amb una vintena d'exemplars; això quadra perfectament amb una forma que, cronològicament, se situa en el segle III (Casas *et al.* 1990, 244; Bonifay 2004, 262-263). Apareix també a Tarragona, a l'àrea de la necròpoli del Francolí (López Vilar 2006, 60, fig. 44, 3-4; 104, fig. 105, 7; 165, fig. 189, 8; 200, fig. 243, 11) i al proper jaciment del Mas d'en Gras (Vila-seca, Tarragonès) (Járrega 2003, 138-139 i 166, fig. 16.4; Járrega i Sánchez 2008, 95 i 106, fig. 88, núm. 4).

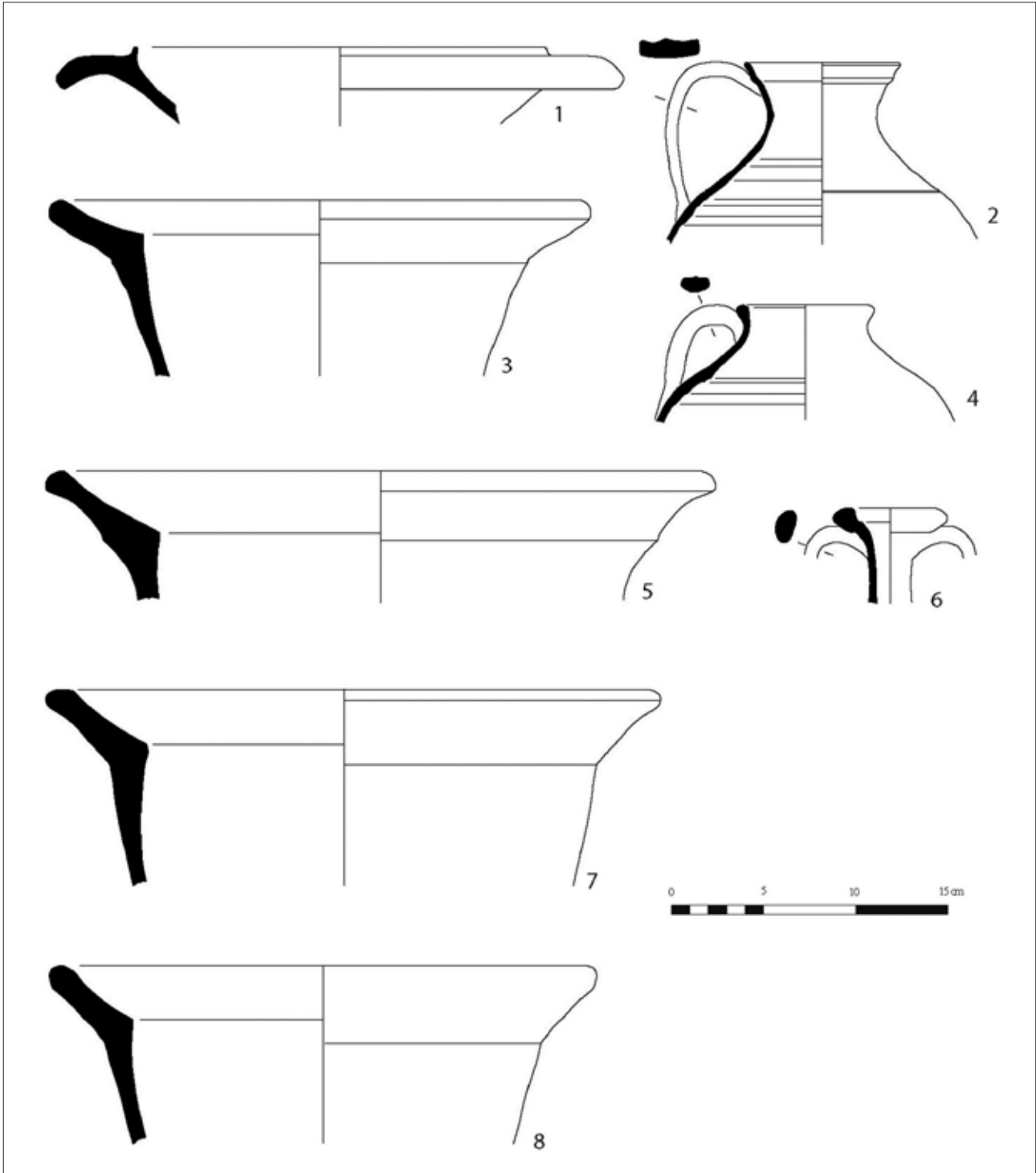

FIGURA 27. Materials de l'abocador. Ceràmica comuna. Dibuixos: L. Buffat.

1, 2, 4 i 6. Vores d'un morter, dues gerres i una ampolla de ceràmica comuna oxidada; 3, 5, 7 i 8. Vores de gibrells de ceràmica africana de pasta groga.

Com en el cas de la ceràmica comuna africana oxidant, i a diferència del grup que coneixem com a ceràmica africana de cuina, la quantitat en què apareix és força discreta, per la qual cosa la seva importació degué ser poc abundant. Tanmateix, presenta una certa distribució tant a les ciutats com a les vil·les de Catalunya, com hem vist més amunt. La seva troballa a l'abocador dels Antigons permet contribuir a l'estudi

de la difusió d'aquests materials, que fou important durant el segle II avançat i el segle III.

5.5.12. Ceràmica comuna d'engalba roja

S'ha trobat un fragment de fons de gerra que presenta una engalba vermella. Tot i que la caracterització d'aquestes peces no és gaire segura (ateses les carac-

terístiques del fragment), podria relacionar-se hipotèticament amb una producció documentada a l'antiga *Iesso* (Guissona, Segarra), que consisteix en una sèrie de bols, cassoles i (especialment) gerres, i que s'ha batejat (no sabem si afortunadament, ja que no es coneixen ni el seu centre o centres de producció ni la seva distribució) com a «ceràmica d'engalba roja de Guissona» (Pera 1993). En cas que es tracti efectivament d'una producció de la Catalunya interior, és interessant comprovar-ne la difusió vers la costa. Podem dir que hem vist exemplars molt similars als de Guissona entre els materials de l'excavació del solar de Costa de Capellans, a Tortosa (Genera i Jàrraga 2009, 69-70 i 224-225), la qual cosa sembla marcar una certa difusió d'aquests materials, des del seu hipotètic centre de producció a la zona interior vers la costa, seguint l'eix de l'Ebre. És clar, però, que en sabem tan poc que també podria ser que el procés funcionés exactament a l'inrevés.

Val a dir que els exemplars de Tortosa procedeixen d'un context d'època flàvia (Genera i Jàrraga 2000; Genera i Pérez Suñé 2002), i que els de Guissona es poden datar aproximadament entre mitjan segle I aC i almenys el segle II dC (Pera 1993, 301 i 303). En cas que hi tingui relació, l'exemplar de l'abocador dels Antigons seria probablement residual, ja que no tenim cap indici que ens permeti suposar que la cronologia d'aquestes produccions arribi al segle III.

D'altra banda, no hem de perdre de vista que estem parlant d'un sol exemplar a la nostra vil·la, de caracterització tipològica poc clara i que potser també podríem relacionar amb la sigil·lada hispànica, ja que s'han documentat gerres i produccions de poca qualitat que podrien associar-se a aquest fragment.

5.5.13. Altres produccions

A més de les produccions que hem vist fins ara, més ben identificades pel que fa a tipologia i procedència, hi ha un altre lot de ceràmica comuna (especialment en coccio oxidant, però també reductora) que probablement constitueix el més important i habitual de la ceràmica comuna (juntament amb la que hem anomenat «comuna tarraconense»), encara que ens ha arribat aquí de forma selectiva. Aquesta ceràmica segueix sent un enigma pel que fa als seus centres de producció, encara que generalment se suposa que es tracta de produccions d'abast local o regional. El grup més nombrós està format per gerres i ampelles, però també hi ha cassoles, plats i olles, de caracterització tipològica difícil pel fet de tractar-se d'objectes en estat fragmentari i que a més, com s'ha dit més amunt, són fruit d'un procés de selecció pel que fa a la seva recollida.

A més del grup oxidant, majoritari, hi ha també un grup reduït (només 7 exemplars) de ceràmica grisa, del qual destaquem una vora de gerra similar a les de tipus emporità (pel poc gruix de la paret), 2 vores d'olla i 2 de tapadores, una vora de gerra i un peu indeterminat. Es tracta, per tant, d'un grup extremadament reduït, que a més no podem posar amb seguretat en relació amb l'abocador, per la qual cosa podem considerar que la ceràmica reduïda no és important a la zona de *Tarraco* en el moment (finals del segle II i inicis del III) en què datem aquest abocador.

Un altre grup una mica més nombrós, però no gaire (109 fragments), és el format per la ceràmica sovint anomenada «grollera», és a dir, ceràmica reduïda feta a torn lent i, per tant, d'un acabat més bast que la ceràmica feta amb torn normal. Tanmateix, aquesta ceràmica,

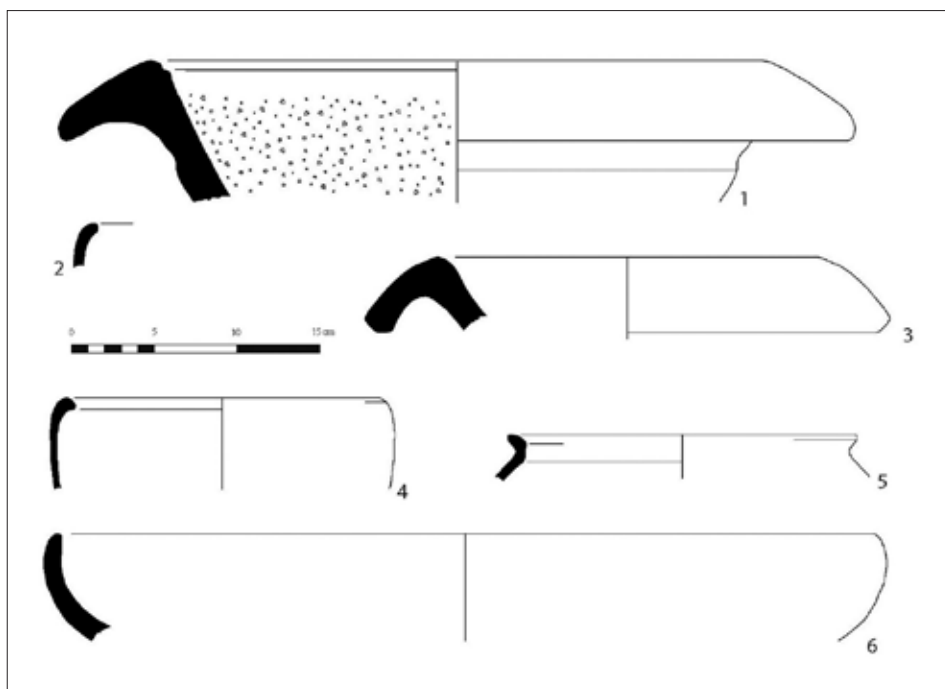

FIGURA 28. Materials de l'abocador. Ceràmica comuna. Dibuixos: L. Buffat.

Vores de morters, bols, plat i una olla de ceràmica comuna oxidada.

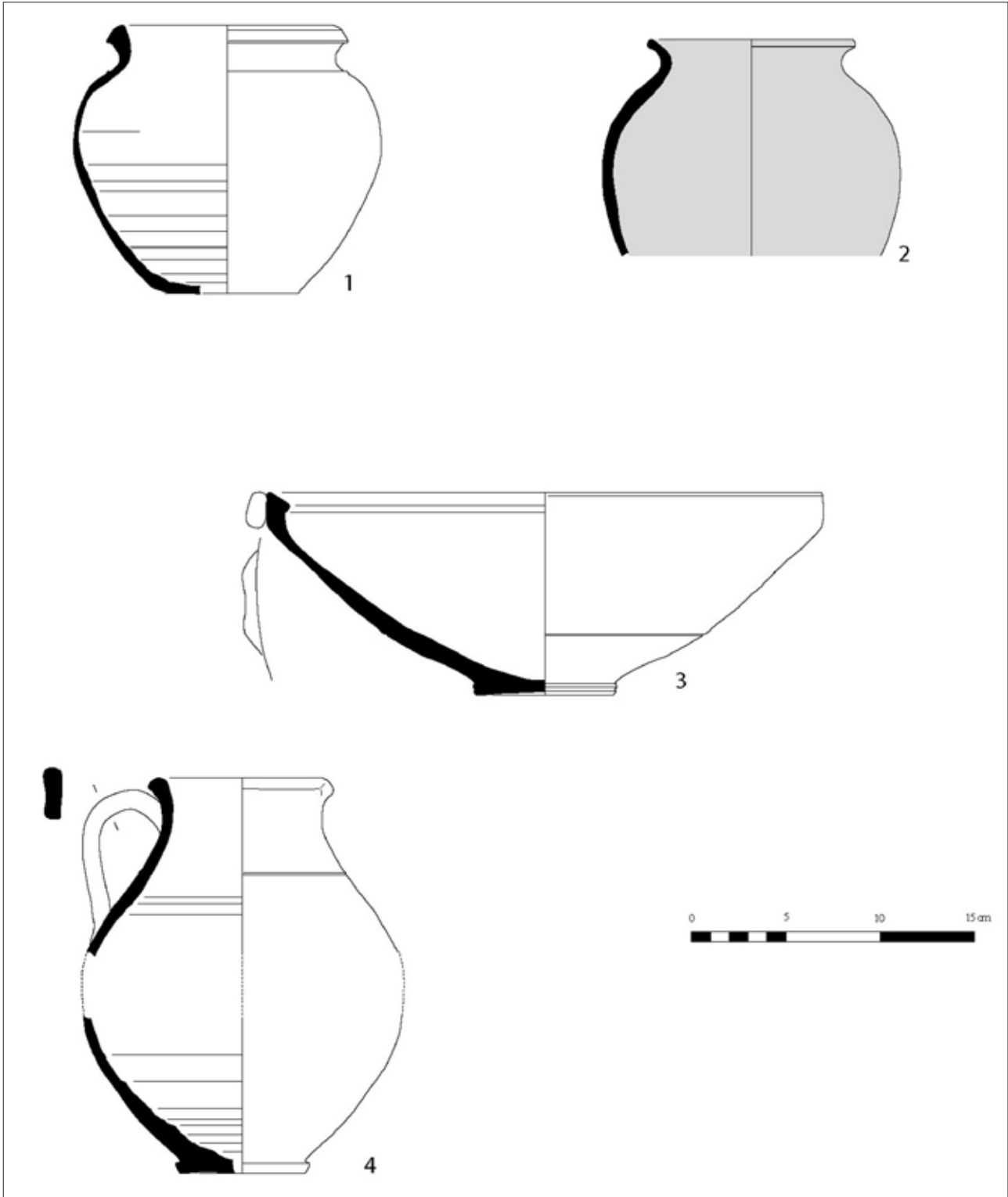

FIGURA 29. Materials de l'abocador. Ceràmica comuna. Dibuixos: L. Buffat.
Dues olles, un bol i una gerra de ceràmica comuna oxidada.

més abundant durant l'antiguitat tardana, sembla pertànyer a aquell període, tot i que no podem descartar que algun exemplar sigui més antic; encara que la majoria procedeixen de l'àrea de l'abocador, el fet que s'hi hagin recollit algunes ceràmiques tardoromanes (com veurem després) dificulta determinar si algun d'aquests exemplars podria ser altimperial, ja que, com sabem, no es va

poder dur a terme una excavació estratigràfica acurada. La majoria d'aquests materials corresponen a olles.

Ceràmica caolinítica

Hi ha també dos fons de recipients de forma indeterminada i amb pasta caolinítica, que sembla tractar-se d'una producció gal·la. Sembla que l'àrea de

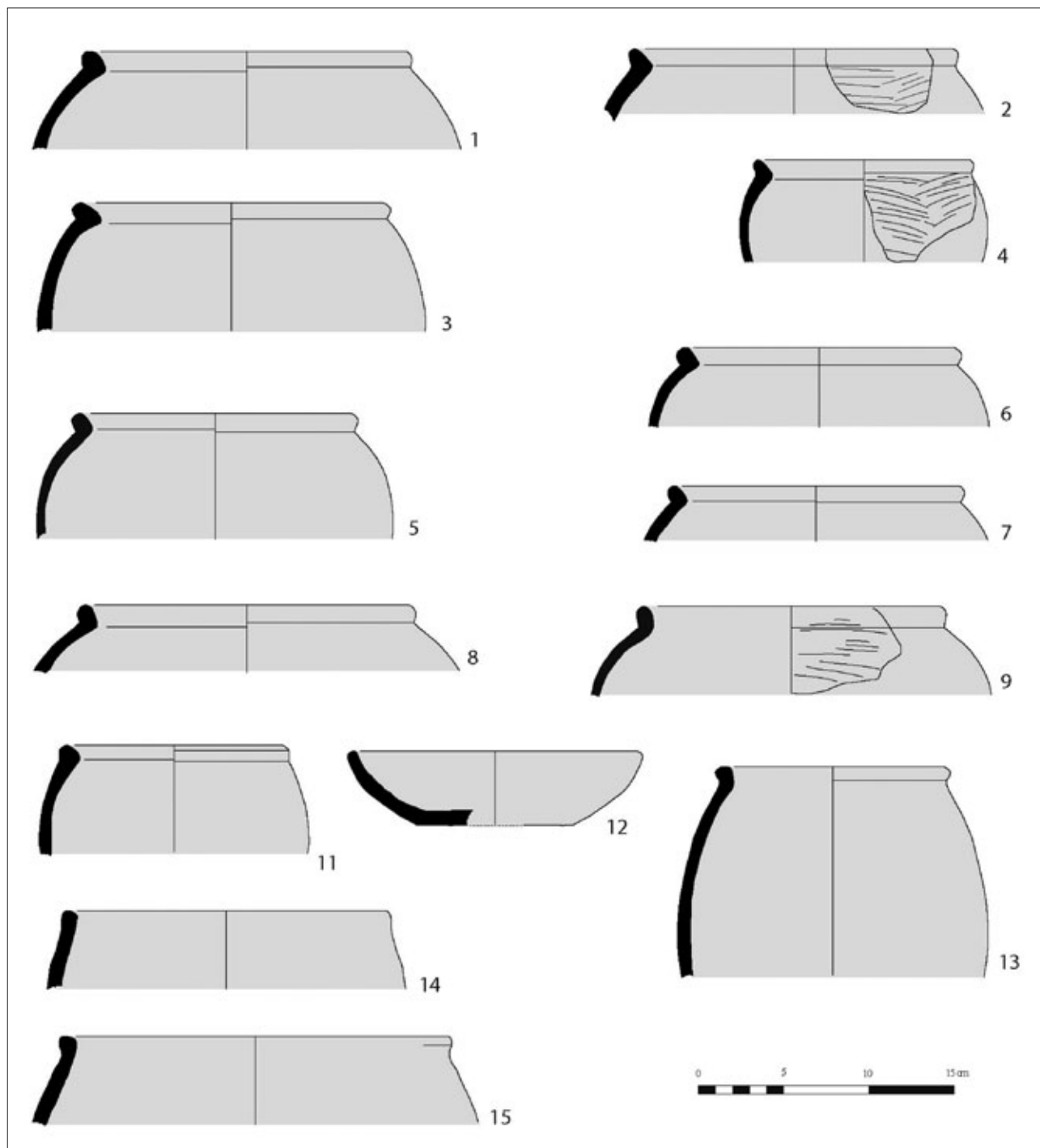

FIGURA 30. Materials de l'abocador. Ceràmica comuna. Dibuixos: L. Buffat.
Olles de ceràmica grollera reduïda.

producció se situa a la zona de la Drôme o el nord de Vaucluse; la seva difusió abasta el sud de la Gàl·lia i la costa tirrènica d'Itàlia. En aquest sentit, podem fer esment de l'anomenada «ceràmica caolinítica de pasta blanca», que presenta una argila refractària pobra en òxid de ferro, està cuïta en atmosfera voluntàriament poc reductora, i generalment té una pasta de color gris clar - gris antracita, amb reflexos blavosos a la superfície (Marty 2004, 102; Rivet 2004, 173). En algunes ocasions la pasta té una aparença blanca i en altres gri-

sa, però en tot cas es tracta de matisacions del gris clar abans esmentat.

Tipològicament, hi apareixen tant olles com gerres; generalment, sembla que la seva funció fou la de bullir els aliments, com indiquen les traces de foc. Aquesta producció fou documentada per primera vegada per Ch. Goudineau, a partir dels materials trobats a Vaison-la-Romaine (Goudineau 1977). A Frejús, en un context de finals del segle II o inicis del III estudiat per L. Rivet, constitueix el 80 % de les ceràmiques re-

ductores; el repertori formal consisteix en olles i gerres (Rivet 2004, 173-175).

Pel que fa a la seva datació, no hi ha acord entre els especialistes: mentre que Marty (2004, 102) considera que es data entre l'època d'August i finals del segle II, Rivet considera que la seva producció començaria a la segona meitat del segle II, amb una màxima expansió en el III (Rivet 2004, 182-183); considerant la troballa que estudia aquest autor, consistent en un context datable a finals del segle II o inicis del III (confrontable, per tant, amb el dels Antigons) del port de Frejús, i els paral·lels que esmenta, en diversos contextos del sud de França (Clos de la Tour, Pauvadou, La Guérine i Notre-Dame d'Avinionet), sembla més adient la cronologia proposada per Rivet.

És possible que la seva difusió es fes a partir del port de Fòs, com suggereix Marty (2004, 102), des d'on es comercialitzaria en direcció a Itàlia; tanmateix, no podem descartar que es fes també a través d'altres ports, considerant la seva presència al de Fòs, des d'on esporàdicament arribaria a les nostres costes, com indiquen les troballes del jaciment dels Antigons. Evidentment, es tracta d'una producció estranya a la zona del Camp de Tarragona, que deu reflectir una importació de ceràmica comuna (probablement de la *Gallia*), però que no podem documentar millor (ja que ni tan sols podem determinar la forma ceràmica), i que en tot cas és estadísticament irrellevant.

5.5.14. Morters

A més dels esmentats entre la producció africana de pasta groga, hi ha 18 vores de morter de diversa tipologia i procedència. Cal destacar la presència de 6 vores de morter itàlic, de la forma Dramont D 2, amb una cronologia del segle I i primera meitat del II dC (Joncheray 1972; Hartley 1973); es troba a la façana mediterrània hispànica (Torre Llauder, al Maresme, i Santa Pola, al País Valencià), però també a l'interior, com indiquen les troballes d'*Arcobriga*, *Termantia* i *Conimbriga* (Beltrán 1990, 215). Hi ha 2 vores de morter africà (forma Uzita 4), així com un morter amb visera, també de possible procedència africana.

5.5.15. Llànties

Es conserva un conjunt de 382 fragments de llànties, encara que no tots tenen el mateix grau de caracterització, ja que hi ha uns quants fragments de fons i de margos que no permeten efectuar precisions tipològiques ni cronològiques, així com 127 fragments informes que han passat per alt el procés de selecció que va eliminar molts d'aquests materials, i que per tant no tenen cap significació percentual.

La majoria del material procedeix probablement de l'abocador, encara que les llànties han estat conserva-

des, dins dels fons del Museu, separades en una caixa a part, raó per la qual moltes vegades no comptem amb dades concretes sobre la procedència de les peces. De tota manera, creiem que procedeixen de l'abocador, tant pel fet que molts fragments es conserven força sencers (cosa lògica tenint en compte que es tracta de material llençat directament a l'abocador) com perquè hi ha un predomini aclaparador de la forma Dressel 20, la qual cosa coincideix plenament amb la cronologia del context.

Llànties Dressel 20

La forma Dressel 20, també anomenada «de disc», és un tipus de llàntia que es caracteritza per la seva forma discoïdal (d'on pren el nom), amb un bec senzill, que ha perdut les volutes pròpies de les llànties d'època julioclàudia. La seva difusió es generalitzà a partir d'època flàvia, i fou la llàntia típica del segle II i bona part del III. Procedeixen generalment de tallers itàlics, però també n'hi ha una producció africana, que apareix com a imitació de les anteriors, i que és força important durant el segle II i la primera meitat del III. Acostumen a presentar al fons extern les marques dels terrissaires, la més coneguda de les quals és COPPIRES—corresponent al terrisser itàlic *Caius Oppius Restitutus*, que tenia la seva *figlina* al Janicle, als afores de Roma (Maestripièri i Ceci 1991)—, que presenta una àmplia difusió: a Catalunya, es troba a Badalona, Martaró i Tarragona (Beltrán 1990, 265 i 369).

En total, comptem amb 44 fragments segurs i 102 de probables que es poden atribuir a la forma Dressel 20. Alguns d'ells presenten decoració antropomorfa, com un fragment de disc, decorat amb un amoret tocant l'arpa, així com 2 fragments amb decoracions de figures humanes indeterminades, potser de gladiadors. Hi ha un disc amb una decoració fragmentària indeterminada de la qual es conserva la representació de la punta d'una llança, per la qual cosa podria ser també antropomorfa.

Hi ha també un grup de llànties amb decoració figurada de temàtica animal. Un d'ells (del qual està documentada la procedència de l'abocador) és un exemplar sencer amb la representació d'una àguila al disc; podem destacar també un fragment de bec i disc amb la representació d'un cavall. 4 fragments de discos presenten una decoració figurada amb la representació de quadrúpedes, que en un dels dos casos podem determinar que es tracta de cabres. En un altre apareix una figura fragmentària que sembla ser un conill.

Un tercer grup el conformen les llànties amb decoració vegetal o figurada. Així, hi ha 2 exemplars amb decoració de gallons al margo i espigues al disc, així com un margo decorat amb gallons i 5 exemplars més amb decoració d'espiga, un d'ells sobre la nansa. Val a dir també que s'han trobat 2 llànties semisenceres de la forma Dressel 20, sense cap decoració.

Tanmateix, és interessant posar en relleu que hi ha 2 fragments de fons decorats, un amb una marca en forma de ferradura i un altre amb la representació d'una roseta o estrella estampillada. En aquests dos darrers casos ens trobem probablement davant de marques de terrisser; de la primera en tenim un paral·lel a Empúries, associat a un segell *C. Clodius Successus* (marca que, com veurem, també coneixem als Antigons) amb una datació de segle II (Casas i Soler 2006a, 223, núm. G1408).

Pel que fa a segells epigràfics, no hem trobat gaires exemplars. En primer lloc, cal destacar-ne un (clarament corresponent a una Dressel 20) que presenta la marca fragmentària ...RAC, que es pot llegir sens dubte com a [CIVND]RAC, i que correspon a *Caius Iunius Draco*, segons Ponsich (1961, 70), que la relaciona amb la marca CIVNALEX, la qual al seu torn es pot identificar amb la marca IVNIALEXI, ambdues amb una àmplia difusió al nord d'Àfrica, i amb presència també a Itàlia i la Gàl·lia (Bonnet 1988, 88-96).⁴³

La cronologia del segell CIVNDRAC no queda clara, ja que Hayes (1980b, 234) va suggerir que es datés en la primera meitat del segle II, mentre que Bonnet (1988, 107-124) és del parer que va funcionar en dos períodes, en la primera meitat del segle II i durant el primer quart del segle III, sense que tinguin cap relació entre si, cosa que resulta una mica estranya. A Algèria es documenta entre inicis del segle II i els primers anys del III (Bussière 2000, 98 i 100-102). Tant a Caldes de Malavella com a la vil·la dels Tolegassos apareix en estrats ben datats de mitjan segle II (Casas i Soler 2006a, 90), per la qual cosa no sembla gaire raonable el hiatus suggerit per Bonnet. Pel que fa a la seva procedència, no és clara, ja que s'ha suggerit que sigui itàlica, però Balil (1968, 167) considera que és nord-africana. Resulta força engrescador posar, tant aquesta procedència com la cronologia, en relació amb el context dels Antigons, amb el qual quadrarien perfectament.

La segona marca coneguda és MAVRI/CI (que es pot atribuir a *Mauricus* o *Mauricius*), però que no es conserva sencera, ja que apareix fragmentada en un fragment de fons. D'aquesta marca en van aparèixer 2 exemplars als Antigons, ja que en un calc cedit per Jaume Massó apareix un segell ...VRI que pel tipus de lletra correspon clarament a aquesta marca; malauradament, no hem pogut localitzar aquest fragment. D'aquest segell en coneixem un paral·lel a Barcelona, a la necròpoli de la plaça de la Vila de Madrid (Beltrán

de Heredia 2007, 53, lám. 18, 21), en un context força interessant per la presència de materials de la segona meitat del segle II i inicis del III (africana de cuina de la forma Hayes 200, àmfora Africana 1), així com 2 exemplars a Empúries (Palol 1950, 83; Casas i Soler 2006a, 95; 206, núm. G1172 i 221, núm. G1364; Casas i Soler 2006b, 56), datats entre la segona meitat del segle II i el primer quart del III, i un altre a Sagunt (CIL II 6256, 33). Correspon a un taller africà que estigué actiu entre els anys 175 i 225 (Bussière 2000, 225). Per tant, es tracta d'una marca ben datada en la segona meitat del segle II o inicis del III, coincidint plenament amb la cronologia de l'abocador dels Antigons.

Coneixem també un fragment de fons amb el segell incís AV, en nexa. Hi ha també 2 fons de llànties amb decoració estampillada que representa una rosa o una estrella.

A més dels fragments que hem pogut identificar directament entre els fons del Museu d'Arqueologia Salvador Vilaseca, de Reus, coneixem una sèrie de calcs i esquemes de segells de llànties trobades al jaciment, que ens ha facilitat Jaume Massó. És possible que aquests materials s'hagin extraviat. Tanmateix, aquests calcs permeten identificar algunes marques de terrissers.

En primer lloc, podem esmentar un segell amb el text CCLO.SVC. Es pot identificar amb la marca ben repertoriada CCLOSVC, d'origen africà, que es data en el segle I de la nostra era, concretament en època de Claudi (Oswald i Davies Pryce 1920, 6; Bonnet 1988, 150), tot i que es relaciona amb d'altres (com OPP1) d'època flàvia (Nieto *et al.* 1989, 121). En tot cas, el nom del terrisser es pot interpretar com a *Clo(dius) Suc(cessus)*. Aquest segell apareix àmpliament difós, sobretot a Tunísia, però també al sud de França i a Itàlia (Domergue 1966; Bonnet 1988, 150-158). Pel que fa a *Hispania*, se n'han localitzat 2 exemplars ben a prop dels Antigons, concretament a Tarragona (Balil 1969, 136) i Tortosa (Genera i Jàrraga 2009, 72-73 i 233). Aquest segell presenta una àmplia difusió.⁴⁴ Es data en la segona meitat del segle I i la primera meitat del segle II, amb paral·lels clars a tota la Mediterrània, com per exemple Algèria (Bussière 2000, 95-99); per tant, aquest segell (de context desconegut) aparegué als Antigons en algun altre estrat, o si formà part de l'abocador ho va deure fer en estat residual. Pel que fa a l'ager *Tarraconensis*, podem esmentar un exemplar trobat a la

43. La marca CIVNDRAC presenta una àmplia distribució a la Mediterrània occidental, especialment al nord d'Àfrica (Bonnet 1988, 97-107); a *Hispania* la tenim documentada a Empúries, *Pollentia*, Arc Sempere (Elda, País Valencià) i a Padul (Granada), com recull Beltrán Lloris (1990, 269). A més, s'han trobat exemplars a la vil·la romana dels Tolegassos (Viladamat, Alt Empordà; vegeu Casas i Soler 2003, 147 i 2006a, 90). A Empúries és la segona marca de llàntia més nombrosa de la ciutat (Casas i Soler 2006b, 49). La trobem també a Caldes de Malavella, en un context datat en la segona meitat del segle II (Casas i Nolla 2008, 64; 68, fig. 5, 23-25).

44. Està documentat també a Mataró, Barcelona, la vil·la romana de Torre Llauder (Mataró), Sagunt, Alacant, Tossal Gort (Maella, Saragossa) i *Conimbriga* (Beltrán Lloris 1990, 269). També la trobem a Empúries (Casas i Soler 2006a, 89; Casas i Soler 2006b, 49).

vil·la romana de la Barquera (Perafort, Tarragonès), en un estrat de finals del segle II (López Vilar 1993, 44).

Els altres segells documentats per la via abans indicada (i, per tant, que no hem pogut estudiar directament) degueren aparèixer en estat molt fragmentari: podem esmentar-ne dos amb els textos LVCCE i LVCC..., que es poden interpretar sens dubte com a *Luccei*. Corresponen a un taller africà, probablement del segle II, que presenta una certa difusió al Mediterrani occidental.⁴⁵

Una altra marca, de la qual està enregistrat l'inici del text (L.FA...), podria correspondre a LFABRIAEVEL, LFABHERACLI, LFABLAET o LFABRICMAS (Bonnet 1988, 170), de procedència insegura entre Itàlia i el nord d'Àfrica, i de les quals només un exemplar trobat a La Roquebrussanne (Var, França) està datat en la primera meitat del segle II, cronologia que coincideix amb l'atestada a la vil·la dels Tolegassos (Viladamat, Alt Empordà) (Casas i Soler 2006a, 93).

Les altres marques documentades per l'esquema de Massó (12 en total) no permeten cap interpretació; els textos fragmentaris es llegeixen A..., IVO?, ENO...O?, ACR..., HO...IR? ...R..., IVIM, ..., ...IVM i il·legibles. A més, sembla que es va trobar un segon segell de MAVRI/CI, tot i que devia aparèixer trencat.

Val a dir que al proper jaciment del Mas d'en Gras (Vila-seca, Tarragonès), en una fase cronològicament idèntica a la que aquí ens ocupa, les llànties de la forma Dressel 20 també són abundants, acompanyades d'un exemplar de la forma Dressel 19 (Járrega 2003, 140 i 162, fig. 12.4 a 12.7; Járrega i Sánchez 2008, 95 i fig. 84, núm. 4, 5 i 7).

Altres tipologies

Encara que la presència de la forma Dressel 20 és clarament majoritària, hi ha uns pocs exemplars d'altres formes, com ara:

– Dos margos, amb protuberàncies perpendiculars al disc, per la qual cosa podem classificar-los dins la Dressel 5 C o bé la Dressel 6, que són formes emparentades entre si. Es tracta d'unes llànties de producció sud-itàlica (o potser centroitàlica), que es daten en els segles II-III (Pavolini 1987; Beltrán 1990, 264). La seva cronologia és, doncs, perfectament coincident amb la de l'abocador.

– Una nansa i margo de llàntia amb glòbuls motllurats, i 4 margos de llànties de glòbuls. Tot i que hi ha algunes tipologies anteriors que presenten decoracions de perletes al margo (Casas i Soler 2006a, 84-

85), almenys el fragment de nansa i margo correspon probablement al tipus Dressel 30, equivalent al tipus R de la tipologia de Bailey (1980), anomenat també «fat globular» o «Kugelform», que es produí inicialment a Itàlia, i que posteriorment s'imità al nord d'Àfrica. Es data en el segle III i inicis del IV; s'ha suggerit que s'originà al segle II, però sembla més aviat que apareixeria vers mitjan segle III (Rickman i Wynick 1994, 205), cronologia que podria endarrerir-se, tenint en compte que als Antigons hi aparegueren en el context de l'abocador. D'altra banda, un exemplar sencer d'aquest tipus s'ha trobat a Empúries, amb una datació en la segona meitat del segle II o inicis del III (Casas i Soler 2006a, 170 i lám. XLV, núm. G782), la qual cosa creiem que confirma aquesta datació.

Finalment, esmentem un fragment de margo corresponent a una llàntia vidrada. Aquestes llànties es produïen als tallers del Laci o a la Campània, i presenten una datació dels segles I-II (Beltrán 1990, 187; Casas i Merino 1990, 145), per la qual cosa la seva presència a l'abocador podria ser residual.⁴⁶ Tanmateix, és interessant posar en relleu que una llàntia gairebé sencera de la vil·la dels Tolegassos procedeix en part d'un context tancat datable a finals del segle II o inicis del III, al qual ja hem fet referència en parlar de la ceràmica africana de cuina (Casas i Nolla 1986-1989). Aquesta llàntia es pot assimilar tipològicament a la Dressel 20, i s'ha trobat una peça similar a Torre Llauder; un paral·lel exacte es coneix a Lió, datat també en un context de finals del segle II o inicis del III (Desbat 1986, 108, fig. 7), i es tracta d'una producció d'origen italià (Picon i Desbat 1986, 125-127).

Pel que fa al fragment de llàntia vidrada trobat a la vil·la dels Antigons, com que es tracta només d'un fragment de margo no podem entrar en precisions tipològiques, però els paral·lels dels Tolegassos i de Lió ens permeten pensar que podria tractar-se d'una producció contemporània del nostre abocador, sense que hagi de ser necessàriament residual.

5.5.16. Àmfores

En general, en comparació amb la gran quantitat d'altres materials que apareixen a l'abocador (singularment, la ceràmica africana de cuina i la sigil·lada africana A), les àmfores hi són poc representades. Seria temptador pensar que aquest nombre escàs tingués una relació directa amb la disminució que es consta-

45. Se'n coneix un exemplar a Empúries (Casas i Soler 2006a, 94; Casas i Soler 2006b, 56). Aquesta marca es documenta també a Tarragona (Beltrán Lloris 1990, 269), en una llàntia de la forma Dressel 20.

46. Es tracta d'una producció minoritària dins la ja de per si minoritària producció de ceràmica vidrada romana. A *Hispania* en podem esmentar un interessant exemplar sencer, d'*Illici* (l'Alcúdia d'Elx), d'època augustiana i procedència itàlica (Beltrán 1990, 188). Pel que fa a Catalunya, se n'han trobat a Torre Llauder (Mataró, Maresme), segons Ribas (1965, 169), així com a Empúries i la vil·la romana dels Tolegassos (Viladamat, Alt Empordà), com indiquen Casas i Merino (1990, 141, fig. 2, 145 i 147), a més d'un fragment vidrat que probablement correspon també a una llàntia del jaciment del Morer (Sant Pol de Mar, Maresme) (Járrega 1997, 84).

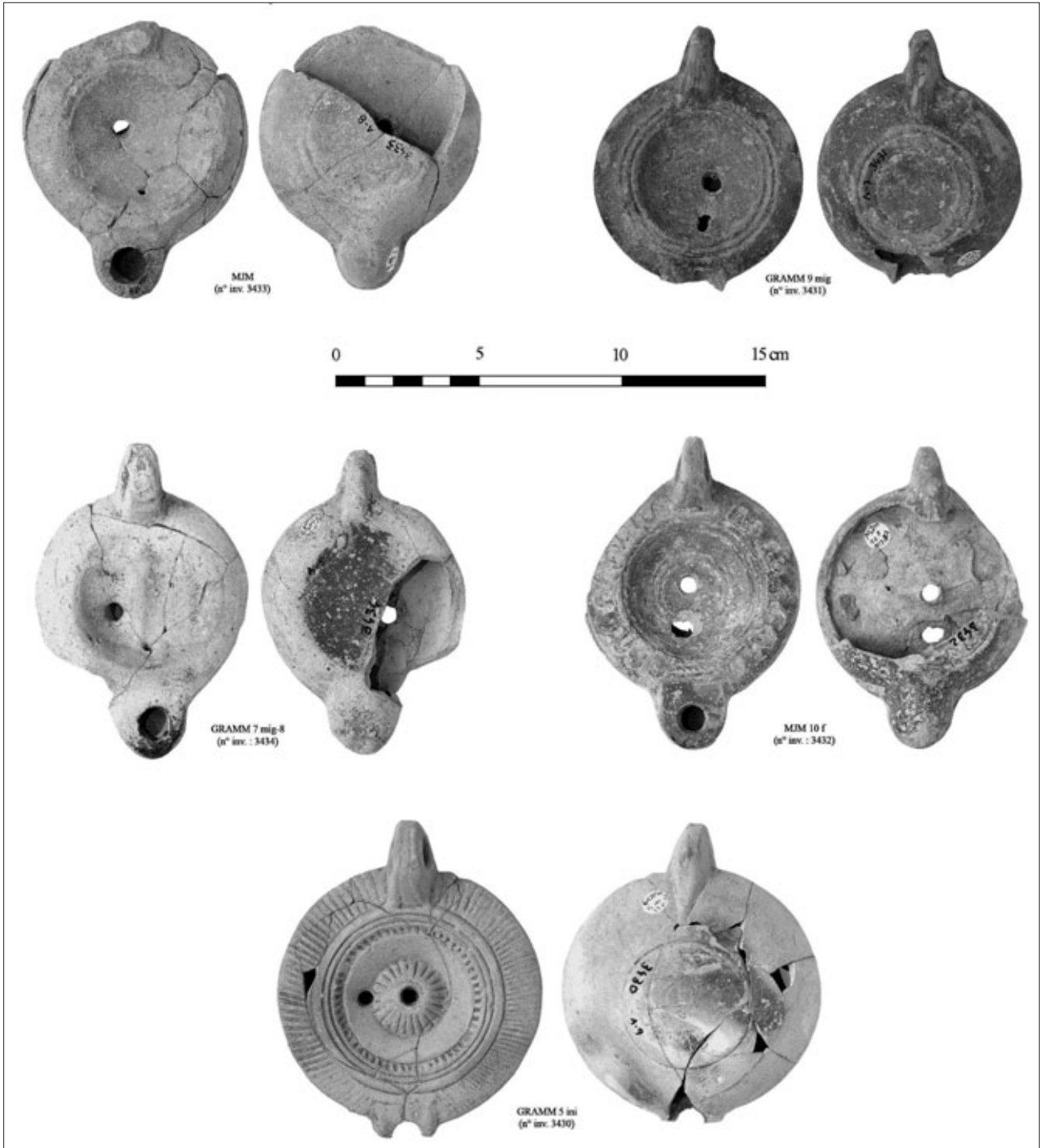

FIGURA 31. Llànties de l'abocador. Foto: L. Buffat.
Llànties forma Dressel 20 o de disc.

ta, tant a Catalunya com a Itàlia, d'àmfores vineres a partir de finals del segle I dC, la qual cosa pot estar relacionada amb una reestructuració del comerç del vi i l'eventual ús d'altres tipus de recipients, com ara els bots i els bocois (Tchernia 1986, 285-292; Tchernia i Brun 1999, 58-59; Brun 2003, 100-101 i 104-106). Tanmateix, això no ha d'afectar necessàriament altres tipus de contenidors, singularment els oliers d'origen bètic, que sabem que s'exportaven a Roma en grans quantitats fins ben avançat el segle III, i en menor nom-

bre fins més tard. Efectivament, aquestes àmfores apareixen també (tot i que en poca quantitat) en aquest abocador.

Hem de tenir en compte que a la zona de l'abocador s'han trobat materials tardoantics, com ara sigil·lada africana D, i entre els quals les àmfores són potser els més abundants. Evidentment, no tenen res a veure amb l'abocador del segle III, i la seva presència s'explica per la manca de cura amb què es van haver de fer els treballs d'excavació. També n'hi ha d'altres (àmfo-

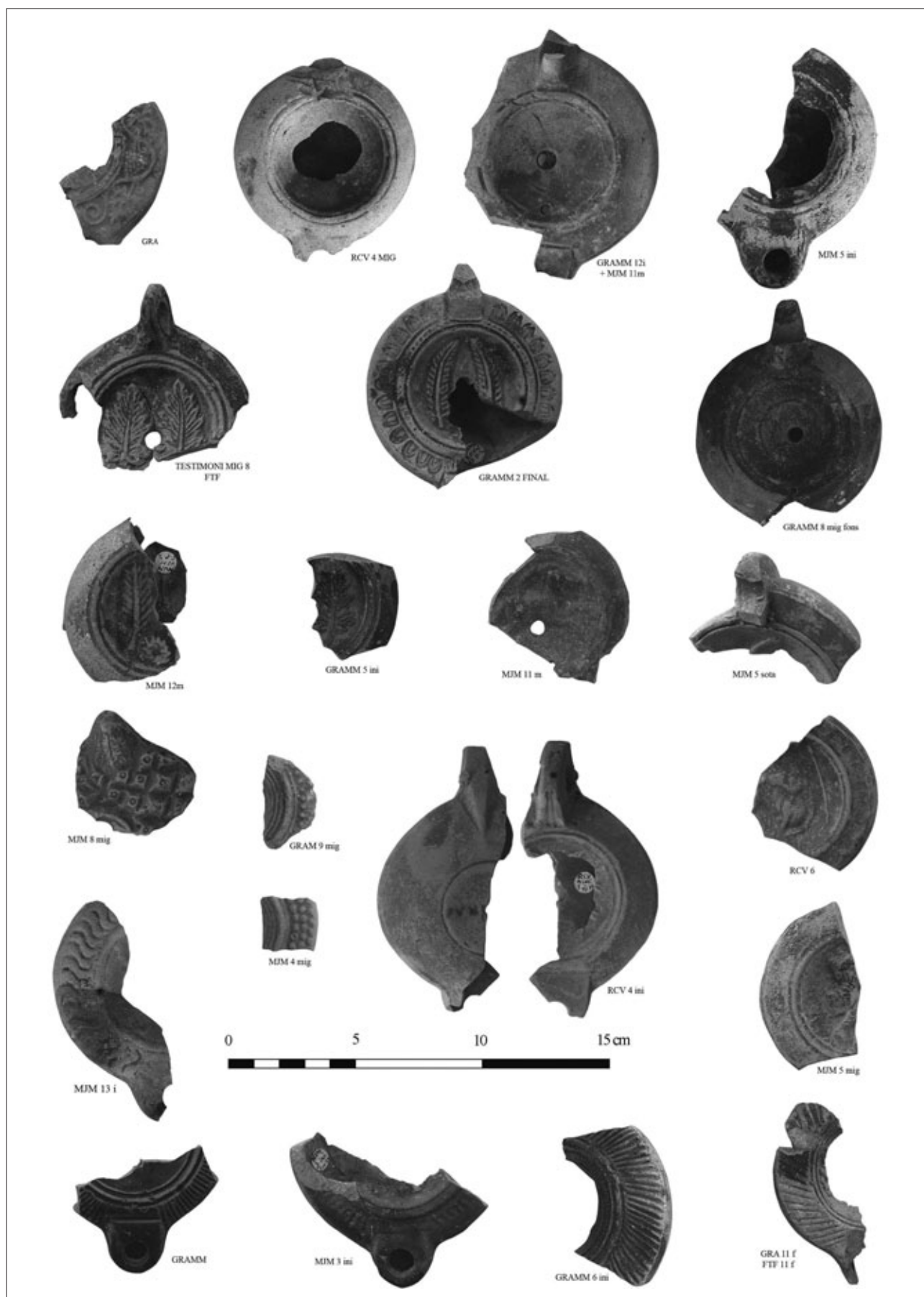

FIGURA 32. Llànries de l'abocador. Foto: L. Buffat.
Llànries forma Dressel 20 o de disc.

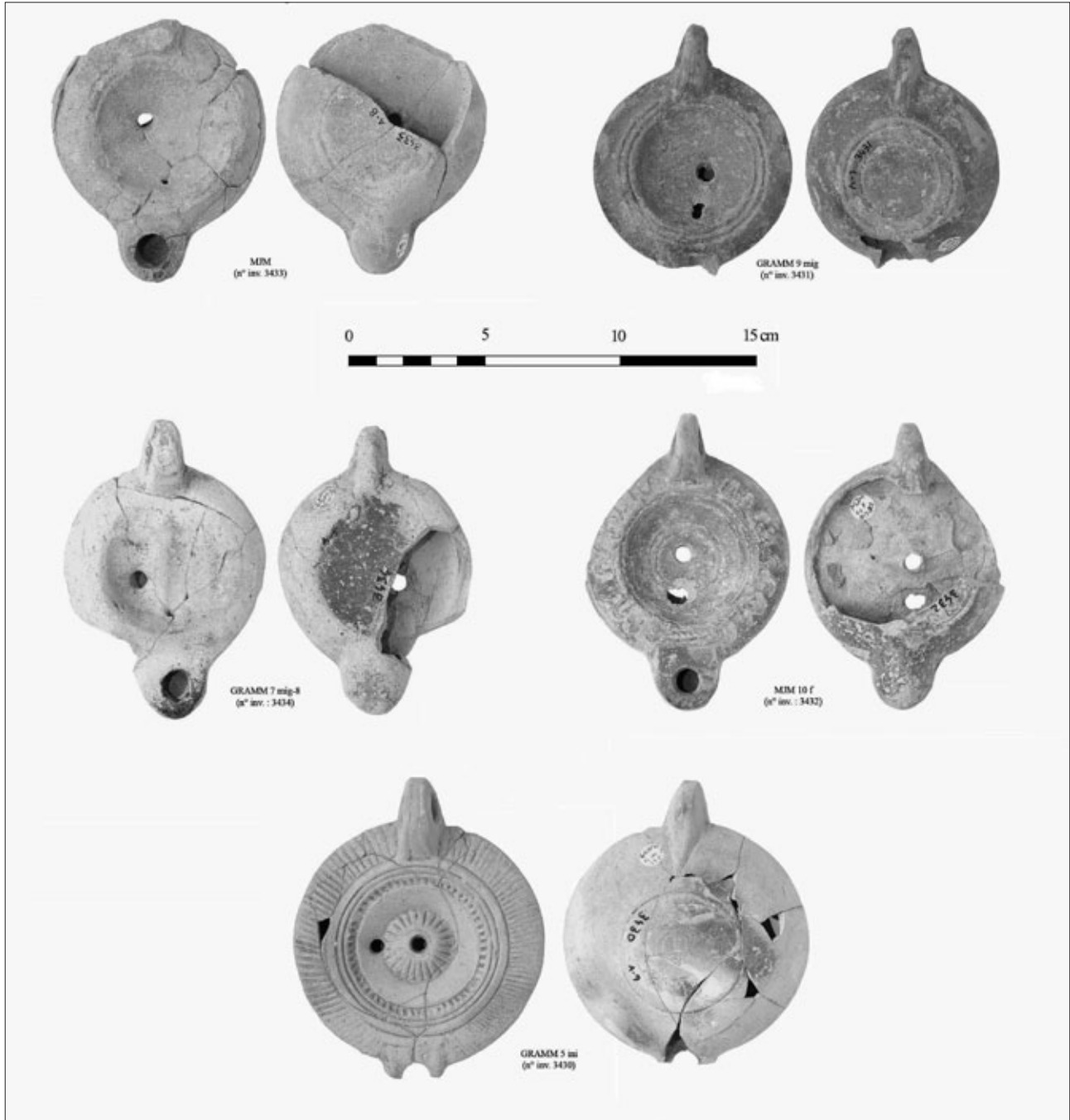

FIGURA 33. Llànties de l'abocador. Foto: L. Buffat.
Llànties forma Dressel 20 o de disc.

res itàliques i tarraconenses) que podrien ser residuals, mentre que hi ha un grup que sí que es pot posar en relació directa amb l'abocador. Vegem tot seguit quin és el panorama que dibuixen les troballes amforals en relació amb aquest context.

Àmfora itàlica

S'han documentat a l'àrea de l'abocador 14 fragments d'àmfora itàlica, dels quals pràcticament tots han de ser residuals, ja que corresponen a vores de les

formes Dressel 1 A i C, un pivot de la forma Dressel 2-4 i fragments de nanses, pivots i informes, la majoria amb pasta del tipus DB.⁴⁷ Tanmateix, hi ha 2 fragments de vora diferents, un d'ells amb pasta també del tipus DB (la qual cosa permet atribuir-li una procedència campaniana, de l'àrea vesuviana), que presenten unes característiques més interessants, ja que és una vora de més grans dimensions que les altres i amb un perfil arrodonit derivat de la Dressel 2-4. Aquest tipus d'àmfora ha estat documentat a Itàlia per Arthur

47. Vegeu Nolla 1976.

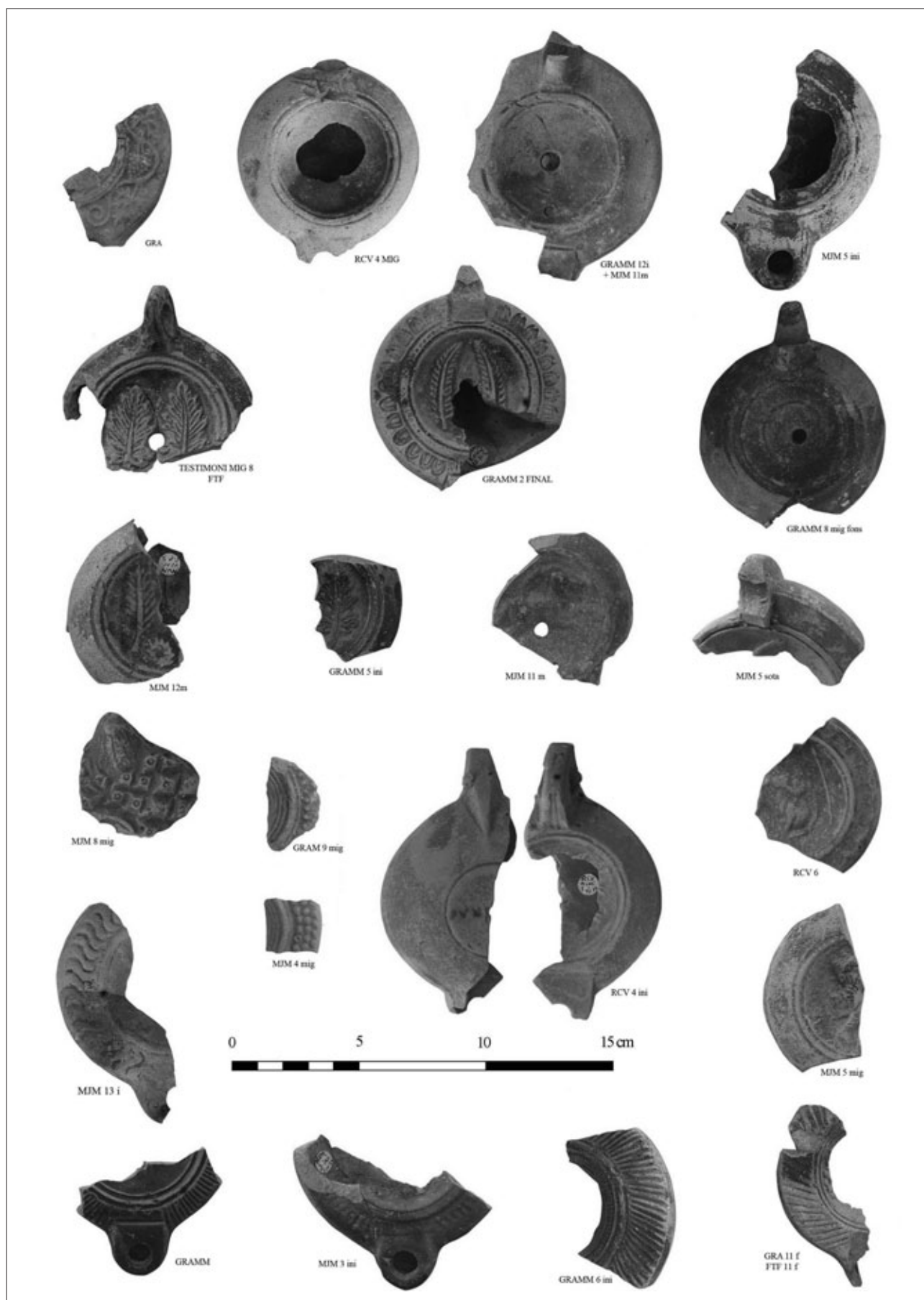

FIGURA 34. Llànties de l'abocador. Foto: L. Buffat.
Llànties forma Dressel 20 o de disc.

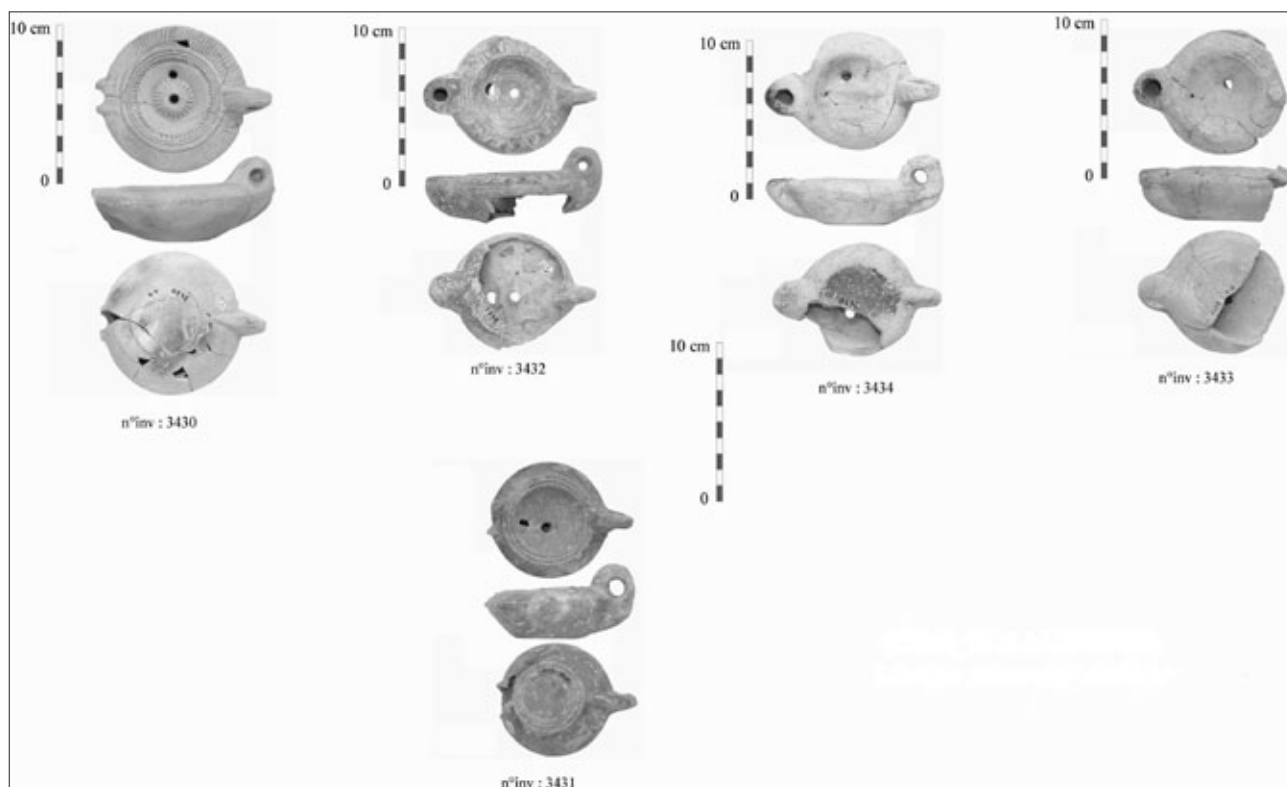

FIGURA 35. Llànties de l'abocador. Foto: L. Buffat.
Llànties forma Dressel 20 o de disc.

(1987), que la considera l'evolució d'època medioimperial de les àmfores Dressel 2-4 del segle I. Tanmateix, hem de tenir en compte que aquestes àmfores tenen una gran perduració, ja que s'ha documentat la seva reutilització com a enterraments a Gricignano (Caserta, Itàlia) (Bencivenga 1987) i a la necròpoli del Palmar Hotel (Premià de Mar, Maresme) (Coll i Jàrraga 1993), per la qual cosa es podria perllongar la seva cronologia fins als segles IV o V. Tanmateix, hi ha motius per pensar que les dues necròpolis esmentades són del segle III,⁴⁸ la qual cosa seria més avinent tant pel que fa a la cronologia atribuïda per Arthur com en relació amb la datació de l'abocador dels Antigons. Una àmfora sencera d'aquest tipus (sense que malauradament en tinguem elements cronològics contextuals) procedeix de la plaça del Rei de Barcelona (Coll i Jàrraga 1993, 316-317). Tanmateix, un fragment de vora, coll i arrencament de nanses s'ha trobat a la vil·la romana dels Munts (Altafulla) (Otiña 2005, 161 i 162, fig. 81). El conjunt de materials associats inclou àmfores africanes de la forma Keay 61; tenen,

per tant, una datació dels segles VI-VII i l'àmfora itàlica està evidentment en estat residual. També s'ha documentat la presència de 2 àmfores aparentment d'aquest tipus (caldrà determinar si les àmfores són itàliques o tarraconenses) a la vil·la romana de la Carrova (Montsià), utilitzades com a recipient de sengles ofrenes funeràries en una necròpoli (Esteve 1999, 263, fig. 4, núm. 2 i 3; 293, làm. xvb; 294, làm. xvi) que s'ha de datar en la primera meitat del segle III, a jutjar per l'aixovar (ceràmica africana de cuina, forma Hayes 200, i imitacions).

Per tant, és possible que la vora dels Antigons correspongui efectivament al segle III i ens constati l'existència en aquests moments d'importacions esporàdiques de vi itàlic, però tenint en compte la troballa a la zona de materials tardoantics i l'aparent pervivència d'aquestes formes, no podem descartar que s'hagi d'incloure dins del grup de materials tardoantics.

En tot cas, si considerem aquesta producció dins del grup d'àmfores altimperial, i sumant-hi la Dressel

48. Bencivenga data en la segona meitat del segle IV o inicis del V el conjunt de Gricignano per la presència d'un bol (usat com a tapadora d'una àmfora) que atribueix a la forma Rigoir 6b de la producció paleocristiana grisa (o DSP) (Bencivenga 1987, 396 i 399, fig. 2, núm. 4-b), atribució que, a la vista del dibuix publicat, ens sembla dubtosa. L'exemplar del Palmar Hotel (Premià de Mar, Maresme) fou reutilitzat també per a un enterrament, i malgrat que l'havien considerat inicialment tardoantic per comparació amb el cas de Gricignano, no comptem amb una datació precisa, tot i que el conjunt funerari no sembla ser tan tardà, per la presència de diversos materials d'aixovar, entre ells un biberó de sigil·lada africana A. Per tant, ara com ara, no disposem de cap dada que ens permeti perllongar la producció d'aquestes àmfores més enllà del segle III.

2-4, constatem que les àmfores itàliques d'època altimperial constitueixen el 4,85 % del total de les àmfores altimperials.

Àmfora tarraconense

Les àmfores de producció tarraconense formen un petit lot dins dels materials trobats a la zona de l'abocador.⁴⁹ En total, s'han recollit 3 exemplars de la forma Pascual 1, a més de 6 o 7 de la forma Dressel 7-11 (un dels quals sembla ser més aviat d'origen bètic) i 170 exemplars de la forma Dressel 2-4, cosa que representa una aclaparadora presència d'aquesta darrera, i que confirma que era la forma produïda més abundantment a la zona.

Una gran part d'aquests materials han de ser residuals, ja que són clarament més antics, però hi ha 13 vores de la forma Dressel 2-4 (d'un total de 42 vores identificades d'aquesta forma) que tenen unes característiques peculiars. Efectivament, presenten una vora de marcat perfil quadrangular, i acostumen a ser de dimensions més grans que les altres vores de Dressel 2-4, que tenen una secció circular o triangular. Aquestes Dressel 2-4 de vora quadrangular tenim motius per pensar que són variants tardanes, que podem situar en ple segle II i inicis del segle III. Així ho va observar Pedro Otiña (Otiña 2005, 95, 248 i 325) en el seu estudi de les ceràmiques de la vil·la dels Munts d'Altafulla, en què documenta aquest tipus en un abocador que feia de reblliment d'uns dipòsits d'aigua, i que datava vers l'època de Marc Aureli. Sense deixar el Camp de Tarragona, podem documentar aquesta variant a la vil·la del Mas d'en Gras (Vila-seca, Tarragonès), on apareix als estrats de reblliment dels *balnea*, que es daten precisament a inicis del segle III (Járrega 2003, 165, fig. 15, núm. 7 i 9; Járrega i Otiña 2008; Járrega i Sánchez 2008, 105, fig. 87, núm. 9), la faciès ceràmica dels quals és idèntica a la de l'abocador dels Antigons.

Tanmateix, la presència d'aquesta variant, que proposem anomenar Dressel 2-4 evolucionada, no es limita al Camp de Tarragona, sinó que també l'hem documentat més al nord, a *Barcino* (Barcelona)⁵⁰ i al Veral de Vallmora (Teià, Maresme).⁵¹ En aquest darrer cas, la cronologia del context en què ha aparegut és de mitjan segle II.

Per tant, podem considerar que la variant tardana de les Dressel 2-4, amb una cronologia inicial desconeguda, està en ús durant mitjan i la segona meitat del segle II i inicis del III. Encara que les característiques de la pasta són força similars (per no dir idèntiques) a les de la producció tarraconense altimperial, no hem loca-

litzat els seus centres de producció, per la qual cosa no podem descartar una procedència d'altres àrees, com pot ser la zona de Barcelona. De tota manera, tant per les característiques físiques com per altres raons, podem pensar que es feien al Camp de Tarragona.⁵² Tanmateix, aquesta producció demostra la continuïtat (per bé que disminuïda) de la producció d'àmfores vineres a la costa tarraconense, i una certa difusió que ara com ara sembla d'abast regional, a menys que s'identifiqui en altres llocs. De tota manera, podem interpretar que aquestes àmfores constitueixen l'equivalent, a la zona costanera de la *Hispania Citerior*, del que hem vist que passa a Itàlia, on altres àmfores (tipològicament força similars) derivades també de les Dressel 2-4 constitueixen també la continuïtat (bé que disminuïda) de la producció vinera del segle I.

Un tret que és interessant, i que es pot paral·lelitzar també amb la producció itàlica abans esmentada, és l'augment de la grandària d'aquestes àmfores en relació amb les Dressel 2-4 altimperials. Això les apropa, quant a capacitat, a les antigues Dressel 1 tardorepublicanes, i és un indicatiu d'un canvi o reestructuració en la comercialització del vi tarraconense, sense que puguem descartar, com dèiem, l'ús d'altres tipus de contenidors, com ara bots o bocois o fins i tot àmfores imitacions de la forma Gauloise 4.

Àmfora tarraconense (?) de pasta calcària

S'han documentat 6 vores de Dressel 2-4 de secció circular i una de secció quadrangular, que tenen una pasta calcària de color beix-vermellós, i que podrien procedir de la costa catalana al nord de *Tarraco* o potser del sud de la Gàl·lia, on aquestes pastes són més habituals. Cal dir que totes són de la zona de l'abocador, per la qual cosa és possible que no es tracti de materials residuals, sinó que corresponguin al conjunt de l'abocador.

A més, hi ha un pivot de pasta calcària amb un grafit que deu representar una lletra *p* o una *r* invertida.

Àmfora gal·la o tarraconense (?)

La forma Gauloise 4 té una minsa representació, reduïda a 5 fragments (una vora, dues nanses i dos fons) que no sabem si corresponen a produccions gal·les o a imitacions a la costa catalana, que s'han documentat a Llafranc (Baix Empordà) i Santa Maria de les Feixes (Cerdanyola, Vallès Occidental) (Nolla *et al.* 1982, 173 i 175-176; Pascual 1977, 68-69, fig. 23), a Catalunya, així com al taller de l'Almadrava (Dénia), al País Valencià (Gisbert 1987, 109-110 i 114, fig. 2,

49. No hem tingut en compte altres procedències, com per exemple la dels forns, on aparegueren els exemplars produïts a la vil·la.

50. Agraïm al Dr. Cèsar Carreras aquesta informació.

51. Materials en estudi per part d'Antoni Martín, Carles Velasco i Ramon Járrega.

52. Hem pogut documentar vores d'aquestes àmfores al jaciment de Mas de Gomandí (Riudoms), on sabem que hi havia un gran centre productor d'àmfores de la forma Dressel 2-4. Tanmateix, cal ser prudents, ja que es tracta de troballes superficials.

núm. 3-4), i que inicialment havien estat publicades com a Dressel 30, forma que actualment sabem que correspon a un altre tipus de producció. A jutjar per les seves característiques físiques (Tremoleda 2000, 129), és molt difícil, per no dir impossible, diferenciar ambdues produccions per aquesta via. Precisament, una de les nanses té una aparença atípica que dificulta que es tracti d'un producte gèl·lic; podria correspondre potser a una de les imitacions hispàniques.

Àmfora bètica

Una gran part del material d'aquest tipus és tardoantic, ja que correspon a àmfores de les formes Dressel 23 i Almagro 51 (de les quals ens ocuparem més endavant), per la qual cosa podem deduir que pertanyen a estrats tardoantics que han estat barrejats amb els de l'abocador. Un altre grup (Dressel 7-11) correspon sens dubte a materials residuals. No obstant això, hi ha alguns exemplars que deuen correspondre realment a l'abocador, amb la cronologia dels quals coincideixen.

Per una banda, hi ha una presència relativament abundant (8 o 9 fragments) de la forma Beltrán 2, envàs destinat possiblement a salaons, que es data entre època d'August i mitjan segle II (Beltrán 1970, 421-436), tot i que hi ha dos tipus, coneguts com a A i B, el segon dels quals és més tardà; tanmateix, només per les vores no sempre es pot diferenciar entre ambdós tipus.

D'altra banda, és possible que alguns dels exemplars de les àmfores olieres de la forma Dressel 20 esmentades més amunt corresponguin al context de l'abocador, tot i que no podem assegurar que siguin més antics; en el cas de les vores així ho sembla, i per aquesta raó ens hi hem referit més amunt.

A través d'aquests materials podem documentar, al llarg dels segles I i II, l'arribada esporàdica d'oli bètic a la vil·la dels Antigons, fenomen, d'altra banda, ben documentat a la costa catalana (Berni 1998). Tanmateix, hem de tenir en compte que, tot i que de forma minoritària, la forma Beltrán 2 B apareix documentada en alguns contextos andalusos de la primera meitat del segle III (Bernal 1998, 239; Bernal 2000, 278), per la qual cosa és possible que els exemplars trobats als Antigons poguessin formar part de l'abocador, i ser contemporanis de la seva formació.

És interessant tenir en compte que al rebliment d'un pou de la vil·la dels Tolegassos, ja esmentat anteriorment i paral·lelitzable pels seus materials i cronologia amb el dels Antigons, apareix una nansa d'àmfora Dressel 20 (Casas i Nolla 1986-1989, 211-212), tot i que això en si no aporta novetats, tenint en compte que es tracta d'una forma en evident circulació durant aquell període.

Les àmfores bètiques constitueixen el 55,33 % del total d'àmfores d'època altimperial; malgrat que sigui una xifra que cal interpretar amb cura, a causa de l'escàs nombre d'àmfores conservades (es fa molt estrany

que siguin més abundants que les àmfores tarraconenses), dóna una certa idea d'una presència relativament important de les importacions bètiques en època altimperial, cosa que continuarà produint-se en el període tardoantic, com veurem més endavant.

Àmfora africana

Tal com passa amb les produccions bètiques, i a una escala molt més gran, podem dir que les àmfores africanes procedents de la zona de l'abocador són en realitat d'època tardoantiga. Únicament correspon a la cronologia de l'abocador una interessantíssima vora que creiem que es pot relacionar amb la forma Hammamet 1, recentment individualitzada per Bonifay (2004, 93-94), i que és pròpia d'època severiana, a la qual precisament atribuïm l'abocador. Per tant, podem pensar que a *Tarraco* també hi arriba aquest tipus de producció, en un moment en què estan començant a arribar les primeres importacions africanes, consistents bàsicament en la forma Africana 1 (Zevi i Tchernia 1969; Panella 1973).

D'altra banda, podem pensar que alguns dels exemplars (que esmentem més avall) de les formes Africana 1 i 2 apareguts a la zona de l'abocador, tot i que hi havia materials tardoantics, podrien haver pertangut a l'abocador. En aquest sentit, és eloqüent el paral·lel del pou reblert a inicis del segle III a la vil·la dels Tolegassos (Viladamat, Alt Empordà), que presenta un repertori formal molt similar al dels Antigons, i on s'ha documentat una àmfora gairebé sencera del tipus Africana 2 A (Casas i Nolla 1986-1989, 211-212).

Àmfora oriental

També pel que fa a les àmfores orientals, podem observar el mateix fenomen de mixtificació amb els materials tardoantics, però tanmateix hi ha alguns exemplars que deuen correspondre a l'abocador. Concretament, es tracta de 2 vores, una atribuïble sens dubte a la forma Kapitän 1, així com una altra que podria pertànyer al mateix tipus, o bé tractar-se d'una àmfora ròdia, amb la qual cosa seria un exemplar de cronologia més antiga. La forma Kapitän 1 es data entre la primera meitat del segle II i mitjan segle III dC (Raynaud 1993d, 70), encara que s'ha suposat una continuïtat al llarg dels segles III i IV (Panella 1986, 266-267), per la qual cosa probablement ens està documentant l'arribada esporàdica, a inicis del segle III, d'algun producte envasat en àmfores de la Mediterrània oriental, molt probablement vi.

Aquests materials constitueixen el 3,88 % del total de les àmfores altimperials.

Cal no descartar que alguns dels exemplars que hem identificat com a *Late Roman Amphora* 3, i atribuïts, per tant, al període tardoantic, corresponguin en realitat a l'àmfora monoansada tipus Agora F65/66, de procedència efesia i que es data a finals del segle II o

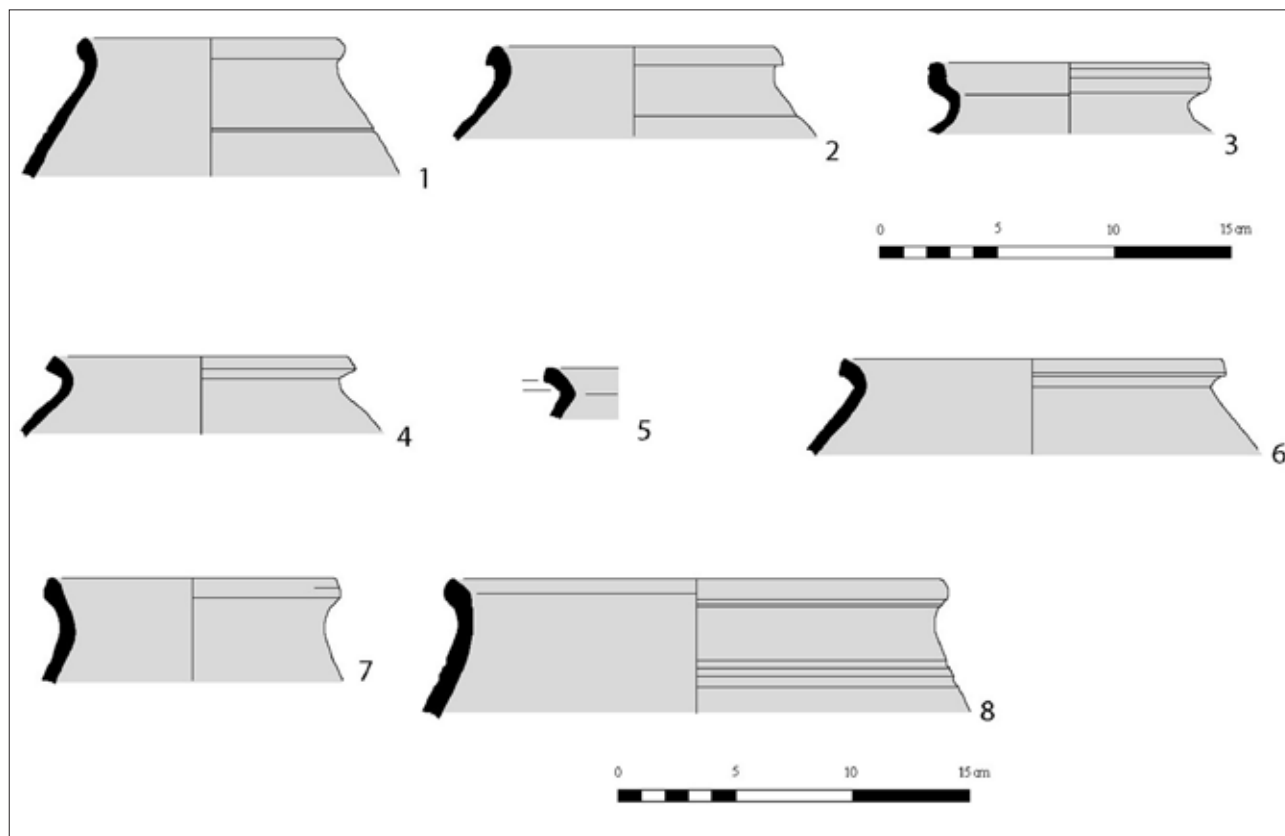

FIGURA 36. Forn de ceràmica negra. Dibuixos: L. Buffat.
Olles de ceràmica grollera reduïda.

inicis del III (Lemaître 1997), la qual cosa quadra perfectament amb la cronologia de l'abocador; cal tenir en compte que a la propera vil·la dels Munts (Altafulla) se n'han trobat.⁵³ Tanmateix, no hem inclòs aquestes àmfores en el còmput del material de l'abocador, que hem atribuït, en principi, a l'horitzó tardoantic.

5.5.17. Altres materials ceràmics

S'han trobat també alguns altres materials relacionats amb l'abocador, dels quals podem destacar 2 fusaioles, un *pondus* amb una marca, que presenta el text «Ma», una mascareta en miniatura (similar a les púniques) i un amforisc.

5.5.18. Valoració general de l'horitzó ceràmic d'època severiana

Sens dubte, tant per quantitat com per qualitat, els materials ceràmics que tenen un interès més remarcable dels trobats al jaciment dels Antigons són els que foren trobats al gran abocador d'inicis del segle III, on han aparegut quantitats ingents de materials i s'han documentat en abundància formes senceres; es pot afirmar que és probablement el conjunt del Mediter-

rani occidental on s'ha constatat un nombre més elevat d'exemplars, singularment pel que fa a la ceràmica africana de cuina.

En primer lloc, podem destacar la presència de la sigil·lada hispànica, que, tot i que en alguns casos correspon al període anterior, com hem dit, l'abundància de formes tardanes, com la Dragendorff 44 i singularment l'anomenada (creiem que erròniament) Ritterling 8, permeten afirmar que gran part de la sigil·lada hispànica documentada al jaciment correspon a la fase de l'abocador, la qual cosa confirma la important presència d'aquesta producció a l'*ager Tarraconensis* durant la primera meitat del segle III. Aquests productes ja no porten segells, però és de destacar la gran quantitat de grafitis (estudiats per la Dra. Diana Gorostidi en aquest mateix volum) que apareixen en aquestes ceràmiques, especialment en les de la forma Ritterling 8, i que (almenys en part) hem de considerar com a indicacions de propietat de la peça.

Els més de 3.000 exemplars i fragments amb forma documentats de la sigil·lada africana A mostren la gran implantació comercial que tingué aquesta producció a la costa catalana, i que estava ben activa encara durant la primera meitat del segle III, com hom pot deduir dels exemplars de l'abocador. Constitueix, com

53. Dos exemplars inèdits, exposats al Museu Nacional Arqueològic de Tarragona.

hem dit, el 58,89 % del total de sigil·lades altimperi- als del jaciment, i el 41,11 % restant està representat per la suma de sigil·lades itàlica, gèl·lica i hispànica. La presència abundant de les formes Hayes 16, 17, 27, 131, 136, 140, 147 i 160, i molt especialment Hayes 14 (en les seves variants A i B), correspon ben clarament a un horitzó d'època severiana, tot i que hi ha també formes més antigues.

L'espècie ceràmica més abundant és, sens dubte, la ceràmica africana de cuina, que assoleix aquí les xifres més elevades documentades mai en un jaciment romà al Mediterrani occidental (si més no, en un jaciment rural), ja que s'hi han documentat més de 7.700 fragments amb forma i exemplars sencers; constitueix el 33,31 % del total de ceràmiques altimperi- als i el 99,81 % de la ceràmica comuna. D'altra banda, pel que fa a les ceràmiques de procedència africana, constitueix el 68,01 %, enfront del 31,98 % representat per la sigil·lada africana A, per la qual cosa ambdues produccions presenten una proporció de 3 a 1 a favor de la primera.

La panòplia formal representada per la ceràmica africana de cuina és molt elevada, però destaquen per damunt de tots els plats tapadora de la forma Hayes 196 i la cassola Hayes 197, com passa arreu. Cal esmentar també la forma Hayes 23 B, pròpia ja d'un període avançat, que és molt més abundant que la 23 A, la qual cosa quadra perfectament amb el panorama del conjunt. Destaca també la presència de les tasses del tipus Hayes 200, així com de la cassola de la forma Ostia I, 272 / Atlante CVII, 11-12 (en diverses variants), la qual cosa demostra la relativa importància que té aquesta darrera en contextos d'aquesta època. Finalment, podem destacar la presència de formes pròpies del segle III (Hayes 181 i 193), i poc habituals, com la gerra Uzita 48.1.

Val a dir que apareix documentada també una imitació (no sabem si local o no) de la ceràmica africana de cuina, que tanmateix apareix en molt poca quantitat, ja que constitueix només un baixíssim 0,18 %, enfront de l'africana de cuina, que representa un aclaparador 99,81 %. La forma més imitada és la cassola de la forma Hayes 197, tot i que apareixen també imitacions de les formes Hayes 23 B, 131, 196, 200 i potser 22, així com de la forma Ostia I, 272 / Atlante CVII, 11.

La presència d'uns pocs fragments de ceràmica vidrada, tot i que sovint s'ha considerat de cronologia anterior, creiem que indica que (almenys en part) ha de ser contemporània de l'abocador, especialment per la cronologia d'una llàntia vidrada apareguda al jaciment, que té una datació ben contrastada de finals del segle II o inicis del III. Per tant, caldrà considerar la perduració i la presència d'aquestes produccions itàliques en els nostres contextos tardoantoninians o severians.

Una altra ceràmica fina d'importació és l'anomenada «ceràmica coríntia romana» o «sigil·lada coríntia»,

que, tot i tenir una presència molt minsa en general (una dotzena de fragments), té la representativitat més alta de tots els jaciments de Catalunya. La seva presència i –malgrat el que s'acaba de dir– relativa abundància, ben palesa també a la propera vil·la del Mas d'en Gras, fa pensar que el port de *Tarraco* devia ser un dels principals (si no el més important) centres importadors d'aquestes ceràmiques a *Hispania*, i la seva àrea d'influència, la zona de distribució preferent.

El fet d'haver-se trobat en un abocador és el motiu pel qual s'han conservat en bon estat molts exemplars de recipients de ceràmica comuna, raó per la qual ha estat possible estudiar-la. Fins i tot ha estat possible plantejar (juntament amb Loïc Buffat) una tipologia d'una producció que, per les característiques físiques (molt similars a les de les àmfores tarraconenses: pasta, de color vermell marronós, amb desgreixant de quars i algunes partícules grises, que probablement són també quars), hem considerat que degué fer-se en algun lloc de l'ager *Tarraconensis*, i que hem proposat anomenar «comuna oxidant tarraconense» (COM.OX.TARR.) i «comuna reduïda tarraconense» (COM.RED.TARR.), aquesta darrera molt menys present. És una ceràmica força abundant, ja que constitueix el 35,79 % de la ceràmica comuna del jaciment, excloent-ne l'africana de cuina.

La ceràmica comuna tarraconense és, des del punt de vista tipològic, força diversificada, ja que hi apareixen urnes, bols, marmites, tapadores, gerres i ampolles. En alguns casos apareix una línia de pintura vermella a la zona de contacte entre el coll i el cos. S'ha documentat també al proper jaciment del Mas d'en Gras, en idèntiques cronologies de la primera meitat del segle III, per la qual cosa podem concloure que aquesta és la cronologia d'aquesta producció, sense que puguem ara per ara conèixer el seu moment inicial ni final, ni si tingué una durada més o menys perllongada al llarg del temps.

D'entre el conjunt de la ceràmica comuna cal destacar la presència d'algunes produccions d'importació, per la qual cosa podem afirmar que aquestes existeixen més enllà de les africanes de cuina. Concretament, hem pogut identificar un grup de gerres de pasta calcària, de procedència indeterminada, però que no semblen ser tarraconenses. Aquest grup constitueix el 23,86 % del total de la ceràmica comuna (excloent-ne les africanes de cuina), per la qual cosa té una presència important.

L'estudi d'aquests materials ens permet documentar que no solament l'anomenada ceràmica africana de cuina fou l'única importació de ceràmica comuna d'aquesta procedència. Efectivament, a més d'aquesta producció de característiques ben marcades (que és clarament majoritària), hi ha un grup de gerres i olles de vores ametllades, així com un gibrell, que per les seves característiques físiques són clarament de proce-

dència africana. Tanmateix, es tracta d'un grup molt reduït, ja que només constitueix el 0,12 % del total de les ceràmiques comunes africanes presents al jaciment. Per contrast amb el grup al qual ens referirem seguidament, proposem anomenar-lo «ceràmica africana de pasta vermella».

El darrer grup (i quantitativament més important que l'anterior) de ceràmiques comunes de procedència africana està constituït pel que hom anomena «ceràmica africana de pasta groga», d'identificació encara recent. Les peces més característiques són els grans gibrells del tipus Uzita 2, però també hi ha gerres i ampolles de coll estret i vora motllurada, així com morters, corresponents a la forma Uzita 4. Aquests materials es daten en els segles II-III. En el cas de l'abocador dels Antigons, la seva presència és molt minsa, només el 0,80 % de les ceràmiques africanes, quantitat lleugerament superior a la del grup abans esmentat.

Hi ha altres produccions, totes elles amb molt escadussera representació, com un fragment de fons de gerra amb engalba vermella que hipotèticament podem relacionar amb la producció anomenada «ceràmica d'engalba roja de Guissona» i amb alguns exemplars localitzats a Tortosa; aquestes ceràmiques es daten aproximadament entre mitjan segle I aC i almenys el segle II dC. Hi ha també alguns exemplars de ceràmica grisa, així com també ceràmica de cuina reduïda a torn lent.

És molt interessant la troballa d'un fragment de bol carenat, similar a la ceràmica de parets fines, però que sembla correspondre en realitat a l'anomenada *terra rubra*, una ceràmica del centre de França i Bèlgica. La troballa d'aquesta ceràmica, l'àrea de difusió de la qual s'estén pel nord-est de la Gàl·lia (entre els rius Sena, Mosel·la i Rin), a Catalunya és molt significativa, perquè sembla indicar una exportació (per bé que esporàdica) o transport en direcció al sud, cosa que ens permet documentar una extensió d'aquesta producció més àmplia del que hom suposava, així com constatar una certa continuïtat dels contactes comercials entre els mercats gàl·lics i *Tarraco* més enllà de la comercialització de la sigil·lada gàl·lica.

Un cas similar al de la *terra rubra* és l'anomenada «ceràmica caolínica de pasta blanca», documentada també al sud de França i que sembla haver estat distribuïda des del port de Fòs (antiga *Forum Iulii*), tot i que de forma molt esporàdica, però que en aquest cas ens serveix per confirmar l'arribada en forma minoritària d'algunes produccions gàl·liques a la zona de *Tarraco*.

Pel que fa a les llànties, el grup majoritari està compost per llànties de la forma Dressel 20, com és lògic en un context d'inicis del segle III. Alguns dels exemplars presenten segells de terrisser, dels quals destaquem els de *Caius Iunius Draco* i *Mauricus* o *Mauricius*, ambdós de probable procedència africana i datats entre la segona meitat del segle II i inicis del III.

De forma minoritària apareixen documentades llànties de les formes Dressel 5 C o Dressel 6 i Dressel 30, així com un fragment de llàntia vidrada, de la qual es coneixen també paral·lels de finals del segle II o inicis del III.

En definitiva, podem comprovar com, tant per la gran quantitat de materials com per la varietat tipològica i de produccions, l'abocador dels Antigons constitueix, malgrat els problemes de registre que esmentem sovint, un magnífic exemple que pot esdevenir un referent per als estudis ceramològics a l'hora de valorar els contextos ceràmics d'època severiana al Mediterrani occidental, constatant la important preponderància dels productes africans però també la presència de produccions hispàniques (sigil·lades) i fins i tot locals, com ara les ceràmiques comunes tarraconenses.

5.6. Contextos de mitjan segle III – segle IV

No comptem, com passava en el cas anterior, amb cap context clar d'aquesta època, per la qual cosa caldrà analitzar-la tan sols a través dels materials que cronològicament se li atribueixen.

A aquest període pertany el «fòssil director» per excel·lència de l'època, la sigil·lada africana C. Se n'han trobat molt pocs exemplars (67 en total), la qual cosa fa que aquesta producció, si la posem en relació amb les altres sigil·lades d'època altimperial, representi tan sols l'1,06 del total, encara que no volem deixar de reiterar l'efecte distorsionador que pot tenir l'abundància de materials procedents de l'abocador. D'aquests exemplars (la majoria fragmentaris), destaca clarament la forma Hayes 50, de la qual se n'han identificat 6 corresponents a la variant A, 8 a la B, un d'aquesta forma (sense més precisions) i un altre de probable. Pel que fa a altres formes, únicament podem esmentar una vora de la forma Hayes 45 A i un fragment que pot correspondre a la forma Hayes 173 o la 174, a més de 49 fragments informes.

Cal destacar especialment l'aparició de 2 plats seners de sigil·lada africana C, corresponents a la forma Hayes 50, un de més diàmetre que l'altre. Consta la seva troballa a l'interior de sengles canalitzacions, on havien estat llençats (Járrega 1993, 925); una d'elles correspon a l'anomenat «desguàs A», segons les etiquetes que acompanyen el material. Tenint en compte aquesta localització física i l'absència d'aquest tipus ceràmic a l'abocador, podem considerar que aquestes peces corresponen a un moment posterior. El seu caràcter de peces aïllades impedeix posar-les en relació amb cap context ceràmic, i per tant només podem donar-los una datació *per se*, que és la general d'aquestes formes, compreses entre el segon quart del segle III i inicis del IV ([Atlante] 1981, 65).

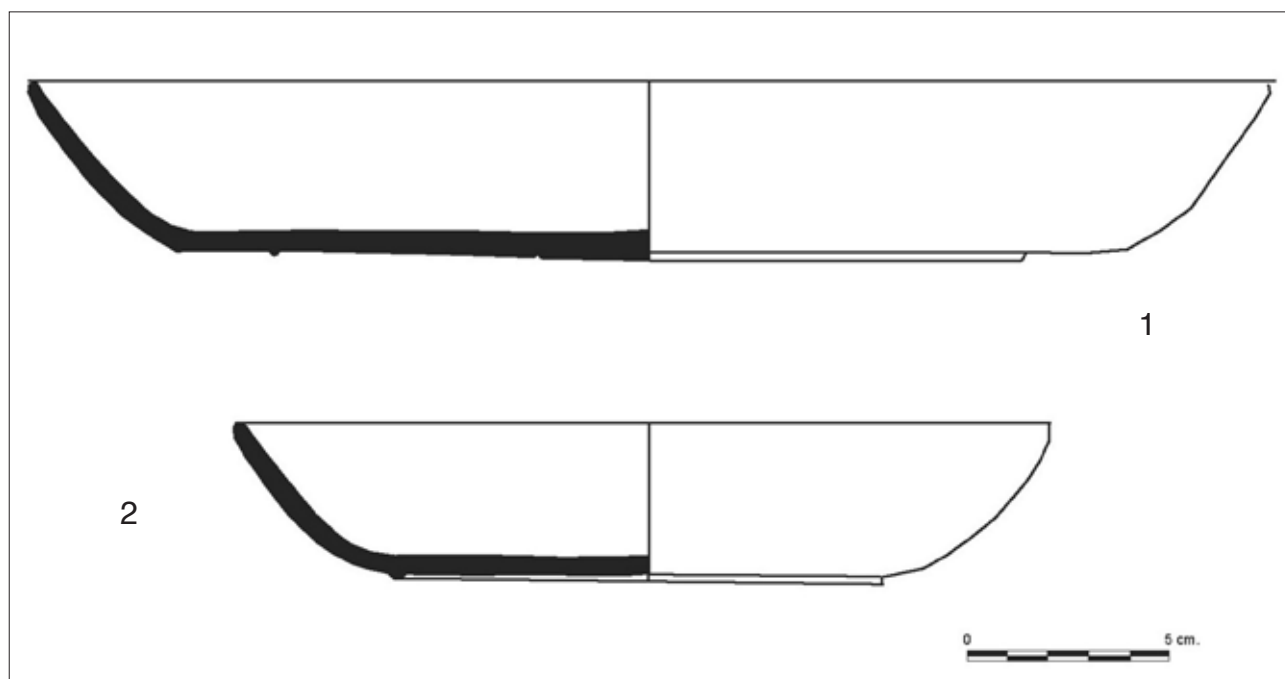

FIGURA 37. Materials del desguàs A. Dibuixos: R. Jàrrega.
Dos plats sencers de TS africana C, forma Hayes 50 A.

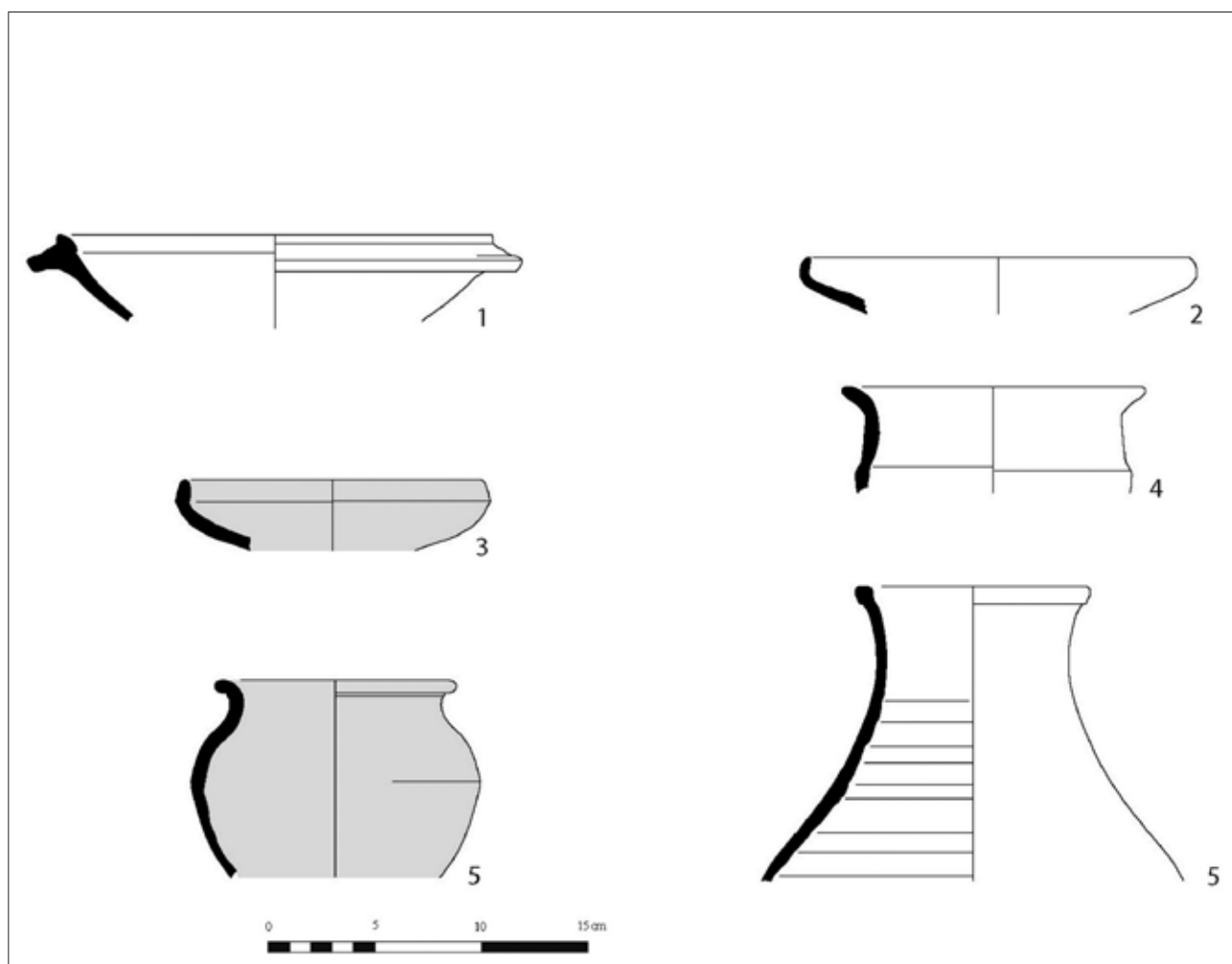

FIGURA 38. Materials del desguàs A. Dibuixos: L. Buffat.
Vores de morter, bols, una olla i una gerra de ceràmica comuna oxidada.

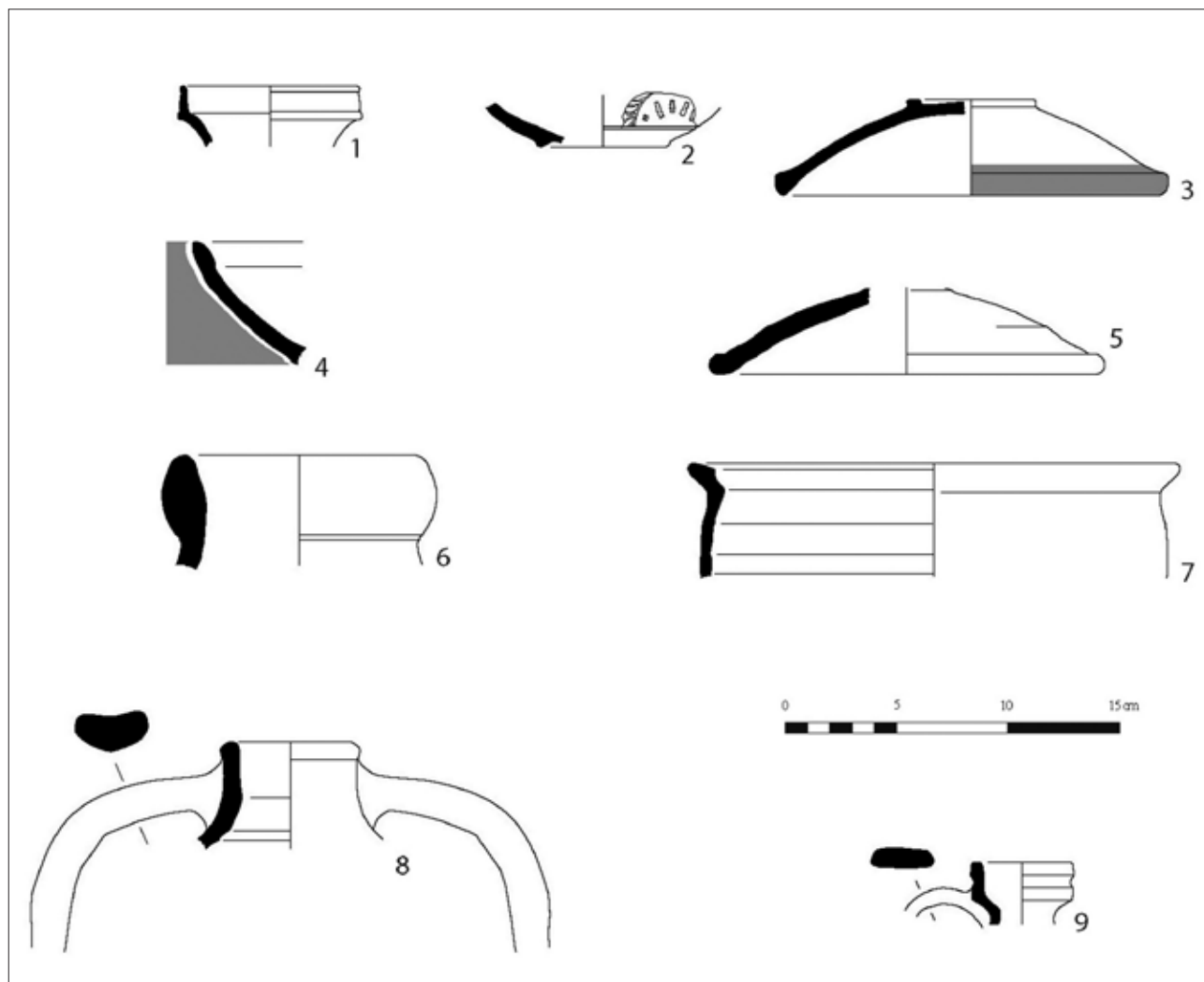

FIGURA 39. Materials del desguàs A. Dibuixos: L. Buffat.

1. Vora de bol TS itàlica, forma Conspectus 23.2; 2. Peu de bol de TS hispànica tardana, probablement Drag. 37 tardana, decoració del segon estil; 3 i 5. Perfils sencers de tapadores de ceràmica africana de cuina, forma Hayes 196; 4. Vora de cassola de ceràmica africana de cuina, forma Hayes 23; 6. Vora d'àmfora africana, forma Africana 2 C; 7. Cassola de ceràmica comuna oxidada; 8. Vora i nanses d'àmfora tardoantiga, possible tipus La Solana; 9. Gerra i nansa de ceràmica comuna africana oxidada.

La significació cronològica d'aquestes peces en relació amb l'evolució de la vil·la ens indica probablement l'abandonament d'alguna de les canalitzacions (concretament de l'anomenat «desguàs A») vers la segona meitat del segle III, la qual cosa podríem eventualment posar en relació amb el nimfeu. Tanmateix, és un testimoni massa feble perquè ho puguem relacionar amb la crisi del segle III i la incursió dels francs l'any 260. Malauradament, no coneixem contextos estratigràfics que ens permetin conèixer l'evolució de la vil·la durant aquells anys, ja que després de l'abocador, i tret dels casos que acabem de comentar, els materials i possibles contextos que coneixem són ja força posteriors, de cap al segle V i més tard. En qualsevol cas, la troballa d'aquests plats sencers dins dues canalitzacions ens permet plantejar la possibilitat d'abandonaments d'edificis i/o serveis (almenys parcials) en la segona meitat del segle III.

5.7. Els materials tardoantics

Encara que no en l'abundància dels del segle III, proporcionats gràcies a la troballa de l'abocador, hi ha una bona col·lecció de materials d'època tardoantiga, que indiquen l'ocupació del lloc vers els segles V i VI. Una bona part d'aquests materials ja havia estat estudiada anteriorment (Jàrraga 1993, 924-945).

Si fem una petita estadística prèvia a l'estudi concret dels materials, ens trobarem que els materials tardoantics del jaciment constitueixen el 6,37 % del total, les sigil·lades tardoantigues són el 10,55 % en relació amb les campanianes i les sigil·lades de l'alt Imperi, mentre que les àmfores constitueixen el 51,33 % del total de les àmfores del jaciment, percentatge aquest darrer superior als de les altres èpoques, la qual cosa sembla indicar la importància de les importacions amfòriques en aquest període.

Seguidament veurem quina és la representativitat que tenen les ceràmiques corresponents a l'horitzó tardoantic, agrupant-les, com hem fet en els casos anteriors, per famílies i tipus ceràmics.

5.7.1. Sigil·lada africana D

Aquesta producció està molt més ben representada que la sigil·lada africana C, ja que s'han comptabilitzat un total de 585 exemplars; tinguem present el que hem indicat diverses vegades sobre el fet que el material que s'ha conservat és fruit d'una selecció, però tot i així és representatiu comprovar que aquests materials indiquen una certa vitalitat de l'assentament en època tardoantiga.

La sigil·lada africana D constitueix el 43,78 % del total de les ceràmiques fines tardoantigues, la qual cosa indica una clara precedència quantitativa d'aquesta producció, com és habitual en els contextos tardoantics de la costa catalana.

Vegem seguidament quines són les formes documentades, així com la seva quantitat.

Formes	
Hayes 50 B	7
Hayes 56	1
Hayes 58 B	10
Hayes 58	5
Hayes 58 o 59	3
Hayes 59 A	1
Hayes 59	12
Hayes 60	3
Hayes 61 A	25
Hayes 61 B	20
Hayes 61 B/2	3
Hayes 61 B (?)	1
Hayes 61	3
Hayes 63	6
Hayes 64	7
Fons tipus antic (Hayes 58 a 64)	25
Hayes 65, n. 5	1
Hayes 67 B	20
Hayes 67 C	8
Hayes 67 - Waagé 1948, IX, 870 a	1
Hayes 67	19
Hayes 67 o similar	2
Hayes 76	4
Hayes 76 (?)	1
Hayes 78	4

Hayes 78 (?)	1
Hayes 79	2
Hayes 80 A	12
Hayes 80 B	1
Hayes 80 (?)	1
Hayes 80 o 81	3
Hayes 81 A	2
Hayes 87 A, 103 o 104 (?)	1
Hayes 87 B	2
Hayes 91 A o B	17
Hayes 91 A, B o C	35
Hayes 91 A, B o C (?)	1
Hayes 91 B	18
Hayes 91 C	3
Hayes 91 D	2
Hayes 91, probablement D	1
Hayes 91 (?)	1
Hayes 93 B	1
Hayes 93, 94 o similar	1
Hayes 94	2
Hayes 95, 96, 97 o 99	1
Hayes 99	1
Hayes 105	1
Ostia III, 128	2
Indet.	281
Total	585

Val a dir que per a la subdivisió tipològica de la forma Hayes 67 hem utilitzat la recent classificació de Bonifay (2004, 171-172), que diferencia entre els llavis de tipus A, B i C. El tipus B és el clàssic de vora triangular, mentre que el tipus A (molt poc abundant) presenta una vora simplement exvasada, i el C un llavi pendent engruixit.

La majoria del material correspon a un horitzó clar centrat en el segle IV i inicis del segle V: és el cas de les formes Hayes 50 B, 56, 58 B, 59, 60, 61 A, 63, 64, 65, 67 i 91 A o B, i 91 B, i Ostia III, 128, que sumen en total 196 fragments. Al costat d'aquestes, apareixen formes que corresponen ja a ple segle V, especialment la primera meitat: formes Hayes 61 B, 76, 80 A i B, 81 A, a les quals podríem afegir els casos dubtosos entre Hayes 91 A, B o C; en total sumen 83 fragments. Després hi ha un tercer grup que correspon ja a la segona meitat entrada del segle V i inicis o mitjan del VI, concretament les formes Hayes 78, 79, 87 B, 91 C, 93 B, 94 i 99, amb un total de tan sols 17 fragments. Després d'això, ja hi ha només una presència testimonial de materials més moderns, com ho podria ser un fragment

que tant pot pertànyer a la forma Hayes 87 A com a la 103 o la 104 A, de ple segle VI, i que per tant no comptabilitzem. Només 3 exemplars, els de les formes Hayes 91 D (forma de la qual hi ha 2 fragments) i 105, es poden datar ja a finals del segle VI o inicis del VII. Si fem un percentatge entre aquests quatre grups, tenim com a resultat que el del segle IV - primera meitat del V correspon al 65,55 % del total, els materials de ple segle V són el 27,75 %, els de finals del segle V i primera meitat del VI són ja només el 5,68 %, i finalment els 3 fragments del segle VII són escassament l'1,003 %. Per tant, la presència d'aquests darrers és testimonial.

D'entre els fragments indeterminats hi ha diverses bases amb decoració estampillada. Concretament, podem destacar 5 exemplars, un dels quals presenta uns motius circulars del tipus Hayes 44 A - Atlante 182, de l'estil A 1 de la tipologia de Hayes (325 - 375 *circa*); un altre (procedent, segons sembla, del costat del nimfeu) presenta una decoració consistent en una palmeta similar a la Hayes 157 - Atlante 124, encara que aquesta darrera correspon a l'estil E I, que no creiem que correspongui a aquesta peça, la qual deu pertànyer a l'estil A 2 o l'A 3. També podem esmentar un fragment de base (potser de la forma Hayes 67 o la 76) decorat amb palmetes que, tot i estar fragmentades, podrien identificar-se amb el motiu Hayes 4 - Atlante 114, de l'estil A 2 (de mitjan segle IV a inicis del V). Una altra base (també de la forma Hayes 67 o la 76, trobada al costat del nimfeu) presenta una decoració de motius circulars, del tipus Hayes 70 - Atlante 32, corresponent als estils A 2 - A 3 i B; en aquest cas, tant pot correspondre a l'A 2 com a l'A 3. Finalment, podem esmentar un fragment de base de plat (trobat dins les voltes del forn), corresponent a una de les formes antigues de la producció (Hayes 58 a 64), amb decoració corresponent als motius del tipus Hayes 28 - Atlante 12, dels estils A II, B, C (?) i D; en aquest cas, es tracta d'un exemplar de l'estil A 2.

La forma més tardana, fins a cert punt discordant amb la resta dels materials, és el bol de la forma Hayes 91 D, representat per 2 exemplars ben identificats i un de possible. Encara que s'havia suggerit que pogués correspondre al segle VI, actualment sabem que és una forma pròpia del segle VII, com es dedueix d'alguns contextos de Marsella i Cartagena (Ramallo *et al.*

1996, 148; Ramallo *et al.* 1997, 205). Aquesta forma té una distribució relativament àmplia.⁵⁴

5.7.2. Imitació de la sigil·lada africana D (?)

S'ha documentat un fragment de vora que es podria associar amb la forma Hayes 59, però no presenta les característiques físiques pròpies de la sigil·lada africana D. Sembla tractar-se d'una imitació de la producció africana, i això no seria d'estranyar si tenim en compte que (tot i que en poquíssima quantitat) hem pogut documentar a la costa central catalana la presència d'alguns exemplars (associats generalment a la forma Hayes 58), fins i tot amb decoració estampillada de palmetes que imita clarament les africanes, que tenen una pasta de color vermell ataronjat i una engalba del mateix color, més similar a la sigil·lada hispànica tardana que no pas a la producció africana, amb la qual comparteix els trets tipològics, però que sens dubte es tracta d'una producció diferent. No tenim dades per situar-la geogràficament, ja que es coneix també una imitació de sigil·lada africana D a Classe, l'antic port de Ravenna, a Itàlia (Maioli 1983, 87-94), però no podem saber si té cap relació amb els exemplars als quals ens referim.

Per tant, podem determinar l'existència, a inicis del segle IV (a jutjar per la tipologia) d'una producció que apareix representada de forma molt esporàdica, sobretot a l'àrea al voltant de Barcelona però també pels volts de Tarragona, i que no sabem si corresponen a una o més produccions ni on eren radicades, si a Catalunya o bé es tracta d'una importació. És una qüestió per estudiar, però en tot cas la seva distribució és pràcticament testimonial.

Si incloem aquesta producció dins del grup de les ceràmiques fines tardoantigues, en representa tan sols el 0,13 %, pràcticament testimonial.

5.7.3. Late Roman C (= Phocaean Red Slip Ware)

Amb aquestes denominacions coneixem una producció del Mediterrani oriental que arriba esporàdicament a les nostres costes,⁵⁵ i que pel que sabem va ser produïda a la zona de Focea, a l'Àsia Menor (Hayes 1980a, 59-60). Les anàlisis de pastes efectuades sobre

54. La forma Hayes 91 D es documenta a Catalunya als jaciments de la Ciutadella (Roses), Sant Martí d'Empúries i Camp de la Gruta (Torroella de Montgrí), tots tres a l'Alt Empordà, i a la vil·la romana de Puig Rodon (Corçà, Baix Empordà), a les comarques del nord-est de Catalunya; es documenta també a Mataró, Barcelona, Nostra Senyora de Sales (Viladecans, Barcelona), a la vil·la de Centelles (Constantí, Tarragonès), ben a prop dels Antigons, i ja fora de Catalunya, a València, Alacant (jaciment del barri de Benalua), Xàbia, Cartagena, *Pollentia* (Alcúdia, Mallorca), Espalmador (Eivissa) i possibles exemplars als jaciments de Manguarra i San José (Cártama, Màlaga), i el Cortijo del Portero (Cantillana, Sevilla) (Járrega 1991, 70-71, amb bibliografia anterior; vegeu també Járrega 1993, 908, 931-932 i fig. 55, núm. 7).

55. A Catalunya la tenim documentada, de forma escadussera però constant, en diversos jaciments de la zona costanera: apareix a Roses, Sant Martí d'Empúries, Camp de la Gruta (Torroella de Montgrí), Vilauba (Camós), Barcelona i Tarragona; fora de Catalunya, apareix al Grau Vell de Sagunt i a Alacant, on es detecta la quantitat i la varietat formal més grans; també apareix a la zona murciana, a Àguilas, Cartagena, La Azohía i Puerto Mazarrón. A Andalusia, es troba a Villaricos (Almeria), Cártama i Fuengirola (Màlaga), Bela (Tarifa, Cadis) i Sevilla, i a Aragó apareix a Saragossa (Járrega 1991, 86, amb bibliografia anterior; vegeu també especialment Reynolds 1987, Méndez 1983-1984 i Nieto 1984). A Portugal apareix també a *Conimbriga* i Tróia (Setúbal).

mostres importades al Mediterrani occidental permeten constatar que gairebé totes procedeixen de Focea (Mayet i Picon 1986).

S'han recollit 2 vores corresponents a la forma Hayes 3, d'altra banda, amb diferència, la més ben coneguda i la més abundantment distribuïda arreu. Representen el 0,27 % del total de les ceràmiques fines tardoantigues del jaciment.

5.7.4. Sigil·lada xipriota (?)

Igual que la *Late Roman C*, la sigil·lada xipriota tingué una certa difusió (però molt més discreta) al Mediterrani occidental.⁵⁶ Tot i que la seva identificació no és totalment segura, a la vil·la dels Antigons hem pogut identificar alguns fragments de vores que semblen correspondre a aquesta producció, concretament 2 que responen respectivament a les característiques tipològiques de les formes Hayes 2 i 9 B. Aquests materials corresponen al 0,40 % del total de les ceràmiques fines tardoantigues dels Antigons.

5.7.5. Ceràmica *lucente*

D'aquesta espècie ceràmica, datada entre finals del segle III i inicis del V, se n'han identificat 83 exemplars, més 5 més de possibles. La forma Lamboglia 1/3 ha estat individualitzada en 15 casos, mentre que 32 corresponen a vores que tant poden pertànyer a aquesta forma com a la Lamboglia 2/37, tenint en compte que la presència o absència de carena a la paret (que permet diferenciar ambdues formes) no es pot apreciar quan només es conserven les formes.

La ceràmica *lucente* representa l'11,21 % de les ceràmiques fines tardoantigues del jaciment, amb la qual cosa és la segona per ordre d'importància després de la sigil·lada africana D. Aquest fet fa ben palesa la vigència d'un comerç encara actiu entre la zona de *Tarraco* i el sud de la Gàl·lia, en l'espai de temps que abasta aquesta producció, compresa entre finals del segle III i inicis del V.

5.7.6. Sigil·lada estampada gal·la tardoromana (DSP)

Aquesta producció és de denominació controvertida, ja que Jacqueline Rigoir, la seva principal estudiosa, començà anomenant-la «paléochrétienne sigillée grise»

(Rigoir 1960), i després «sigillée paléochrétienne grise et orangée» (Rigoir i Rigoir 1968), nom que no ha estat acceptat, ja que una ceràmica d'ús comú no té res a veure amb qüestions religioses, tot i que sens dubte només obeeix a la tendència, avui en desús, de conèixer com a «època paleocristiana» allò que avui en dia hom tendeix a anomenar «antiguitat tardana». A causa d'això, s'han proposat altres denominacions, tampoc gaire reeixides, com la de l'*Atlante* ([Atlante] 1981, 5-6), on es proposa anomenar-la terra sigil·lada «arancione-grigia», prenent com a tret identificador únicament la coloració de les pastes que presenten aquestes produccions, sense acompanyar-hi indicacions cronològiques ni geogràfiques, raó per la qual la trobem força insuficient. Darrerament, la mateixa Rigoir ha proposat una nova denominació, «derivades de les sigil·lades paleocristianes» (abreujat DSP), la qual cosa creiem que tampoc no soluciona el tema, ja que no queda clar si fa referència a unes derivades de les sigil·lades que són paleocristianes, o bé a unes derivades de les sigil·lades paleocristianes (en aquest cas, quines?). Òbviament, la resposta correcta és la primera, però segueix llastant la inadequada denominació de «paléochrétien». Creiem que seria molt més adequada una denominació més neutra, que tingués en compte tant la procedència com la cronologia, per la qual cosa anomenar-la «sigil·lada estampada gal·la tardoromana» creiem que seria adequat. Recordem que Beltrán (1990, 155-160) proposa anomenar-la «terra sigil·lada gèl·lica tardana», la qual cosa es presta a confusions amb la producció altimperial; tanmateix, la denominació DSP ha estat tan acceptada darrerament que no tenim més remei que utilitzar-la, ni que sigui a contracor.

Aquesta producció correspon només al 3,37 % de les ceràmiques fines tardoantigues. Pel que fa a la mateixa producció, el 60 % correspon a la producció grisa o reductora, mentre que el 40 % restant correspon a l'ataronjada o oxidant; aquesta proporció és força habitual, i és majoritària la grisa però amb una presència prou notable de l'ataronjada.

Vegem seguidament quina és la seva representació al jaciment, per formes i produccions.

DSP grisa

Formes	
Rigoir 1, 2 o 3	2
Rigoir 6 A	1

56. A la costa mediterrània hispànica se'n troba en poca quantitat. A Catalunya podem documentar-ne alguns fragments, concretament un de la forma Hayes 2 a Can Modolell (Cabrera de Mar, Maresme) i un altre a Tortosa, a la plaça de l'Olivera, mentre que un fragment dubtós entre la forma Hayes 2 i la 9 B es troba a la vil·la de Molins Nous (Riudoms, Baix Camp), ben a prop dels Antigons; un exemplar dubtós fou trobat també a la plaça Gran, a Mataró (Clariana i Jàrraga 1990, 337-338, fig. 7.1; Jàrraga 1993, 288, 960 i 1427; Jàrraga i Clariana 1996, 137 i 142, fig. 11.1). Fora de Catalunya, es troba en relativa abundància al barri de Benalua (Alacant), al País Valencià, on es constaten les formes Hayes 2, 5, 9 A i 9 B; apareix també a *Pollentia* (Alcúdia, Mallorca), on hi ha una possible Hayes 2, i a Cartagena es documenta també la forma Hayes 2 (Reynolds 1987, 125, fig. 53, núm. 1002 a 1009; Martín 1983, 221, fig. 7.5; Méndez i Ramallo 1985, 264; Jàrraga 1991, 88).

Rigoir 6	2
Rigoir 8	3
Rigoir 15	4
Rigoir 15 (?)	1
Rigoir 18	1
Indet.	1
Total	15

Possible DSP grisa

Forma	
Rigoir 18, imitació (?)	1
Rigoir 24 (?)	1
Indet.	1
Total	3

DSP ataronjada

Forma	
Rigoir 1, 2 o 3	2
Rigoir 15	1
Rigoir 18	4
Indet.	3
Total	10

Possible DSP ataronjada (o tipus Sentromà?)

Forma	
Indet.	2
Total	2

L'anomenada DSP, pel que sabem, té tres grans àrees productores: el Llenguadoc, la Provença i la zona d'Aquitània, que correspon al «grup atlàntic» definit per Rigoir. Aquest darrer pràcticament no ens afecta, ja que és més tardà i no arriba a la costa catalana; tanmateix, els altres dos, que estigueren actius a finals del segle IV i especialment durant el V, sí que tingueren una àmplia distribució a Catalunya, encara que és força difícil distingir entre la producció provençal i la llenguadociana, cosa que s'hauria de fer a partir de l'estudi de les decoracions, i que encara no ha estat completament definit. Cal subratllar el gran paper que tenen els ports de Marsella i Narbona (especialment el primer) en la distribució d'aquestes produccions. D'altra banda, darrerament s'ha proposat l'existència d'algunes imitacions fetes a l'àrea catalana (Bacaria 1991), però no s'han pogut individualitzar amb seguretat ni localitzar els hipotètics centres productors.

Pel que fa a les formes, en relació amb les dues produccions (grisa i ataronjada, és a dir, en termes més tècnics, reductora i oxidant, respectivament), hi ha 4 fragments (dos de grisos i dos d'ataronjats) que podrien correspondre tant al plat de la forma Rigoir 1 com als bols de les formes Rigoir 2 i 3. La forma Rigoir 6 està representada per 3 fragments (tots ells de la producció grisa), un d'ells del tipus 6 A. Les altres dues formes són les més abundants, concretament les Rigoir 15 i 18. Pel que fa a la primera, s'han comptabilitzat 4 fragments segurs i un de probable de la producció grisa, i un de l'ataronjada. La forma Rigoir 18 està representada per un exemplar gris i 4 d'ataronjats. Coneixem tan sols 4 fragments informes (un de gris i tres d'ataronjats), cosa que probablement no és significativa per les raons de rebuig de material informe a les quals hem al·ludit diverses vegades.

A més, hi ha 3 exemplars que dubtosament es poden atribuir a la producció grisa, un dels quals es pot identificar amb la forma Rigoir 18 i l'altre potser amb la Rigoir 24, a més d'un fragment informe. Són exemplars atípics, de factura molt més matussera de l'habitual, per la qual cosa estem davant d'imitacions, però no estem en condicions de determinar si són fetes al que avui és Catalunya, com proposa Bacaria (1991), o bé si es tracta d'imitacions de la producció fina fetes a la Gàl·lia mateix, com seria ben probable.

D'altra banda, hi ha un parell de fragments informes que podrien correspondre a la producció ataronjada, o potser a alguna altra producció, ja que presenten unes engalbes ataronjades que no permeten definir-les amb seguretat.

Per tant, i deixant de banda els exemplars dubtosos i les possibles imitacions, podem concloure que les formes més representades són les Rigoir 15 i 18, amb 5 exemplars cadascuna, seguides de les dubtoses entre les formes Rigoir 1, 2 o 3 (4 exemplars) i la Rigoir 6 (3 exemplars). Pel que fa a les produccions grises i ataronjades, podem comptabilitzar un total de 15 de grises i 10 d'ataronjades (el 60 i el 40 %, respectivament), la qual cosa indica un cert equilibri entre ambdues, tot i que amb una lleugera precedència de la grisa, com és habitual a la costa catalana. En tot cas, la presència d'aquesta producció és molt minsa, si la comparem amb els 585 fragments de sigil·lada africana D que tenim documentats. Per tant, podem pensar que aquesta producció, tot i que arriba a la vil·la dels Antigons i a l'ager *Tarraconensis*, ho fa en unes quantitats molt més discretes; el mercat està clarament dominat per les importacions africanes.

Aquesta producció correspon al 3,37 % del total de les ceràmiques fines tardoantigues del jaciment. Dins de la mateixa producció, el 60 % correspon a la grisa i el 40 % a l'oxidant, per la qual cosa hi ha un cert equilibri però favorable a la primera, com és habitual a la costa catalana. D'altra banda, si la comparem amb

les possibles imitacions (sobre la natura i la procedència de les quals ja hem expressat els nostres dubtes), podem constatar que les DSP són el 89,28 %, mentre que les possibles imitacions tan sols corresponen al 10,71 %, per la qual cosa són força minoritàries dins del conjunt.

5.7.7. Sigil·lada hispànica tardana

La sigil·lada hispànica tardana és una producció que apareix sempre en quantitats discretes a la costa catalana, però que té una distribució força constant. A la vil·la dels Antigons s'han documentat 4 fragments de vores que corresponen a la forma més representativa d'aquesta producció, l'anomenada Dragendorff 37 tardana, possiblement amb poca fortuna, considerant que tipològicament té un perfil troncocònic i acampnat que té ben poc a veure amb la clàssica Dragendorff 37, de la qual no consta pas que en derivi. Aquesta forma té una decoració característica, especialment la dels grans cercles intersecants que són típics d'aquesta producció. S'han documentat 25 fragments decorats que possiblement corresponen també a aquesta forma. Hi ha també una vora que podria correspondre a la forma Palol 3 o similar, així com 11 fragments informes dels quals només podem dir que pertanyen a formes tanca-des, i 12 exemplars que dubtosament poden pertànyer a la sigil·lada hispànica tardana.

Aquesta producció ha estat documentada també a la ciutat de Tarragona.⁵⁷ Es pot situar molt a finals del segle IV i al llarg del V, datació que presenta un curiós paral·lelisme cronològic amb les anomenades «DSP» d'origen gal, i amb les quals podria competir. La immensa majoria de la sigil·lada hispànica tardana correspon a la forma Dragendorff 37 tardana, la qual cosa n'indica una comercialització preferent (gairebé exclusiva) en aquesta àrea. No sabem exactament d'on procedia, ja que la geografia de la producció de la sigil·lada hispànica tardana és força extensa, i com que no tenim estampilles de terrisser és més difícil de seguir la seva distribució que en el cas de la sigil·lada hispànica altimperial. Malgrat tot, sembla probable que procedís dels tallers de La Rioja, la qual cosa explicaria la seva abundància a la zona del sud de Catalunya i el nord del País Valencià, que es rarifiqui en direcció Barcelona i que sigui pràcticament absent al nord-est de Catalunya. Per tant, aquest panorama sembla dibuixar una comercialització seguint l'eix de l'Ebre, preferentment orientada vers l'àrea de *Dertosa* i *Tarraco* i, en menor

mesura, distribuïnt-se al llarg de la costa fins a *Barcino* i *Valentia*.

Als Antigons, la sigil·lada hispànica tardana representa el 5,54 % del total de les ceràmiques fines tardoantigues, per la qual cosa ocupa el tercer lloc després de la sigil·lada africana D i la *lucente*, però encara per davant de les anomenades DSP, la qual cosa confirma la importància d'aquesta producció al Camp de Tarragona.

5.7.8. Ceràmica pintada tardoromana

Aquesta producció, estudiada en general per Abascal (1986a) en relació amb la península Ibèrica, presenta uns trets força homogenis, ja que té una pasta sempre molt fina, de color ocre, amb una engalba del mateix color (tirant a groguenc), que es caracteritza per la presència d'una decoració pintada (consistent generalment en línies corbes i representacions de xarxes) fetes amb pintura de color vermell vinós i gris fosc-negre. La seva presència és general a *Hispania*, i apareix esporàdicament, també a Catalunya. Formalment, correspon sempre a gerres i ampolles. La seva aparença sembla ser sempre (almenys a partir de l'anàlisi visual) molt homogènia, per la qual cosa sembla procedir d'un mateix centre productor, o d'una única àrea. Malauradament, no es coneix cap terrisseria ni tenim cap indici per situar aquesta producció, que no sabem, per tant, si es tracta o no d'una importació. Des del catàleg d'Abascal no s'ha insistit més en el tema, i només s'ha limitat a publicar troballes concretes. És un tipus ceràmic que caldria estudiar més a fons.

A la vil·la dels Antigons hem trobat 9 fragments (tots ells informes) corresponents a aquesta producció. Com passa sovint, són massa petits i estan massa trencats per poder determinar-ne el tipus de decoració. Si la posem en relació percentual amb les ceràmiques fines tardoantigues, la ceràmica pintada tardoromana representa tan sols l'1,18 % del total.

Pel que fa al lloc de producció d'aquests materials, encara que no tenim dades gaire segures, hi ha indicis que es va produir a l'interior d'*Hispania* (Abascal 1986b), tot i que s'ha suggerit la possibilitat que hi hagués hagut un taller a *Tarraco* (Beltrán 1990, 163), la qual cosa ens sembla prou dubtosa, ja que només s'hi han trobat uns pocs exemplars, que pel seu context fan pensar en una cronologia de molt a finals del segle IV i especialment del segle V per a aquesta producció.⁵⁸

57. Apareix tant a la necròpoli del Francolí (Serra Vilaró 1929, lám. LXXIV, núm. 26-30; Mezquíriz 1961, vol. II, lám. 277, núm. 48-49; López Rodríguez 1985, lám. 91-93; López Vilar 2006, 142, fig. 153, 19-20) com en altres indrets de la ciutat; per exemple, el context del segle V del carrer d'en Vila-roma (TED'A 1989, 174, 175 i 177, fig. 78, núm. 3.1 a 3.14, i fig. 79, núm. 3.15).

58. A Tarragona apareix a la necròpoli del Francolí, a l'anomenada per Serra Vilaró «barraca del sepulterer» (Serra Vilaró 1929, 70, fig. 44-47; Abascal 1986a, fig. 155, n. 808, 809, 811 i 812), que en realitat s'ha d'interpretar com un abocador relacionat amb els banquets funeraris (López Vilar 2006, 225), i al paviment de la basílica (López Vilar 2006, 141, fig. 152, 18-21), així com al carrer d'en Vila-roma (TED'A

5.7.9. Ceràmica africana de cuina

Actualment, sabem que la ceràmica africana de cuina té una perduració fins al segle v (Bonifay 2004). Tanmateix, la continuïtat de les formes en relació amb les fases anteriors dificulta (per no dir que en la pràctica impedeix) la identificació dels exemplars pròpiament tardoantics, ja que, encara que apareguin en estrats d'aquestes èpoques, no podem descartar que es trobin en estat residual. En alguns casos es pot considerar que els exemplars de les formes Hayes 23 B i 197 que presenten vores grans i engruixides, amb acabats més matussers, poden atribuir-se al segle iv o al v, així com alguns exemplars de la forma Hayes 182. Pel que fa als Antigons, en alguns casos es donen aquestes característiques, però sempre de forma molt minoritària, per la qual cosa no els hem diferenciat de la resta.

Pel que fa a formes pròpies dels segles iv i v, tot i que se'n coneixen, no n'hem documentat als Antigons. Cal dir que la majoria de formes documentades en aquesta època corresponen a les fases tardanes de les formes Hayes 23 B, 182 i 197, a les quals ens acabem de referir. I pel que fa a la forma Atlante CVII, 11, suposadament tardoantiga, ja hem vist abans que, deixant de banda el fet que s'ha d'englobar dins d'altres formes, té una datació centrada majoritàriament en la primera meitat del segle iii.

Malgrat tot, hem identificat un perfil atípic que, a jutjar pels pocs paral·lels coneguts, podem considerar clarament dins de la producció tardoantiga. Concretament, s'ha documentat un fragment de vora i part del cos d'una cassola (o una gran olla) de paret carenada vertical i vora exvasada de secció triangular, amb les línies del torn ben marcades tant a l'exterior com a l'interior. No coneixem cap paral·lel de les tipologies existents, però hem trobat dos perfils molt similars a la propera vil·la romana dels Munts (Altafulla), un d'ells descrit com a «gibrell de comuna africana» (Otiña 2005, 115, fig. 55, 5), trobat a l'anomenada «habitació dels estucs», i que correspon, efectivament, a un recipient de parets força gruixudes; apareix, però, en un estrat en el qual apareixen barrejats materials

altimperials i tardoantics (Otiña 2005, 114-122). L'altre exemplar és descrit com a ceràmica «comuna oxidada», trobat a l'estrat 2 de l'anomenat «nimfeu» (Otiña 2005, 156, fig. 79, 2) i presenta un perfil força similar al que aquí ens ocupa; hi ha poc material de context, però la presència d'àmfora africana de la forma Keay 6 fa pensar en una datació de vers els segles iii-iv (Otiña 2005, 154-159). En ambdós casos podem destacar el solc interior de la vora, idèntic a l'exemplar dels Antigons. Tenint en compte els paral·lels dels Munts i la problemàtica de l'estratigrafia dels Antigons, tot i que en teoria aquesta peça correspon a l'àrea de l'abocador, no podem descartar que sigui ja d'època tardoantiga i, per tant, aliè a l'abocador, com alguns altres materials.

5.7.10. Ceràmica comuna

És possible que corresponguin a l'època tardoantiga alguns fragments de safates de ceràmica comuna que estaven decorades amb unes nanses en forma de cordons trenats i que es va deduir que es coïen en aquell petit forn. Anaven acompanyades, segons es dedueix de les etiquetes, d'alguns materials que es poden datar en els segles iv o v, però no podem estar pas segurs que l'esmentada producció sigui realment d'aquesta època, ja que, sense anar més lluny, també en el rebliment del forn on es coïen àmfores Dressel 2-4 i 7-11 es van trobar materials tardoantics, quan és evident que la producció del forn és d'època altimperial. Per tant, és ben poc el que es pot dir d'aquestes safates.

5.7.11. Llàntries

Tan sols s'han pogut recuperar 3 petits fragments de llàntia d'aquesta època: un fragment de la zona de l'escombrera, corresponent a la forma Hayes I o la II, un altre del forn de calç, de la forma Hayes I, i finalment un tercer de la zona del «Desguàs A», que pot correspondre a la forma Hayes I o a la II, i que podria ser una imitació de les produccions africanes, ja que la pasta no sembla típica.

1989, 226-229). A l'àrea rural de *Tarraco* la trobem, a més dels Antigons, a les vil·les romanes dels Munts ([*L'arqueologia a Catalunya*] 1983, 145; Abascal 1986a, fig. 155, núm. 810) i Centcelles (Niemeyer i Rüger 1962, 111, fig. 4, núm. 36; vegeu Jàrraga 1993, 909), així com al jaciment de Vilardida (Vila-rodona, Alt Camp) (Ferrer 1947-1948, 282, fig. 5; vegeu Jàrraga 1993, 752).

A Catalunya, a més dels llocs esmentats, la tenim documentada (sempre en poca quantitat) als jaciments de Torre Llauder (Mataró, Maresme), Barcelona (plaça del Rei i Tinell), la Torrassa (l'Hospitalet de Llobregat, Barcelonès), la Presó (Granollers, Vallès Oriental), Torrent de l'Apotecari (la Garriga, Vallès Oriental), cova de la Guanta (Sentmenat, Vallès Occidental), Can Bosch de Basea (Terrassa, Vallès Occidental), Cal Quec I (Castellfollit de Riubregós, Anoia), Vilardida (Montferri, Alt Camp), Mas del Catxorro (Benifallet, Baix Ebre) i Barrugat (Bítem, Baix Ebre), o potser a Can Brunet (Òdena, Anoia) (Jàrraga 1993, 1464-1465), així com a la Ferrera (Sant Vicenç de Montalt, Maresme) (ARQUEOCIÈNCIA 1995, 139, fig. 5, 39-40) i Casa Blanca (Tortosa, Baix Ebre; Revilla 1993, 79, fig. 29, 8-9; 110, fig. 44, 10-11). També podem esmentar un bell exemplar sencer, recentment publicat, trobat a la vil·la romana dels Tolegassos (Viladamat, Alt Empordà), que és una ampolla amb una decoració pintada que consisteix en una representació de peixos, procedent d'un context datat vers el tercer quart del segle iv (Casas i Soler 2003, 233-235 i 237), de la qual es diu que és una peça de procedència incerta, tal vegada africana, la qual cosa ens indica prou bé el desconeixement que encara tenim sobre l'origen i difusió d'aquesta producció, o si estem parlant de diferents centres productius sense connexió entre si.

5.7.12. Àmfores

Fins aquí hem pogut veure la presència de ceràmiques fines tardoantigues a la vil·la dels Antigons. Ara ens ocuparem de les àmfores, l'altra gran família ceràmica que, com a element contenidor, ens permet efectuar una creïble aproximació als moviments econòmics de l'època. La producció africana, com passa amb les ceràmiques fines, domina el mercat, però també cal tenir en compte la important concurrència dels productes sud-hispànics i del Mediterrani oriental.

És interessant considerar que les àmfores tardoantigues constitueixen el 51,33 % del total de les àmfores documentades al jaciment. Cal tenir-ho en compte, ja que això contrasta amb els resultats generals de la ceràmica, en els quals podem comprovar com els materials altimperials són aclaparadorament majoritaris. Això s'explica perquè, tot i la gran abundància (el 88,58 % de les ceràmiques) de materials de l'abocador del segle III (especialment ceràmica africana de cuina i sigil·lada africana A), gairebé no hi ha àmfores, la qual cosa podria ser una dada indicativa de l'escàs volum d'aquests materials, o bé ser una dada aleatòria. Tanmateix, els materials tardoantics, que són molt menys abundants (només el 6,37 % del total, una mica per davant dels del període tardorepublicà), presenten un evident desequilibri pel que fa a les àmfores. Això, que podria ser també aleatori, és possible que s'expliqui millor considerant que el període tardoantic degué ser un moment d'intensificació del comerç de transport, la qual cosa sembla traduir-se en una importació més gran de productes envasats en àmfores que en el període precedent.

Àmfora africana

Aquesta producció correspon al 61,87 % de les àmfores tardoantigues trobades als Antigons, que són, per tant, les més ben representades d'aquest període. El repertori formal de les àmfores africanes trobades a la vil·la dels Antigons és força abundant, per la qual cosa seguidament es mostra el quadre tipològic d'aquesta producció.

Forma		
Africana 1 A	5	
Africana 1 A (pasta groga)	1	Total Africana 1 A: 6
Africana 1 o 2	1	
Africana 2 A «senza gradino» - Keay 4	1	
Africana 2 A «con gradino» - Keay 4	4	
Africana 2 A - Keay 5	4	

Africana 2 B	4	
Africana 2 C - Keay 6	3	Total Africana 2: 16
Africana 1 o 2, o Keay 25	1	
Keay 24 A	1	
Keay 25/1 A o B	1	
Keay 25/1 B	1	
Keay 25/1 B (?)	1	
Keay 25 1/C	3	
Keay 25/2-H	2	
Keay 25 3/F	1	
Keay 25	9	Total Keay 25: 18
Keay 25 o 26	1	
Keay 25 o 27	3	
Keay 25 B o 55 (?)	1	
<i>Spatheion</i> , Keay 26 2/I	1	
Keay 27 B	3	
Keay 34	1	
Keay 35 A (possible producció de Nabeul)	1	
Keay 35 A	1	
Keay 35 B	6	Total Keay 35: 7
Keay 35, 36 o similar	1	
Keay 35, 36 o 57 (?)	1	
Keay 36	2	
Keay 40	1	
Keay 44	1	
Keay 55	1	
Keay 59	1	
Keay 61 A	1	
Keay 61 A (pasta groga verdosa)	1	
Keay 61 B	1	
Keay 61 C	1	
Keay 61 D	2	Total Keay 61: 6
Keay 61 o 62	7	
Keay 62 B	2	
Keay 62 D	1	
Keay 62 J	1	

Albenga 11-12 - Keay 62 Q	2	Total Keay 62: 6
Indet.	109	
Total	197	

Exemplars de procedència dubtosa

Forma	
Tripolitana 254 (?)	1
Keay 1 (?)	1
<i>Spatheion</i> , Keay 26 F (?) (pasta atípica)	1
<i>Spatheion</i> (?)	1
Keay 27 A (?)	1
Umbilicada (?)	1
Total	6

Com hem fet en tractar la sigil·lada africana D, les àmfores africanes, pel seu llarg període d'utilització, són susceptibles de ser dividides cronològicament en almenys tres períodes. Deixarem de banda els exemplars dubtosos, encara que cal dir que el possible fragment de Tripolitana 254 té una dilatada cronologia que s'estén entre el segle I i mitjan segle IV. Centrant-nos, però, en els exemplars ben identificats, podem constatar en primer lloc que hi ha un grup datat en el segle IV i, com a molt, inicis del segle V: Africana 1 A, 2 A, B i C, Keay 24 A, 25/1 A o B, B i C i 27 B, que són un total de 51 fragments, és a dir, el 57,30 % del total de les àmfores africanes. En segon lloc, podem fer esment de les formes datables ja en ple segle V, i que arriben a mitjan - segona meitat de la centúria: Keay 35 A i B, 36, 40 i 44; en total són 15 fragments, el 16,85 % del total de les àmfores africanes. En tercer lloc, les formes pròpies de la segona meitat del segle V i primera meitat - ple segle VI: Keay 34, 55 i 59, amb una escassa representativitat, tan sols 2 exemplars, que corresponen al 2,24 % del total.

A ple segle VI correspon la forma Keay 62, amb les quatre variants presents al jaciment (Keay 62 B, D, J i Albenga 11-12 - Keay 62 Q); en total són 6 fragments, el 6,74 % del total de les àmfores africanes. L'*spatheion* del tipus Keay 26 2/I (segons la tipologia modificada per Bonifay) es pot datar tant en el segle VI com el VII. En canvi, pel que ara sabem, els exemplars de la forma Keay 61, present al jaciment en quatre variants (A, B, C i D), corresponen a un període de producció que comença en la segona meitat del segle VI i es perllonga al llarg del VII, i amb els *spatheia* constitueixen el repertori formal més estès durant aquesta centúria. En total, al jaciment dels Antigons s'han recollit 6 exemplars de la forma Keay 61, la qual cosa correspon al 6,74 % del total de les àmfores africanes. No obstant, cal tenir en

compte que hi ha 7 fragments d'atribució insegura a la forma Keay 61 o a la 62, i això podria fer variar lleugerament el percentatge en un sentit o en l'altre.

La forma Keay 61 es troba present a la vil·la romana dels Munts (Altafulla) (Otiña 2005, 161-162 i 164, fig. 86.1), on també es documenta la Keay 62 A (Otiña 2005, 164, fig. 86.2). Aquestes produccions són abundants a Tarragona (Remolà 2000) i en general (especialment la forma 62) al llarg de la costa catalana, com hom pot comprovar en l'estudi fundacional de Keay (1984).

D'altra banda, la presència d'un possible fragment d'àmfora umbilicada del segle VII ens permetria documentar la presència a Catalunya, fins ara no constataada amb seguretat, d'aquestes produccions, de possible origen africà i que tenen una distribució discreta en la quantitat però àmplia en la geografia, ja que es troben tant al nord d'Itàlia (Murialdo 1996, 229-230 i 232, fig. 6, 2-6) com al sud de França (Paroli *et al.* 1996, 129-131), per la qual cosa ben segurament degueren arribar a Catalunya, tot i que això està per estudiar.

Tot i ser majoritàries, tampoc no es pot dir que la presència de les àmfores africanes sigui aclaparadora, sinó que es troba entre la meitat i tres quartes parts, la qual cosa ens fa pensar en un mercat força equilibrat.

Àmfora oriental

Les àmfores procedents del Mediterrani oriental són força menys nombroses que les africanes, però en constitueixen el 19,06 %, per la qual cosa són les segones en importància darrere de les africanes i lleugerament per davant de les sud-hispàniques. El repertori formal és el següent:

Forma	
LRA 1 A	1
LRA 1	1
LRA 1 (?)	1
LRA 2 A	1
LRA 2 (?)	1
LRA 3	16
LRA 4 A	3
LRA 4	4
LRA 4 (?) (pasta micàcia)	1
LRA 5 o 6	6
Indet.	25
Total	60

A més dels esmentats, hi ha un fragment informe de dubtós origen oriental, que no hem computat.

Deixant de banda els exemplars dubtosos, i limitant-nos als ben identificats, comprovem que la forma

més ben documentada és la *Late Roman Amphora* 3, amb un total de 16 exemplars. Segueixen, per nombre d'exemplars, la *Late Roman Amphora* 4, amb 7 fragments, seguit de 6 que podem atribuir tant a la *Late Roman Amphora* 5 com a la 6; després vénen la *Late Roman Amphora* 1, amb tan sols 2 exemplars segurs (i un de possible), i la *Late Roman Amphora* 2, amb un (o com a molt dos) exemplars.

Crida l'atenció l'especial representació de la LRA 3, enfront de l'escàs nombre d'exemplars de la LRA 1, que sol estar més representada en relació amb les altres àmfores orientals als nostres contextos tardoantics. Tanmateix, no podem descartar que en alguns casos corresponguin a l'àmfora monoansada tipus Agora F65/66, de procedència efèsia i que es data a finals del segle II o inicis del III (Lemaître 1997), i en aquest cas correspondrien al context de l'abocador i, per tant, disminuiria el percentatge d'àmfores tardoantiques. La LRA 4, en canvi, té una representació força abundant, la qual cosa sí que està d'acord amb el que és habitual als estrats d'aquesta època a la Mediterrània occidental. Tanmateix, en el cas dels Antigons la seva representativitat és més de la meitat que la de la LRA 3, la qual cosa és interessant.

Àmfora sud-hispànica

Les àmfores sud-hispàniques tenen una presència força important entre les d'època tardoantiga trobades als Antigons, ja que constitueixen el 17,81 % del total, després de les africanes i de les orientals, i a molt poca distància d'aquestes.

Forma	
Dressel 20 o 23	2
Dressel 23 - Keay 13 A	6
Dressel 23 - Keay 13 C	4
Dressel 23	6
Dressel 23 - Keay 13 B (?)	1
Dressel 23 (?)	8
Dressel 23 o Almagro 51	8
Almagro 50 - Keay 16 B	1
Almagro 50	5
Almagro 51 A/B - Keay 19 B	2
Almagro 51 A/B - Keay 19 C	1
Almagro 51 A/B - Keay 19	2
Almagro 51 C - Keay 23	3
Almagro 51	1
Almagro 51 (?)	3
Indet.	6
Total	59

La forma Dressel 23 és la versió reduïda de la Dressel 20, que es comença a produir en la segona meitat avançada del segle III. El seu contingut (oli) i la seva procedència (la vall del Guadalquivir) semblen estar fora de tota discussió. En canvi, no és tan clar el cas de les àmfores Almagro 50 i 51 (és a dir, Keay 16, 19 i 23), que es van produir al sud d'*Hispania* (Keay 1984, vol. I, 151 i 160), més concretament, segons sembla, al sud de Portugal, per la qual cosa se les ha considerat àmfores lusitanes (Alarcão i Mayet 1990; Raynaud 1993c, 58; Fabião 2004), però també se'n constata la producció a Andalusia (Bernal 1998, 249-259 i 298; Bernal 2000, 281-286). Per aquesta raó, resulta més ajustat a la realitat anomenar-les «àmfores sud-hispàniques» més que no pas «lusitanes» o «bètiques», bé que aquesta darrera denominació sí que és correcta per a la Dressel 23.

El tipus 23 de Dressel va ser desenvolupat per Simon Keay, que distingeix diverses varietats dins del seu tipus 13 (Keay 1984, vol. I, 140-146); d'altra banda, l'estudi de Piero Berni de les àmfores bètiques de Catalunya proposa una divisió de la forma Dressel 23 (Berni 1998, 61-62), força similar a la de Keay. En general, els llavis motllurats (Keay 13 C) són més tardans; segons sembla, corresponen al segle V. Deixant de banda els exemplars de tipologia dubtosa, podem constatar un total de 15 exemplars de la forma Dressel 23, enfront de 6 de l'Almagro 50 i 8 de l'Almagro 51. Pel que fa a aquesta darrera, correspon sempre a la forma 19 de la tipologia de Keay, que equival a l'Almagro 51 A i B; l'Almagro 51 C correspon a la Keay 23. Creiem que en aquest cas és més entenedora la tipologia de Keay, perquè l'Almagro 51, així, correspon a dues formes ben diferenciades, la Keay 19 i la 23.

Pel que fa a la Dressel 23, el tipus Keay 13 A és el més antic: s'origina a finals del segle III i perdura fins a inicis del V. És el més abundant aquí, com sol ser habitual, i als Antigons se n'han identificat 6 fragments. Tanmateix, els 4 fragments del tipus Keay 13 C corresponen ja a contextos del segle V, com s'ha constatat en altres llocs de Catalunya (Jàrraga 2000b), la qual cosa indica la relativa importància de la distribució d'oli bètic al camp tarraconense encara durant la primera meitat de la V centúria. En general, la Dressel 23 correspon, pel que fa a aquest jaciment, a la meitat de la producció sud-hispànica, i l'altra meitat està representada per les formes Almagro 50 i Almagro 51 - Keay 19. El contingut d'aquestes darreres no es coneix bé; podrien haver estat destinades al transport de fruites o potser de salaons.

Un dels elements més interessants de la forma Dressel 23 és el fragment de nansa amb la marca retrògrada [O]CTAVIA[NVS], datada en la primera meitat del segle V, que és objecte d'estudi monogràfic en un altre capítol d'aquest mateix volum.

Àmfora itàlica tardoantiga

Aquestes àmfors, reduïdes pel que fa a la nostra àrea a la forma Keay 52, es documenten en molt poca abundància: representen el 0,31 % del total de les àmfors tardoantigues.

Forma	
Keay 52	1
Total	1

Encara que sigui testimonialment, amb tan sols un exemplar (a més d'un altre de possible), la forma Keay 52, a la qual inicialment se li va suposar un origen oriental (Keay 1984, vol. 1, 267) actualment sabem que va ser produïda a la regió italiana de la Calàbria i també a Sicília (Arthur 1989; Gasparetti i Di Giovanni 1991, 880; Di Gangi i Lebole 1998), la qual cosa permet documentar que el vi itàlic i/o sicilià va tenir una certa difusió a l'arc mediterrani occidental. Presenta una àmplia cronologia, entre finals del segle IV i el VII dC, tot i que possiblement el seu moment de màxima expansió correspon al segle V, en el qual es daten els escadussers exemplars documentats a *Tarraco* (Remolà 2000, 204), cronologia a la qual considerem que cal atribuir l'exemplar dels Antigons.

L'àmfora de la forma Keay 52, com és habitual a la costa catalana, presenta una difusió força discreta: correspon només al 0,31 % de les àmfors tardoantigues dels Antigons.

Àmfora tarraconense tardoantiga

Aquesta producció, tot i ser d'origen local o regional, apareix documentada en un nombre molt escàs, ja que és únicament el 0,93 % del total de les àmfors tardoantigues.

Forma	
Tipus La Solana	2
Tipus La Solana, variant (?)	1
Total	3

A més, hi ha un exemplar dubtós entre aquesta forma i la Keay 52.

El que anomenem tipus La Solana o tipus 2 (Jàrraga 2007) correspon a una producció tardoantiga recentment identificada a Catalunya, concretament al jaciment de la Solana (Cubelles), a la comarca del Garraf, en el context d'un poblat del segle VI (Barraquetas i Járraga 1997). Es tracta d'un estri de base plana, de dubtosa identificació com a àmfora, ja que, per les seves petites dimensions i per la seva morfologia, tant pogué haver servit com a producte de transport com haver estat una ampolla per a aigua. El fet de trobar-se'n en una font urbana a *Tarraco* podria fer pensar que aquesta darrera possibilitat fos la més adient.

Aquesta producció, sigui àmfora o gerra, presenta una pasta de color groc o ocre, amb les línies del torn molt fines i molt marcades, de forma que recorda la producció dels cànirs moderns; té unes nanses que s'entreguen al coll al nivell de la vora o molt poc avall.

S'ha identificat al llarg de la costa catalana, tant a l'esmentat jaciment de la Solana com a *Barcino* i *Tarraco*. Quan tenim dades estratigràfiques, aquesta producció es pot datar en ple segle VI, per la qual cosa podria haver-se tractat d'una producció d'abast regional que correspondria al darrer estadi productiu d'àmfors romanes, paral·lelitzant-se amb les àmfors de fons umbilicat de suposada procedència africana que es distribueixen pel Mediterrani occidental al llarg del segle VII. En aquest sentit, les tarraconenses són, aparentment, una mica més antigues. En cas que fossin àmfors i no gerres, en desconexim el contingut, que per la morfologia del recipient podria haver estat el vi.

Aquestes àmfors tenen, però, una representativitat molt baixa al jaciment dels Antigons, ja que corresponen només al 0,93 % de les àmfors tardoantigues, per darrere de l'àmfora itàlica Keay 52 i, no cal dir-ho, de les àmfors africanes, orientals i sud-hispàniques.

5.7.13. Valoració general de l'horitzó ceràmic tardoantic

Tot i que, quantitativament, són molt menys abundants que els d'època severiana (cosa lògica, tractant-se d'un abocador), els materials ceràmics tardoantics són interessants per documentar-nos una de les darreres fases d'ocupació del jaciment.

La sigil·lada africana D constitueix el 43,78% del total de les ceràmiques fines tardoantigues, amb la qual cosa és la vaixel·la de taula d'importació d'aquesta època que domina sobre les altres, seguint la tònica iniciada ja a finals del segle I i al llarg del II que marca una clara precedència numèrica pel que fa a les importacions africanes. La major part dels materials corresponen al període comprès entre el segle IV i la primera meitat del V, que és també el més ben representat per a aquesta producció al Mediterrani occidental; així, hi són presents les formes Hayes 50 B, 56, 58 B, 59, 60, 61 A, 63, 64, 65, 67 i 91 A o B, i 91 B, i Ostia III, 128. Les formes de ple segle V (Hayes 61 B, 76, 80 A i B, 81 A) ja són menys abundants, mentre que les datades entre finals del segle V i inicis - mitjan del VI (Hayes 78, 79, 87 B, 91 C, 93 B, 94 i 99), tot i mostrar una certa varietat formal, tenen una representació molt minsa. Només 3 exemplars, corresponents a les formes Hayes 91 D i 105, es podrien datar a finals del segle VI o inicis del VII, per la qual cosa la importació d'aquests materials durant aquestes dates ja la podem considerar testimonial, tenint en compte a més que desconexim les característiques de l'hàbitat en aquells moments.

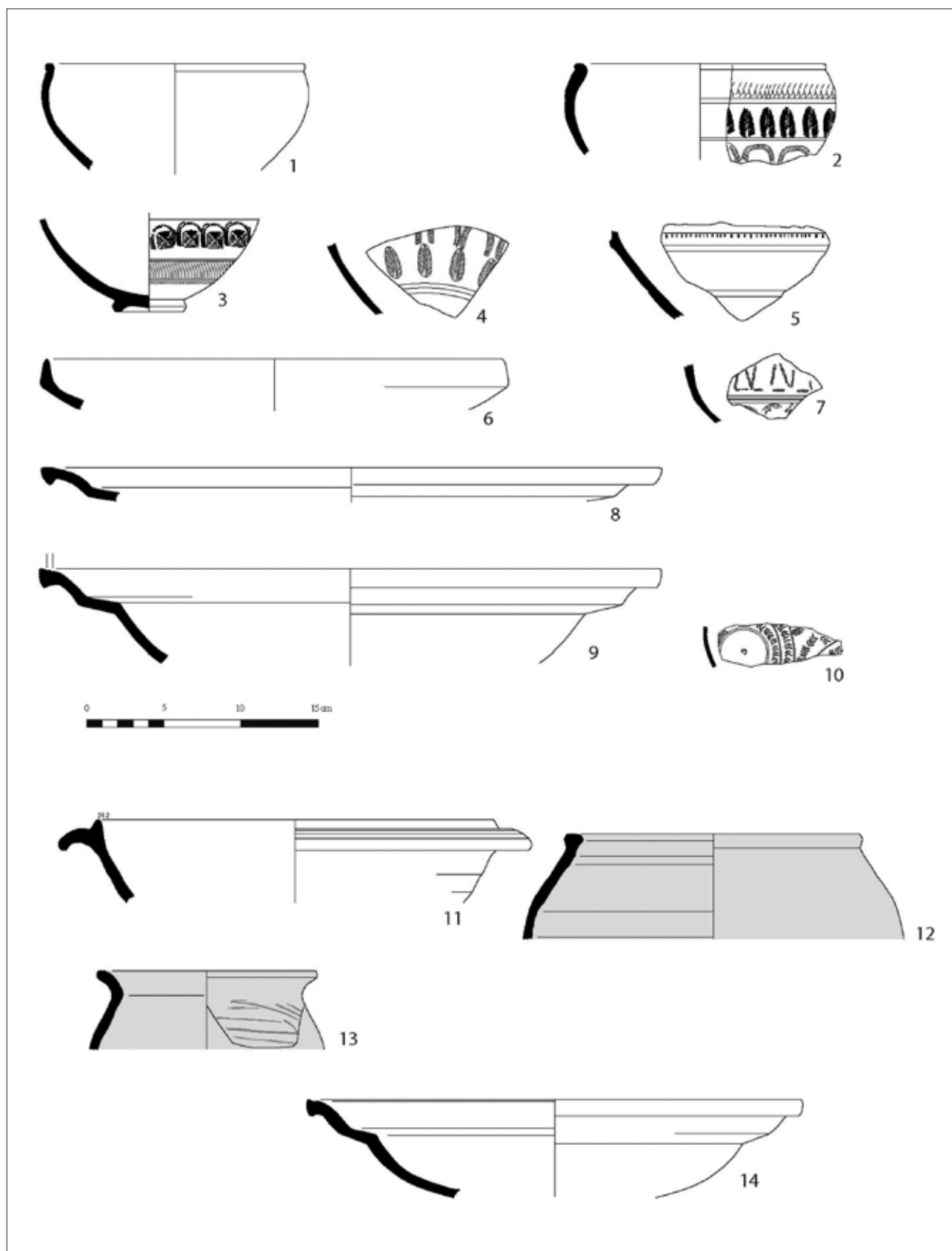

FIGURA 40. Material trobat a les voltes del forn. Dibuixos: L. Buffat.

1 i 2. Vora de DSP grisa, forma Rigoir 6; 3, 4 i 7. Fons i fragments informes de DSP grisa, probablement forma Rigoir 6; 5. Carena de DSP grisa, forma Rigoir 15; 6. Vora de plat de TS africana D, forma Hayes 61 A; 8, 9 i 14. Vores de plats de TS africana D, forma Hayes 67; 10. Fragment informe de TS hispànica tardana, probablement forma Drag. 37 tardana, amb decoració del segon estil; 11. Morter amb visera de ceràmica comuna oxidada, probablement de procedència africana; 12 i 13. Olles de ceràmica grollera reduïda.

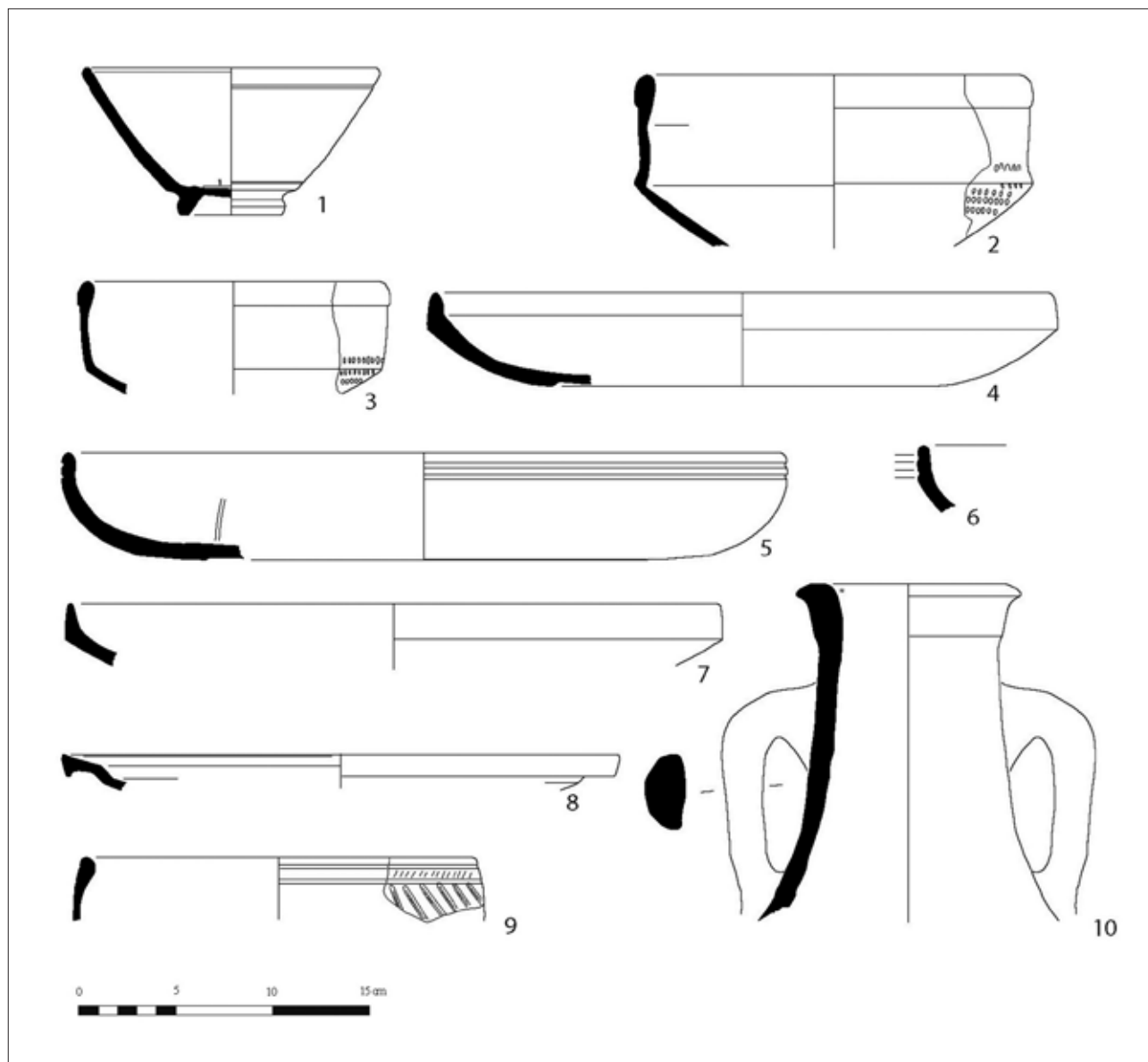

FIGURA 41. Material trobat a les voltes del forn. Dibuixos: L. Buffat.

1. Perfil sencer de bol de TS hispànica, forma Drag. 33; 2 i 3. Vores de TS lucente, forma Lamb. 1/3; 4. Perfil sencer de plat de TS africana D, forma Hayes 61 B; 5 i 6. Perfil sencer i vora de plats de TS africana D, forma Hayes 63; 7. Vora de plat de TS africana D, forma Hayes 61 A; 8. Vora de plat de TS africana D, forma Hayes 67; 9. Vora de bol de DSP grisa, forma Rigoir 6; 10. Vora, coll i nanses d'àmfora africana forma Keay 25.1 B.

S'ha detectat també la presència d'un fragment que formalment remet a la forma Hayes 59 de la sigil·lada africana D, però que podem considerar una imitació de la qual encara desconexim l'àrea de producció i l'abast, però que es troba (sempre en quantitats molt minses) en altres jaciments de la costa catalana.

Altres importacions de vaixel·la que cal valorar, encara que amb una presència molt minoritària, són la *Late Roman C* (o *Phocaean Red Slip Ware*), documentada amb 2 fragments de la forma Hayes 3, així com 2 vores que semblen correspondre a la sigil·lada xipriota, concretament a les formes Hayes 2 i 9 B. Ens documenten una presència (com diem, sempre minoritària) de vaixel·la importada del Mediterrani oriental, tot i

que la seva representativitat és molt minsa, en comparació amb la sigil·lada africana D.

Del sud de la Gàl·lia procedeixen la ceràmica anomenada *lucente* (representada per la forma Lamboglia 1/3 i potser també la 2/37), que representa l'11,21 % de les ceràmiques fines tardoantigues del jaciment, amb la qual cosa és la segona per ordre d'importància després de la sigil·lada africana D. Això demostra la vigència d'un comerç amb el sud de la Gàl·lia força actiu en l'espai de temps comprès entre finals del segle III i inicis del V, en què es pot datar aquesta producció. Una altra producció gal·la és l'anomenada «DSP» o «sigil·lada gal·la tardoromana grisa i ataronjada», de la qual (com és habitual) hi ha més presència de la producció grisa, tot

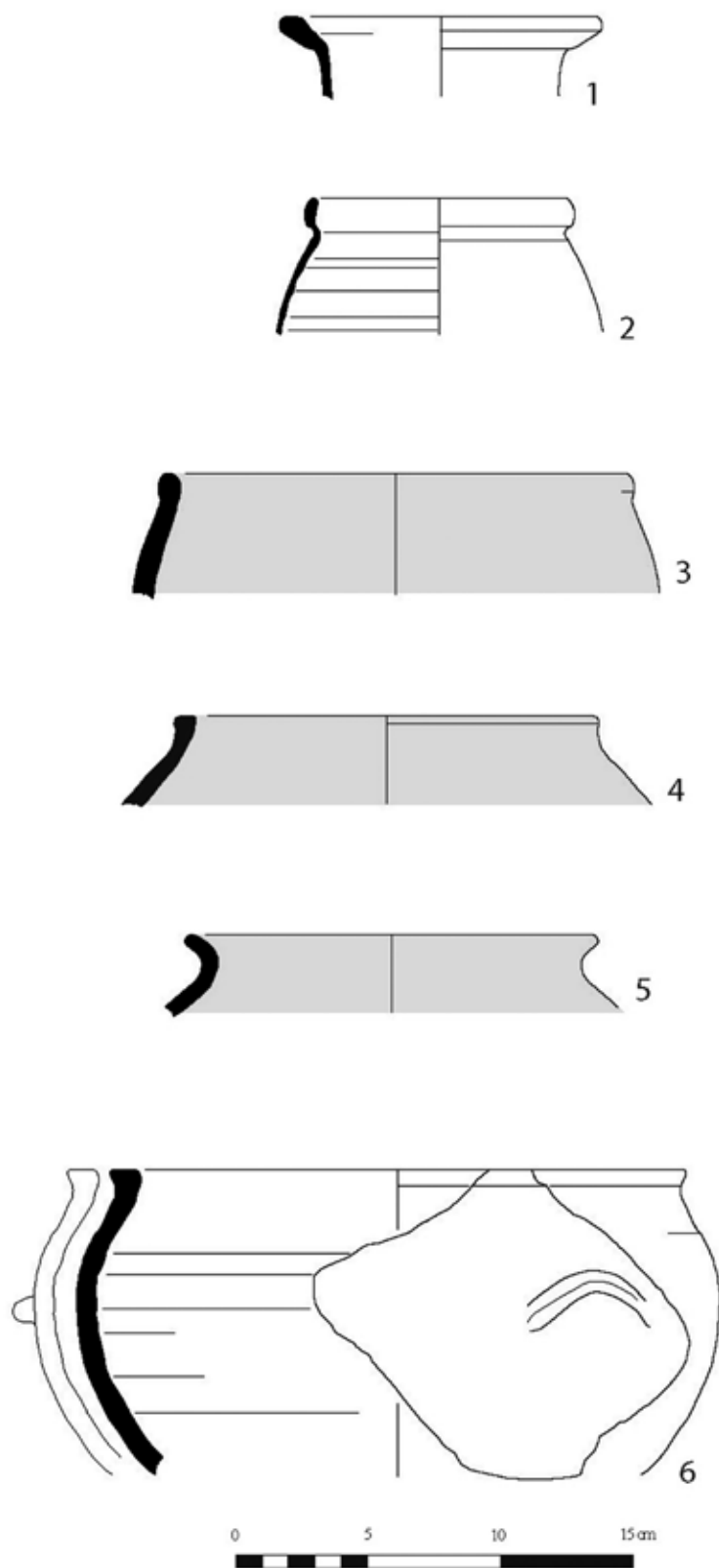

FIGURA 42. Nivells d'abandonament del nimfeu. Dibuixos: L. Buffat.

1. Vora de gerreta de ceràmica comuna oxidada; 2. Vora d'olleta de ceràmica comuna oxidada; 3-5. Vores d'olles de ceràmica grollera reduïda; 6. Vora d'olla amb mamellons de ceràmica grollera reduïda tardoantiga.

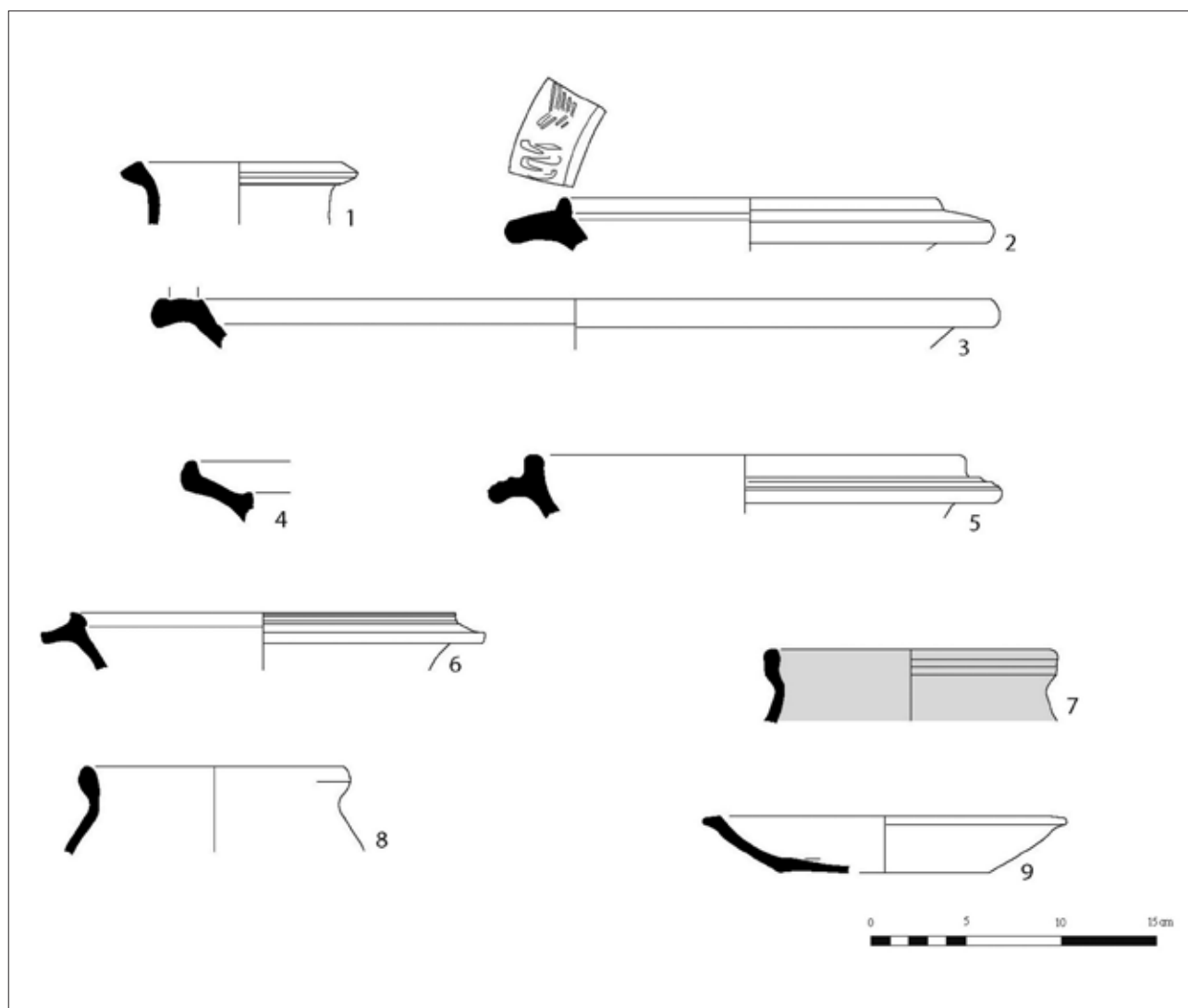

FIGURA 43. Nivells d'abandonament del nimfeu. Dibuixos: L. Buffat.

1-8. Vores de gerra, morters, cassoles i olles de ceràmica comuna; 9. Perfil complet de plat de TS africana D, forma Hayes 58 B.

i que també hi és present l'ataronjada (el 60 i el 40 %, respectivament). Hi dominen les formes Rigoir 15 i 18, seguides de la Rigoir 6. Aquestes ceràmiques corresponen tan sols al 3,37 % del total de les ceràmiques fines tardoantigues del jaciment, per la qual cosa aquestes produccions, datades a finals del segle IV i sobretot en el V, mostren una possible disminució del comerç amb les Gàl·lies en relació amb el període anterior, tot i que la seva presència, mai gaire gran, és més rellevant en altres jaciments de la costa catalana.

Un paper discret però relativament rellevant (superior quantitativament al de les DSP) el juga la sigil·lada hispànica tardana, que constitueix el 5,54 % del total de les ceràmiques fines tardoantigues, i que és així el tercer grup més ben representat després de la sigil·lada africana D i la ceràmica *lucente*. Aquesta producció, que podem suposar procedent de l'interior peninsular, està documentada especialment pel bol decorat anomenat (potser un xic desafortunadament) Dragen-dorff 37 tardana. Es constata també la presència mi-

noritària de la forma Palol 3 o similar, així com alguns fragments informes dels quals només podem dir que pertanyen a formes tancades, sense poder-ne precisar la tipologia. De tota manera, la presència, relativament important, d'aquesta producció ens documenta l'arribada d'aquests productes a l'àrea a l'entorn de *Tarraco*, bé sigui per terra a través de la via romana, bé per via fluvial baixant per l'Ebre.

Cal destacar la presència de ceràmica pintada tardoromana, per a la qual, igual que amb la sigil·lada hispànica tardana, s'ha suposat una producció a l'interior d'*Hispania*, que arriba esporàdicament a la costa catalana, com ho palesen diverses troballes, totes elles, com en el cas dels Antigons, en poques quantitats, la qual cosa indica que es tracta d'una producció que es documenta molt esporàdicament en aquesta zona.

Finalment, cal plantejar la continuïtat (molt disminuïda) de les importacions de ceràmica africana de cuina, representades potser per algunes variants tardanes de les formes Hayes 23 B, 182 i 197, a més d'una

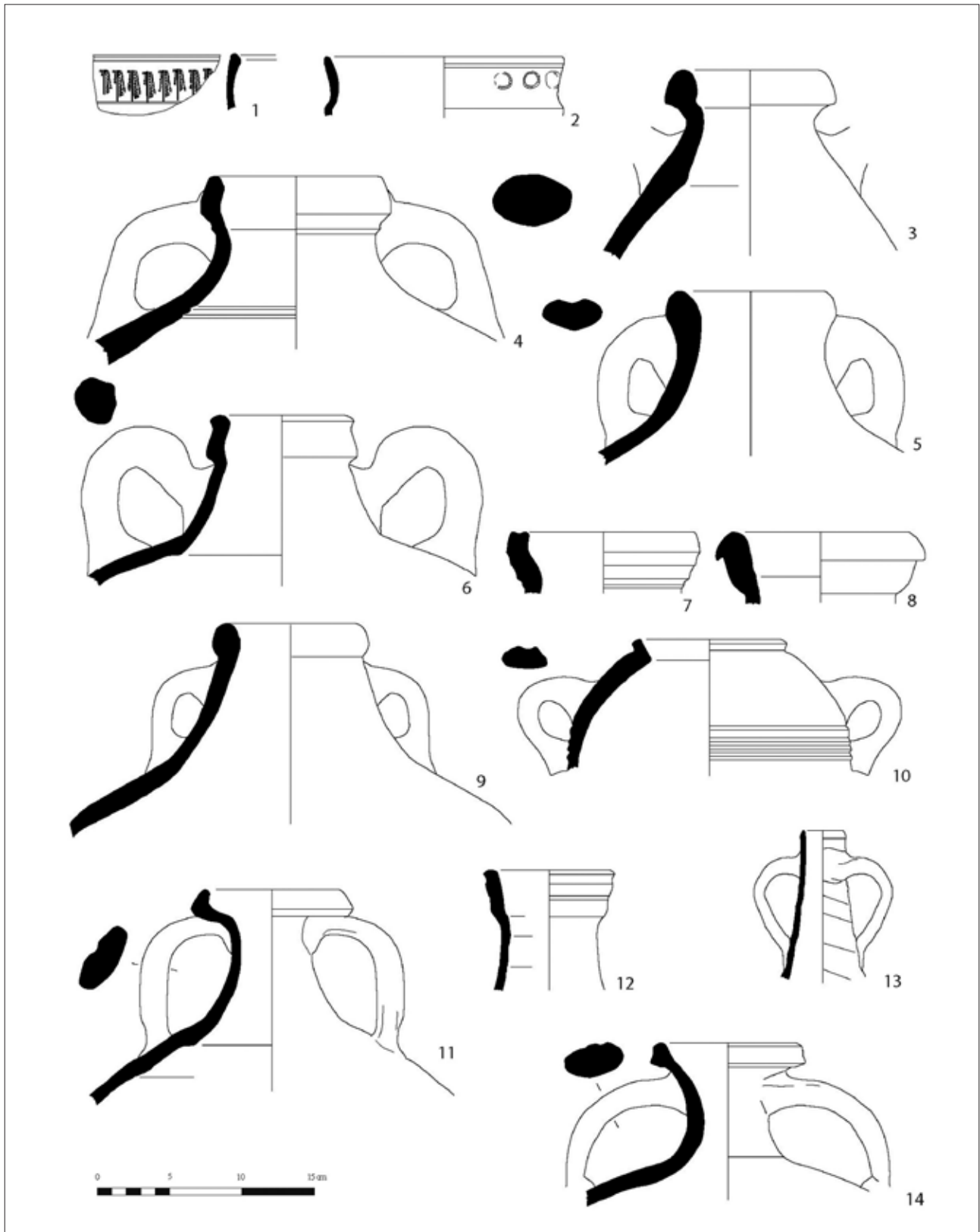

FIGURA 44. Nivells d'abandonament del nimfeu. Dibuixos: L. Buffat.

1 i 2. Vores de bols de DSP grisa, formes 6 i 18; 3. Vora d'àmfora bètica, forma Dressel 23 - Keay 13 A; 4. Vora d'àmfora bètica o lusitana, dubtosa entre la forma Dressel 23 o la Keay 78; 5. Vora, coll i nanses d'àmfora africana, forma Keay 36; 6. Vora, coll i nanses d'àmfora sud-hispànica, forma Almagro 51 C - Keay 19; 7. Vora d'àmfora africana, forma Keay 24 B; 8. Vora d'àmfora africana, forma Albenga 11-12 - Keay 62 Q; 9. Vora, coll i nanses d'àmfora africana, forma Africana 2 B; 10. Vora i nanses d'àmfora oriental, forma *Late Roman Amphora* 4 A; 11. Vora, coll i nanses d'àmfora lusitana, forma Almagro 51 C - Keay 23; 12. Vora d'àmfora sud-hispànica, forma Almagro 51 A/B - Keay 19 C; 13. Vora, coll i nanses d'àmfora oriental, forma *Late Roman Amphora* 3; 14. Vora, coll i nanses d'àmfora sud-hispànica, forma Almagro 51 C - Keay 23.

gran cassola o olla de forma no tipificada però que apareix també en contextos tardoantics de la propera vil·la dels Munts (Altafulla).

L'altre gran conjunt ceràmic corresponent a les importacions són les àmfores, que tenen una presència molt abundant si les comparem amb els altres materials tardoantics.

En paral·lel al que succeïa amb la sigil·lada africana D, les àmfores africanes dominen clarament el panorama, ja que constitueixen el 61,87 % de les àmfores tardoantiques trobades als Antigons. D'entre aquestes, hi podem distingir diversos grups: un de datat en el segle IV i la primera meitat del V (formes Africana 1 A, 2 A, B i C, Keay 24 A, 25/1 A o B, B i C, 27 B i 49), que corresponen al 26,76 % del total de les àmfores africanes; un segon grup de ple segle V (formes Keay 35 A i B, 36, 40 i 44), que són el 7,57 %; un tercer d'àmfores de la segona meitat del segle V i primera meitat - ple segle VI (Keay 34 i 55), que corresponen tan sols a l'1,01 % del total de les àmfores africanes; i finalment tenim l'àmfora Keay 62, típica del segle VI, que correspon al 3,03 %, i la Keay 61, de la segona meitat del segle VI i que es perllonga al llarg del VII, que correspon al 3,03 % del total de les àmfores africanes. A més, hi ha algun exemplar de *spatheion*, que pot correspondre tant al segle VI com al VII, així com un possible exemplar d'àmfora umbilicada, que podria ser africana i datar-se en el segle VII.

Per tant, el període més ben representat de les àmfores africanes és el del baix Imperi, és a dir, el segle IV i la primera meitat del V. Encara que són majoritàries, la seva presència no és pas aclaparadora: constitueixen entre la meitat i tres quartes parts del total de les àmfores tardoantiques, per la qual cosa podem pensar en un mercat força equilibrat, sense un domini clar de les àmfores africanes, com passa en altres jaciments. No deu ser aliè a aquest fet que la majoria dels exemplars corresponguin al segle IV i la primera meitat del V, moment aquest (sobretot el segle V) en què es produí una varietat més gran de concurrència de mercats, i quan les àmfores orientals són majoritàries.

Les àmfores orientals corresponen al 19,06 % de les àmfores tardoantiques; són les segones en importància darrere de les africanes i lleugerament per davant de les sud-hispàniques. La forma més ben documentada és la *Late Roman Amphora* 3, seguida de la *Late Roman Amphora* 4, i la *Late Roman Amphora* 5 o 6; molta menor representativitat tenen la *Late Roman Amphora* 1 i la *Late Roman Amphora* 2. Crida l'atenció l'escàs nombre de *Late Roman Amphora* 1, que acostuma a tenir una representació més important als jaciments catalans; en canvi, és normal la presència de la *Late Roman Amphora* 4, però sobta la precedència numèrica de la *Late Roman Amphora* 3.

En tercer lloc, tenim les àmfores sud-hispàniques, que constitueixen el 17,81 % del total de les àmfores

tardoantiques, a molt poca distància de les orientals. Destaca, en primer lloc, l'àmfora oliera de la forma Dressel 23, seguida de la forma Almagro 50 - Keay 16 i l'Almagro 51 - Keay 19. Encara que la majoria d'exemplars de Dressel 23 corresponen a la variant més antiga, n'hi ha alguns de ple segle V, la qual cosa demostra la continuïtat de l'arribada de productes sud-hispànics a l'ager *Tarraconensis* durant aquest període.

Finalment, podem posar de relleu la presència testimonial d'àmfores itàliques de la forma Keay 52 (tan sols el 0,31 % de les àmfores tardoantiques) i la producció tarraconense tardoantigua que anomenem tipus La Solana o tipus 2, de contingut desconegut (vi?), que es data en el segle VI i que correspon tan sols al 0,93 % de les àmfores tardoantiques, per darrere fins i tot de l'àmfora itàlica Keay 52.

En resum, podem afirmar que, tot i que hi ha indicis clars de la pervivència de les importacions fins al segle VI avançat o el VII (formes Hayes 91 C i 105 de la sigil·lada africana D, i Keay 61 de l'àmfora africana), el període més ben representat és el del segle IV i la primera meitat del V, en el qual hi ha un predomini dels productes africans (sigil·lades i àmfores), però amb una concurrència apreciable de les importacions amforals sud-hispàniques i orientals.

5.8. Conclusions

Època tardorepublicana

La troballa d'un o dos fragments ceràmics que podrien datar-se en el període del bronze final ens permet suposar la possible freqüentació del lloc en aquella època; podria haver-hi hagut algun assentament, tal vegada alguna cabana. Davant la manca d'evidències, no podem lligar aquest possible assentament amb l'ibèric posterior.

Malgrat l'absència de contextos, els materials ceràmics permeten constatar l'existència d'un establiment previ a la vil·la romana, que podria remuntar-se al període ibèric ple, almenys al segle III aC, com es dedueix de la presència de ceràmiques comunes ibèriques i d'algunes formes de la ceràmica campaniana A (2 fragments de possible Lamboglia 27 o 33) i àmfora grecoitàlica.

Tanmateix, la majoria dels materials anteriors al canvi d'era corresponen a l'època tardorepublicana, concretament al període comprès entre la segona meitat del segle II i mitjan segle I aC. La quantificació dels materials tardorepublicans (5,03 % del total del jaciment) és gairebé equiparable a la dels tardoantics (6,37 %).

Les ceràmiques d'època tardorepublicana corresponen al 5,03 % del total de les ceràmiques estudiades del jaciment, la qual cosa sembla significativa si tenim en compte que l'elevat nombre de materials de l'abocador del segle III dC distorsiona les proporcions.

Les ceràmiques de vernís negre constitueixen l'1,32 % en relació amb el total de ceràmiques fines

(de totes les èpoques), i les àmfores republicanes ascendeixen al 15,38 %. L'elevada presència d'aquestes darreres es pot explicar tant per l'àmplia difusió que assoleixen les àmfores itàliques de la forma Dressel 1 al Camp de Tarragona al segle I aC, com per l'escàs nombre de fragments amforals apareguts en l'abocador d'època imperial.

L'aparent concentració de materials tardorepublicans a la zona del nimfeu d'època imperial fa pensar en la possibilitat que en aquesta àrea hi hagués algun estrat d'època tardorepublicana que no fos documentat en les excavacions, a causa de les circumstàncies d'urgència en què es van produir.

Destaca l'abundància de materials propis de la segona meitat del segle II i la primera meitat - tercer quart del segle I aC, com es desprèn de la ceràmica campaniana A tardana (formes Lamboglia 3, 5, 7 i potser 8), B (formes Lamboglia 2, 5 i 5/7 o 8) i B-oïde (formes Lamboglia 2 i 5/7 o 8), així com de les àmfores itàliques (formes Dressel 1 A, B i C).

Pel que fa a la ceràmica campaniana A, predomina clarament la producció tardana, amb formes pròpies de la campaniana B. Hi ha una representació més important de campaniana B-oïde en relació amb la B etrusca, la qual cosa indica una implantació més gran dels productes de Cales i similars que no pas la producció de la zona etrusca. Això creiem que respon a una tendència general documentada al llarg de la costa catalana.

La troballa d'un fragment de ceràmica d'engalba blanca correspon també a aquesta cronologia, cosa que contribueix a constatar l'arribada d'aquesta producció, ben documentada al nord-est de Catalunya, al Camp de Tarragona.

La producció tipus DB representa una mica menys d'un terç del total de les àmfores itàliques, la qual cosa coincideix plenament amb el que hom constata als jaciments de la costa catalana. Això vol dir que la producció del golf de Nàpols era minoritària en relació amb altres àrees productores (potser Cosa, a Etrúria?), que no estem ara per ara en condicions de determinar.

L'alt Imperi I: segles I-II dC

Tot i que no s'ha constatat cap context arqueològic i el material no presenta estratigrafia coneguda, hi ha prou dades per conèixer el panorama ceramològic dels segles I i II de la nostra era.

La sigil·lada itàlica és poc abundant (2,90 % de les sigil·lades de vernís roig –itàliques, gèl·liques i hispàniques– i 1,19 % de les sigil·lades altimperial, si hi incloem la sigil·lada africana A), però presenta una important diversificació formal; a més d'un petit conjunt epigràfic, ens documenta la presència de productes de terrissers d'Arezzo (*Rasinius*, *Publius Cornelius*, *Tettius Samia*), així com d'altres, com *Celer*, que pot procedir de *Puteoli* (Pozzuoli) o potser de la vall del Po.

Tot i que hi ha formes antigues de la sigil·lada itàlica, la majoria de les constatades corresponen a la fase clàssica de la producció (15 aC - 15 dC), encara que n'hi ha algunes (formes *Conspectus* 20.4 i 21.3) que es daten entre els anys 40 i 80 dC. Aquest fet permet documentar una presència limitada d'aquests materials a la zona de *Tarraco* més recent del que és habitual.

La sigil·lada gèl·lica (el 20,89 % del total de les sigil·lades de vernís roig i el 8,58 % de les sigil·lades altimperial) és més abundant, com és habitual a la costa catalana.

El període més ben representat és el de Claudi a Neró o Vespasià, però també cal destacar l'important percentatge (33,33 % del total) de les formes que es poden datar entre Vespasià i Trajà, o fins i tot més tard. Aquest fet permet constatar que aquesta producció seguia arribant a *Tarraco* i els seus encontorns a finals del segle I i inicis del segle II, malgrat la competència d'altres produccions, com la sigil·lada hispànica i l'africana A.

Una petita part de la sigil·lada gèl·lica (el 0,74 % del total) correspon a la producció *marmorata*, que sempre apareix arreu en quantitats força discretes.

Es coneixen pocs segells de sigil·lada gèl·lica (*Salaris Aptus*, *Crestus* o *Crestio*, *Iucundus* i *Vinius*). Possiblement tots ells procedeixen de la terrisseria de La Graufesenque, que fou el principal centre distribuïdor d'aquests productes a la costa catalana.

La sigil·lada hispànica assoleix uns percentatges elevadíssims (el 76,19 % del total de les sigil·lades de vernís roig i el 31,32 % de les sigil·lades altimperial). Això s'explica tant per la important presència d'aquesta producció al Camp de Tarragona com (i especialment) per l'abundància d'aquestes sigil·lades a l'abocador del segle III.

Tanmateix, hi ha una àmplia representació de formes dels segles I i II (*Dragendorff* 15, 17, 24/25, 27, 29, 33 i 37), que permeten constatar la important distribució d'aquesta producció a l'ager *Tarraconensis*. És atípica la minsa presència de segells (només 2 exemplars il·legibles).

La ceràmica de parets fines forma un petit conjunt, corresponent al segle I de la nostra era. Destaca la presència de la forma López 56, que sembla haver estat produïda a la costa catalana, i probablement a l'ager *Tarraconensis*, tenint en compte la seva abundància a Tarragona, malgrat que no en puguem determinar l'àrea. Per tant, es planteja aquí un tema molt interessant d'estudi, en relació amb les produccions ceràmiques a l'àrea de *Tarraco*. També apareix, en quantitats més discretes, la producció anomenada «de clofolla d'ou», d'època de Claudi-Neró.

La presència de *terra nigra* i *terra rubra* ens permet constatar la introducció esporàdica a *Hispania* d'uns productes propis de la Gàl·lia central i septentrional, que sens dubte van ser transportats per la via del Ròine. En el primer cas, cal fer palès que es tracta d'imi-

tacions de la sigil·lada itàlica, per la qual cosa es tracta d'una producció de l'època d'August.

És molt poc el que podem dir sobre la ceràmica comuna d'aquest període, sens dubte perquè resulta molt difícil d'individualitzar, davant la manca de tipologies i la fragmentació de les peces.

Pel que fa a les llànties, tan sols hem pogut identificar la presència de 2 o 3 fragments de llànties de volutes (forma Dressel 9), enfront de la important presència de llànties de disc de l'abocador, encara que algunes d'aquestes darreres podrien ser del període anterior. A aquest període pertany la marca CCLO.SVC, corresponent a *Caius Clodius Successus*, que es data en el segle I.

Un dels elements més importants d'aquesta fase el constitueixen les àmfores produïdes als forns de la vil·la. Paradoxalment, s'ha documentat un nombre escàs de fragments, però malgrat tot hi ha prou elements (exemplars mal cuits) que documenten la producció d'àmfores de les formes Dressel 2-4 i Dressel 7-11 (aquestes segurament en menor quantitat). Les Dressel 2-4 contenen vi, però desconeixem el producte que s'envasava en les Dressel 7-11, que podrien haver contingut salaons o algun altre producte.

No hi ha elements que ens permetin datar la producció amforal dels Antigons ni valorar-ne l'abast, però en línies generals la podem considerar dins l'època júlio-clàudia. Probablement, en aquests forns es devien fer també altres productes, com ara ceràmica comuna i materials constructius (tègules, maons i fins i tot antefixes).

La presència limitada de productes amforals bàtics (àmfores Beltrán 2 i Dressel 7-11), orientals (àmfores ròdies) i itàlics (Dressel 2-4 i Dressel 6) ens indiquen l'aprovisionament de productes (vi i salaons) procedents d'aquestes zones durant el segle I dC. Crida l'atenció la presència de vi itàlic i oriental en un assentament on es produïen àmfores vineres en època júlio-clàudia. També és atípica la presència del vi de l'Adriàtic, envasat en àmfores de la forma Dressel 6.

L'alt Imperi II: l'abocador de finals del segle II i inicis del III dC

Tant per quantitat com per qualitat, els materials ceràmics més interessants són els que foren trobats al gran abocador de finals del segle II o (més probablement) d'inicis del segle III. Probablement és el conjunt del Mediterrani occidental on s'ha constatat un nombre més gran d'exemplars, singularment pel que fa a la ceràmica africana de cuina.

Destaca la presència de sigil·lada hispànica. L'abundància de formes tardanes, com la Dragendorff 44 i especialment l'anomenada Ritterling 8, indica que gran part d'aquesta producció correspon a la fase de l'abocador, cosa que ens permet documentar la important presència d'aquesta producció a l'ager *Tarraconensis* durant la primera meitat del segle III.

La sigil·lada hispànica d'aquest període ja no porta segells, però cal destacar la gran quantitat de grafitis que presenten, especialment en les de la forma Ritterling 8. Aquests grafitis, almenys en part, fan referència a la propietat de la peça.

Els més de 3.000 exemplars de la sigil·lada africana A mostren la gran implantació comercial que tingué aquesta producció a la costa catalana. Constitueix el 58,89 % del total de sigil·lades altimperials del jaciment. La presència abundant de les formes Hayes 16, 17, 27, 131, 136, 140, 147 i 160, i molt especialment Hayes 14 (en les seves variants A i B), correspon ben clarament a un horitzó d'època severiana, encara que hi ha també formes més antigues.

L'espècie ceràmica més abundant és la ceràmica africana de cuina, que assoleix les xifres més elevades documentades en un jaciment romà al Mediterrani occidental (si més no, en un jaciment rural). Se n'han documentat més de 7.700 fragments amb forma; constitueix el 33,31 % del total de ceràmiques altimperials i el 99,81 % de la ceràmica comuna. Pel que fa a les ceràmiques de procedència africana, constitueix el 68,01 %, enfront del 31,98 % representat per la sigil·lada africana A, en una proporció, doncs, de 3 a 1 a favor de la primera.

Es documenta una elevada diversificació formal, però destaquen especialment els plats tapadora de la forma Hayes 196 i la cassola Hayes 197, com passa arreu. Cal esmentar també la forma Hayes 23 B, pròpia ja d'un període avançat, que és molt més abundant que la 23 A. Destaca la presència de les tasses del tipus Hayes 200, i diverses formes pròpies del segle III (Hayes 181 i 193), i de poc habituals, com la gerra Uzita 48.1.

Una aportació especial és la de la cassola de la forma Ostia I, 272 / Atlante CVII, 11-12 (en diverses variants), la qual cosa demostra la relativa importància que aquesta forma té en contextos d'aquesta època.

Es documenta una imitació (no sabem si local o no) de la ceràmica africana de cuina, molt poc abundant (constitueix només un baixíssim 0,18 %, enfront de l'africana de cuina). La forma més imitada és la cassola de la forma Hayes 197, tot i que apareixen també imitacions de les formes Hayes 23 B, 131, 196, 200 i potser 22, així com de la forma Ostia I, 272 / Atlante CVII, 11.

Tot i que sovint s'han considerat de cronologia anterior, les ceràmiques vidrades romanes que s'han trobat aquí creiem que han de ser contemporànies de l'abocador, especialment per la cronologia d'una llàntia vidrada apareguda al jaciment, que es data a finals del segle II o inicis del III. Per tant, caldrà considerar la perduració d'aquestes produccions itàliques en contextos tardoantoninians o severians.

La ceràmica coríntia romana o sigil·lada coríntia, tot i tenir una presència molt minsa en general (una

dotzena de fragments), té la representativitat més alta de tots els jaciments de Catalunya, i potser d'arreu d'*Hispania*. La seva presència, ben palesa també a la propera vil·la del Mas d'en Gras, fa pensar que el port de *Tarraco* devia ser un dels principals (si no el més important) centres importadors d'aquestes ceràmiques a *Hispania*, i la seva àrea d'influència, la zona de distribució preferent.

El fet d'haver-se trobat en un abocador ha permès que s'hagin conservat en bon estat molts exemplars de recipients de ceràmica comuna, per la qual cosa ha estat possible estudiar-la.

S'ha identificat una producció de ceràmica comuna que, per les seves característiques físiques (molt similars a les de les àmfores tarraconenses: pasta, de color vermell marronós, amb desgreixant de quars i algunes partícules grises, que probablement són també quars), hem considerat produïdes en algun lloc de l'*ager Tarraconensis*, i que anomenem «comuna oxidant tarraconense» (COM.OX.TARR.) i «comuna reduïda tarraconense» (COM.RED.TARR.).

La ceràmica comuna tarraconense presenta una clara diversificació tipològica: es documenten urnes, bols, marmites, tapadores, gerres i ampelles.

En alguns casos apareix en aquestes ceràmiques una línia de pintura vermella a la zona de contacte entre el coll i el cos. S'ha documentat també al proper jaciment del Mas d'en Gras, igualment en contextos de la primera meitat del segle III, la qual cosa demostra que aquesta és la cronologia d'aquesta producció. Desconeixem, però, els seus moments inicial i final, així com la seva durada.

S'ha identificat un grup de gerres de pasta calcària, de procedència indeterminada, però que no semblen ser tarraconenses. Aquest grup constitueix el 23,86 % del total de la ceràmica comuna (excloent-ne les africanes de cuina), per la qual cosa té una presència important.

La ceràmica africana de cuina no fou l'única importació de ceràmica comuna d'aquesta procedència. A més d'aquesta producció (clarament majoritària), hi ha un grup de gerres i olles de vores ametllades, així com un gibrell, que per les seves característiques físiques són clarament de procedència africana. Es tracta d'un grup molt reduït, ja que només constitueix el 0,12 % del total de les ceràmiques comunes africanes presents al jaciment. Per contrast amb el següent, proposem anomenar-lo «ceràmica africana de pasta vermella».

El darrer grup (quantitativament més important que l'anterior) de ceràmiques comunes de procedència africana està constituït per l'anomenada «ceràmica africana de pasta groga». Destaquen els grans gibrells del tipus Uzita 2, així com morters (de la forma Uzita 4), gerres i ampelles de coll estret i vora motllurada. Aquests materials es daten en els segles II-III. A l'abo-

cador dels Antigons la seva presència és molt minsa, només el 0,80 % de les ceràmiques africanes, quantitat lleugerament superior a la del grup abans esmentat.

Hi ha altres produccions, molt escadusseres, com un fragment de gerra amb engalba vermella que potser podem relacionar amb la producció anomenada «ceràmica d'engalba roja de Guissona» i amb alguns exemplars localitzats a Tortosa, que es daten aproximadament entre mitjan segle I aC i almenys el segle II dC. Hi ha també alguns exemplars de ceràmica grisa, així com també ceràmica de cuina reduïda a torn lent.

És molt interessant la troballa d'un fragment de bol carenat, similar a la ceràmica de parets fines, però que sembla correspondre a l'anomenada *terra rubra*, una ceràmica del centre de França i Bèlgica. La troballa d'aquesta ceràmica a Catalunya és molt significativa, perquè sembla indicar una esporàdica exportació o transport en direcció al sud, cosa que permet constatar una certa continuïtat dels contactes comercials entre els mercats gal·lics i *Tarraco* en els segles II-III.

Un cas similar al de la *terra rubra* és l'anomenada «ceràmica caolinítica de pasta blanca», documentada també al sud de França i que sembla haver estat distribuïda des del port de Fòs (antiga *Forum Iulii*). En aquest cas permet confirmar l'arribada en forma minoritària d'aquestes produccions gal·liques a la zona de *Tarraco*.

El grup majoritari d'entre les llànties està compost per les de la forma Dressel 20, com és lògic en un context d'inicis del segle III. Alguns exemplars presenten segells; destaquen els de *Caius Iunius Draco* i *Mauricius* o *Mauricius*, ambdós de probable procedència africana i datats entre la segona meitat del segle II i inicis del III. De forma minoritària, apareixen documentades llànties de les formes Dressel 5 C o Dressel 6 i Dressel 30, així com un fragment de llàntia vidrada, de la qual es coneixen també paral·lels de finals del segle II o inicis del III.

Pel que fa a les àmfores, sembla que a l'abocador no se'n van trobar gaires, però podem associar-hi, per raons cronològiques, alguns exemplars d'àmfores bètiques de les formes Beltrán 2 i potser Dressel 20, així com l'aparició esporàdica d'àmfores africanes (Africana 1 i 2), gal·les (Gauloise 4), itàliques medioimperials i orientals (Kapitän 1). També a aquesta època podem atribuir l'àmfora tarraconense de la forma Dressel 2-4 evolucionada.

En resum, podem afirmar que, tant per la gran quantitat de materials com per la varietat tipològica i de produccions, l'abocador dels Antigons constitueix, malgrat els problemes de registre que presenta, un magnífic exemple que pot ser un referent per als estudis ceramològics sobre els contextos ceràmics d'època severiana al Mediterrani occidental; s'hi constata la important preponderància dels productes africans, però també la presència d'altres produccions interes-

sants, com són les sigil·lades hispàniques i les ceràmiques corínties, així com les ceràmiques comunes tarraconenses.

Mitjan segle III i segle IV

No comptem, a diferència de l'anterior, amb cap context clar d'aquesta època, per la qual cosa ha calgut analitzar-la tan sols a través dels materials que cronològicament se li atribueixen.

L'element més característic d'aquest període és la sigil·lada africana C, de la qual s'han trobat molt pocs exemplars. Representa tan sols l'1,06 % del total de les sigil·lades (si la contrastem amb les altimperials), encara que cal no oblidar l'efecte distorsionador que pot tenir l'abundància de materials procedents de l'abocador. Destaca clarament la forma Hayes 50; pel que fa a altres formes, hi ha tan sols la presència de dos fragments de les formes Hayes 45 A i Hayes 173 o 174.

Cal destacar l'aparició de dos plats sencers de sigil·lada africana C de la forma Hayes 50, trobats a l'interior de sengles canalitzacions, on havien estat llençats. Considerant aquesta localització física i l'absència d'aquest tipus ceràmic a l'abocador, creiem que corresponen a un moment posterior. El seu caràcter de peces aïllades impedeix posar-les en relació amb cap context ceràmic, i per tant només podem atribuir-los la datació d'aquesta forma, compresa entre el segon quart del segle III i inicis del IV. Probablement corresponen a l'abandonament d'alguna de les canalitzacions, vers la segona meitat del segle III.

Època tardoantiga: segles IV-VII

La sigil·lada africana D constitueix el 43,78 % del total de les ceràmiques fines tardoantigues, amb predomini de la vaixel·la de taula d'importació. La majoria de les formes (Hayes 50 B, 56, 58 B, 59, 60, 61 A, 63, 64, 65, 67 i 91 A o B, i 91 B, i Ostia III, 128) corresponen al període comprès entre el segle IV i la primera meitat del V.

Les formes de sigil·lada africana D de ple segle V (Hayes 61 B, 76, 80 A i B, 81 A) ja són menys abundants, i encara menys les datades entre finals del segle V i inicis/mitjan del VI (Hayes 78, 79, 87 B, 91 C, 93 B, 94 i 99). Del període corresponent a finals del segle VI o inicis del VII, només coneixem 3 exemplars de les formes Hayes 91 D i 105.

S'ha detectat també la presència (molt minoritària) d'imitacions de la sigil·lada africana D (forma Hayes 59), de la qual desconeixem l'àrea de producció i l'abast, però que es troba —sempre en quantitats molt minses— en altres jaciments de la costa catalana.

Es constata una presència també minoritària de ceràmiques fines del Mediterrani oriental, concretament la *Late Roman C* o *Phocaeen Red Slip Ware* (forma Hayes 3) i la sigil·lada xipriota (formes Hayes 2 i 9 B).

Del sud de la Gàl·lia procedeix la ceràmica anomenada *lucente* (forma Lamboglia 1/3 i potser també la 2/37), que representa l'11,21 % de les ceràmiques fines tardoantigues del jaciment, la segona per ordre d'importància després de la sigil·lada africana D. Una altra producció gal·la és l'anomenada DSP o «sigil·lada gal·la tardoromana grisa i ataronjada» (formes Rigoir 15, 18 i 6, per ordre d'importància), amb més presència de la producció grisa que de l'ataronjada (60 i 40 %, respectivament). Corresponen tan sols al 3,37 % del total de les ceràmiques fines tardoantigues del jaciment.

La sigil·lada hispànica tardana constitueix el 5,54 % del total de les ceràmiques fines tardoantigues, i és el tercer grup més ben representat després de la sigil·lada africana D i la ceràmica *lucente*. Aquesta producció, que podem suposar procedent de l'interior peninsular, està representada especialment per la forma Dragendorff 37 tardana, i també es documenta la presència minoritària de la forma Palol 3 o similar. Aquesta producció ens documenta l'arribada d'aquests productes a l'àrea a l'entorn de *Tarraco*, bé sigui per terra a través de la via romana, bé per via fluvial baixant per l'Ebre.

Cal destacar la presència de ceràmica pintada tardoromana, una producció per a la qual s'ha suposat una producció a l'interior d'*Hispania*, que arriba esporàdicament a la costa catalana, com ho palesen diverses troballes, sempre en poca quantitat, la qual cosa indica que es tracta d'una producció que es documenta molt esporàdicament en aquesta zona.

Cal plantejar la continuïtat (molt disminuïda) de les importacions de ceràmica africana de cuina, representades potser per algunes variants tardanes de les formes Hayes 23 B, 182 i 197, a més d'una gran cassola o olla de forma no tipificada però que apareix també en contextos tardoantics de la propera vil·la dels Munts (Altafulla).

Com en el cas de la sigil·lada africana D, les àmfores africanes són majoritàries: constitueixen el 61,87 % de les àmfores tardoantigues. D'entre aquestes, les datades en el segle IV i la primera meitat del V corresponen al 26,76 % del total de les àmfores africanes, mentre que les de ple segle V són el 7,57 %, les de la segona meitat del segle V i primera meitat - ple segle VI corresponen a l'1,01 %, les de ple segle VI (Keay 62) són el 3,03 %, i les de segona meitat del segle VI i segle VII (Keay 61) corresponen al 3,03 %. A més, hi ha algun exemplar de *spatheion* i un possible exemplar d'àmfora umbilicada, datables vers el segle VII.

Per tant, el període més ben representat de les àmfores africanes és el del baix Imperi, és a dir, el segle IV i la primera meitat del V.

Encara que les àmfores africanes són majoritàries, constitueixen només entre la meitat i tres quartes parts del total de les àmfores tardoantigues, per la qual cosa podem pensar en un mercat força equilibrat, sen-

se un domini clar de les àmfores africanes, com passa en altres jaciments. Això quadra bé amb el fet que la majoria dels exemplars corresponguin al segle IV i la primera meitat del V, moment aquest (sobretot el segle V) en què es produí més varietat de concurrència de mercats.

Les àmfores orientals corresponen al 19,06 % de les àmfores tardoantigues, i són les segones en importància darrere de les africanes i lleugerament per davant de les sud-hispàniques. Crida l'atenció l'escàs nombre d'àmfores de la forma *Late Roman Amphora* 1, que acostuma a ser més abundant en contextos d'aquesta època; és normal la presència de la *Late Roman Amphora* 4, però sobta la preponderància de la *Late Roman Amphora* 3.

Les àmfores sud-hispàniques constitueixen el 17,81 % del total de les àmfores tardoantigues, a molt poca distància de les orientals. Destaca sobretot l'àmfora oliera de la forma Dressel 23 (de la qual s'han documentat exemplars del segle IV, però també altres d'evolucionats del segle V), seguida de la forma Almagro 50 - Keay 16 i l'Almagro 51 - Keay 19.

Cal indicar la presència testimonial d'àmfores (probablement vineres) itàliques de la forma Keay 52, que corresponen a tan sols el 0,31 % de les àmfores tardoantigues.

És de destacar la presència de la producció tarraconense tardoantiga que anomenem tipus La Solana o tipus 2, de contingut desconegut (vi?), que es data en el segle VI. Correspon tan sols al 0,93 % de les àmfores tardoantigues.

En resum, tot i que hi ha indicis clars de la pervivència de les importacions fins al segle VI avançat o el VII (formes Hayes 91 C i 105 de la sigil·lada africana D, i Keay 61 de l'àmfora africana), el període més ben representat és el del segle IV i la primera meitat del V, amb un matisat predomini dels productes africans (sigil·lades i àmfores), però amb una presència significativa de les àmfores sud-hispàniques i orientals.

Bibliografia

- ABASCAL, J. M. 1986a: *La cerámica pintada romana de tradición indígena en la Península Ibérica. Centros de producción, comercio, tipología*, Madrid.
- 1986b: «Un posible taller local de cerámica pintada tardorromana en Tarancueña (Soria)», *Lucentum* 5, Alacant, 137-145.
- ADROER, A. M. 1963: «La cerámica romana procedente de una necrópolis de Barcelona (Plaza Villa de Madrid)», *Rivista di Studi Liguri* XXIX, Bordighera, 99-124.
- 1993: «Céramique ibérique peinte», a: [DICCIONARIO]. *Dictionnaire des Céramiques Antiques (VII-ème s. av. n. è. - VII-ème s. d. n. è.) en Méditerranée nord-occidentale (Provence, Languedoc, Ampurdan)*, Lattara 6 (volum monogràfic), Lattes, 470-484.
- ADSERIAS, M.; RAMÓN, E. 2008: «La vil·la romana del Vilar (Valls, Alt Camp)», a: REMOLÀ, J. A. (coord.). *El territori de Tàrraco: vil·les romanes del Camp de Tarragona*, Tarragona, 191-204.
- AGUAROD, C. 1991: *Cerámica romana importada de cocina en la Tarraconense*, Saragossa.
- ALARCÃO, J.; ALARCÃO, A. 1966: «O espólio da necrópole luso-romana de Valdoca (Aljustrel)», *Conimbriga* 5, Coímbra, 7-104.
- ALARCÃO, J.; MAYET, F. (ed.) 1990: *As ânforas lusitanas. Tipologia, produção, comércio (actas da mesa-redonda de Conimbriga em 13 e 14 Outubro 1988)*, París.
- ALBERCH, X.; BURCH, J. 1989: «Elements per al coneixement de la vil·la romana de Vilablareix», *Cypsela* VII, Girona, 87-91.
- ALFÖLDY, G. 1975: *Die Römischen Inschriften von Tarraco*, Berlín.
- ALMAGRO, M. 1953: *Las necrópolis de Ampurias*, I, Barcelona.
- 1955: *Las necrópolis de Ampurias*, II, Barcelona.
- ALMAGRO, M.; AMORÓS, L. R. 1954: «Excavaciones en la necrópolis romana de Can Fanals de Pollentia (Alcudia, Mallorca)», *Ampurias* XV-XVI, 237-277, Diputació de Barcelona, Barcelona.
- AQUILUÉ, X. 1985: «Algunas consideraciones sobre el comercio africano: tres facies características de la cerámica común africana de época alto-imperial», *Empúries* 47, Barcelona, 210-223.
- 1987: *Las cerámicas africanas de la ciudad romana de Baetulo (Hispania Tarraconensis)*, BAR International Series 337, Oxford.
- 1989: «Les ceràmiques comunes de producció africana», a: TED'A 1989: *Un abocador del segle V d. C. en el Fòrum provincial de Tàrraco*, Memòries d'Excavació 2, Tarragona, 190-204.
- 1992: «Comentaris entorn a la presència de ceràmiques de producció africana a Tàrraco», a: *Miscel·lània arqueològica a Josep M. Recasens*, Tarragona, 25-33.
- 1995: «La cerámica común africana», a: *Cerámica común romana d'època alto-imperial a la Península Ibérica. Estat de la qüestió*, Barcelona, 61-74.
- 2008: «Las imitaciones de cerámica africana en Hispania», a: BERNAL, D.; RIBERA, A. (ed.). *Cerámicas hispanorromanas. Un estado de la cuestión*, Cadix, 553-561.
- AQUILUÉ, X.; MAR, R.; NOLLA, J. M.; RUIZ DE ARBULO, J.; SANMARTÍ, E. 1984: *El fòrum romà d'Empúries (excavacions de l'any 1982). Una aproximació arqueològica al procés històric de la romanització al nord-est de la península ibèrica*, Barcelona.
- ARANEGUI, C. 1975: «La cerámica gris monocroma, puntualizaciones sobre su estudio», *Papeles del La-*

- boratorio de Arqueologia de Valencia* 11, València, 333-379.
- 1982: *Excavaciones en el Grau Vell*, SIP, Serie de Trabajos Varios 72, València.
 - 1985: «Las jarritas bicónicas grises de tipo ampuritano», a: *Ceràmiques gregues i hel·lenístiques a la Península Ibèrica*, Monografies Emporitanes VII, Barcelona, 101-113.
 - 1987: «La ceràmica gris de tipo ampuritano», a: *Ceràmiques hellénistiques et romaines*, II, Annales Littéraires de l'Université de Besançon, vol. 331, París, 87-98.
 - 1992: «Testimonios del vino saguntino, entre otras cuestiones», a: *Miscel·lània arqueològica a Josep M. Recasens*, Tarragona, 35-43.
- ARANEGUI, C.; MANTILLA, A. 1987: «Las ánforas Dr. 2-4 de Sagunto», a: *1er Col·loqui d'Arqueologia Romana. El vi a l'Antiguitat. Economia, producció i comerç al Mediterrani occidental*, Monografies Badalonines 9, Badalona, 100-104.
- ARQUEOCIÈNCIA SCP 1995: «Excavacions a la perllongació de l'A-19», a: *Autopistas i Arqueologia. Memòria de les excavacions en la prolongació de l'autopista A-19*, Barcelona, 1 Autopistas C.E.S.A. - Generalitat de Catalunya. Barcelona. Autors: M. Prevosti, J. Arxé, A. Caballé, Codex SCCL, ARQUEOCIÈNCIA SCP (E. Sánchez, D. Olivares, G. Vila, R. Jàrraga), 25-235.
- ARTHUR, P. 1987: «Precisazioni su di una forma anforica medio-imperiale dalla Campania», a: *1er Col·loqui d'Arqueologia Romana. El vi a l'Antiguitat. Economia, producció i comerç al Mediterrani occidental*, Monografies Badalonines 9, Badalona, 401-406.
- 1989: «Some observations on the economy of Bruttium under the Later Roman Empire», *Journal of Roman Archaeology* 2, Ann Arbor, 133-142.
- [ATLANTE] 1981: *Atlante delle forme ceramiche, 1. Ceramica fine romana nel bacino mediterraneo (medio e tardo Impero)*, Enciclopedia dell'Arte Antica Classica e Orientale, Roma.
- BACARIA, A. 1987: «Un lot de dérivées-des-sigillées paléochrétiennes à Iluro (Mataró, El Maresme, Espagne)», *Documents d'Archéologie Méridionale* 10, Lambesc, 123-128.
- 1991: «Les imitations de D.S.P. sur le littoral catalan (vème siècle apr. J.-C.)», a: *SFECAG, Actes du Congrès de Cognac*, Marsella, 353-363.
 - 1992a: «Ceràmiques paleocristianes (DSP) del Museu de Palau de Plegamans (Vallès Occidental)», *Arraona, revista d'Història* 10, Sabadell, 79-84.
 - 1992b: «Les ceràmiques paleocristianes (dérivées-des-sigillées paléochrétiennes) del Penedès», *Miscel·lània Penedesenca* xv, 1991 (1992), Sant Sadurní d'Anoia, 213-232.
 - 1993: «Tarraco i el comerç amb la Gàl·lia meridional durant el s. v dC: les importacions ceràmiques», *Butlletí Arqueològic* 15 (època v), Tarragona, 339-345.
- BAILEY, M. 1980: *Catalogue of the lamps in the British Museum II: Roman Lamps made in Italy*, Londres.
- BALIL, A. 1968: «Marcas de ceramista en lucernas romanas halladas en España», *Archivo Español de Arqueología* 41, Madrid, 158-178.
- 1969: «Un grupo de marcas de lucernas de Tarragona», *Cuadernos de Trabajos de la Escuela Española de Historia y Arqueología en Roma* XIII, Madrid, 121-214.
 - 1978: «Notas de cerámica romana, II», *Boletín del Seminario de Estudios de Arte y Arqueología* XLIV, Valladolid, 403-416.
- BARRASSETAS, E.; JÁRREGA, R. 1997: «La ceràmica trobada al jaciment de la Solana (Cubelles, Garraf)», a: *Contextos ceràmics d'època romana tardana i de l'alta edat mitjana (segles IV-X). Taula Rodona. Arqueomediterrània* 2, Barcelona, 131-152.
- BARRASSETAS, E.; MARTÍN, A.; PALET, J. M. 1994: *La vil·la romana de l'Aiguacuit (Terrassa, Vallès Occidental)*, Memòries d'Intervencions Arqueològiques a Catalunya 6, Barcelona.
- BARRASSETAS, E.; MONLEÓN, A. 1993-1994: «Intervenció al jaciment romà del Mas Manolo (Caldes de Montbui, Vallès Oriental)», *Tribuna d'Arqueologia 1993-1994*, Barcelona, 87-94.
- BARTHÉLEMY, D.; LAMOINE, F.; PROST, P. 2000: «La céramique pré-augustéenne et augustéenne de Mâcon: essai de synthèse», a: *SFECAG, Actes du Congrès de Libourne*, Marsella, 197-210.
- BARTI, A.; PLANA, R.; TREMOLEDA, J. 2004: *Llafranc romà*, Diputació de Girona.
- BASSOLS, I. 1997: «La ceràmica d'ús comú de Can Xammar. Campaña de 1970», a: *XIII Sessió d'Estudis Mataronins*, Mataró, 99-132.
- BELTRÁN DE HEREDIA, J. 2007: «La via sepulchralis de la plaza Villa de Madrid. Un ejemplo del ritual funerario durante el Alto Imperio en la necrópolis occidental de *Barcino*», *QUARHIS, Quaderns d'Arqueologia i Història de la Ciutat de Barcelona* 3, Barcelona, 12-63.
- BELTRÁN LLORIS, M. 1970: *Las ánforas romanas en España*, Saragossa.
- 1978: *Cerámica romana. Tipología y clasificación* (2 vol.), Saragossa.
 - 1990: *Guía de la cerámica romana*, Saragossa.
- BÉMONT, C. 1972: «Terra nigra trouvée à Vichy (Allier)», *Gallia* 30, vol. 1, París, 149-166.
- BÉMONT, C.; BOURGEOIS, A. 1986: «Les noms des potiers», a: *La terre sigillée gallo-romaine. Lieux de production du haut empire: implantation, produits, relations*, Documents d'Archéologie Française 6, París, 277-286.
- BENCIVENGA, C. 1987: «Sulla diffusione delle anfore tardo-imperiali in Campania: il complesso di Gri-

- cignano (Caserta)», a: *Ier Col·loqui d'Arqueologia Romana. El vi a l'Antiguitat. Economia, producció i comerç al Mediterrani occidental*, Monografies Badalonines 9, Badalona, 395-401.
- BERMÚDEZ, A.; MASSÓ, M. J. 1984-1985: «El horno cerámico del “Barranc de la Premsa Cremada” (Botarell, Tarragona)», *Butlletí Arqueològic* 6-7 (època v), Tarragona, 63-106.
- BERNAL, D. 1998: «Las producciones anfóricas del taller», a: BERNAL, D.; NAVAS, J. (ed.). *Los Matagallares (Salobreña, Granada). Un centro romano de producción alfarera en el siglo III d.C.*, Salobreña, 231-305.
- 2000: «La producción de ánforas en la Bética en el s. III y durante el Bajo Imperio romano», a: *Congreso Internacional “ex Baetica amphorae” (Écija-Sevilla, 1998)*, vol. I, Écija, 239-372.
- BERNAL, D.; NAVAS, J. (ed.). 1998: *Los Matagallares (Salobreña, Granada). Un centro romano de producción alfarera en el siglo III d.C.*, Salobreña.
- BERNI, P. 1998: *Las ánforas de aceite de la Bética y su presencia en la Cataluña romana*, Instrumenta 4, Barcelona.
- 2010: «Epigrafia sobre *amphorae*, *tegulae*, *imbrex* i *dolia* a l'àrea occidental del Camp de Tarragona / Epigraphy on *amphorae*, *tegulae*, *imbrex* and *dolia* in the western area of the Camp of Tarragona», a: GOROSTIDI, D. (ed.). *Ager Tarraconensis 3. Les inscripcions romanes / The Roman Inscriptions*, Documenta 16, ICAC, Tarragona, 153-210.
- BIAGINI, M. 1993: «La ceramica invetriata campano laziale in Liguria», *Rivista di Studi Liguri* LVIII, Bordighera, 131-146.
- BONET, H.; MATA, C. 2008: «Las cerámicas ibéricas. Estado de la cuestión», a: BERNAL, D.; RIBERA, A. (ed.). *Cerámicas hispanorromanas. Un estado de la cuestión*, Cadix, 147-169.
- BONIFAY, M. 2004: *Études sur la céramique romaine tardive d'Afrique*, BAR International Series 1301, Oxford.
- BONNET, J. 1988: *Lampes céramiques signées: définition critique des ateliers du Haut Empire*, Paris.
- BOURGEOIS, A.; MAYET, F. 1991: *Belo VI. Les sigillées*, Casa de Velázquez, Madrid.
- BRECCIAROLI TABORELLI, L. 2005: «Ceramiche a vernice nera», a: GANDOLFI, D. (cur.). *La ceramica e i materiali di età romana. Classi, produzioni, commerci e consumi*, Bordighera, 59-103.
- BRU, M.; POCIÑA, C. A. 2004: *Memòria de la intervenció arqueològica a la vil·la de la Canaleta (Vilaseca, Tarragonès)*, memòria dipositada a la Direcció General de Patrimoni Cultural de la Generalitat de Catalunya, Barcelona.
- BRUN, J.-P. 2003: *Le vin et l'huile dans la Méditerranée antique*, Paris.
- BUSSIÈRE, J. 2000: *Lampes antiques d'Algérie*, Monographies Instrumentum 16, Montagnac.
- BUXÓ, R.; TREMOLEDA, J. 2002: *Platja de Fenals (Lloret de Mar, La Selva): una indústria terrissera d'època romana a la Costa Brava*, Lloret de Mar.
- CALLENDER, M. H. 1965: *Roman Amphorae*, Londres.
- CARANDINI, A. 1987: «Pottery and the African economy», a: GARNSEY, P.; HOPKINS, K.; WHITTAKER, C. (ed.). *Trade in the Ancient Economy*, Londres, 145-162.
- CARANDINI, A.; TORTORELLA, S. 1981: «Ceramica africana. Produzione A», a: *Atlante delle forme ceramiche, 1. Ceramica fine romana nel bacino mediterraneo (medio e tardo Impero)*, Enciclopedia dell'Arte Antica Classica e Orientale, Roma, 19-52.
- CARRERAS, C. 2004: «Les àmfores de Iesso», a: GUITART, J.; PERA, J. (ed.). *Iesso I. Miscel·lània arqueològica*, Barcelona-Guissona, 145-169.
- CARRERAS, N.; RIGO, A. 1994: «Can Blanc (Argentona, Maresme). Una vil·la romana de mitjans del segle I dC a inicis del segle III dC», *Laietania* 9, Mataró, 183-213.
- CARRETÉ, J. M.; KEAY, S.; MILLETT, M. 1995: *A Roman provincial capital and its hinterland. The survey of the territory of Tarragona, Spain, 1985-1990*, Journal of Roman Archaeology, Supplementary Series 15, Ann Arbor, Michigan.
- CARRETERO, S. 2008: «Producciones militares en la Tarraconense», a: *SFECAG, Actes du Congrès de L'Escala-Empúries*, Marsella, 255-264.
- CARRILLO, J. R.; MURILLO, J. F. 1996: «Un vertedero con cerámica africana de cocina en Colonia Patricia», a: *L'Africa romana. Atti dell'XI convegno di Studio*, vol. III, Sàsser, 1301-1319.
- CARTES, A.; GILISBARS, T. 2009: «Estudi de les restes ceràmiques del Mas de Sant Pau (Masdenverge, Montsià, Catalunya)», *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló* 27, Castelló, 207-216.
- CASAS, J. (ed.) 1989: *L'Olivet d'en Pujol i els Tolegassos. Dos establiments agrícoles d'època romana a Viladamat (campanya de 1982 a 1988)*, Sèrie Monogràfica 9, Girona.
- CASAS, J.; CASTANYER, P.; NOLLA, J. M.; TREMOLEDA, J. 1990: *Ceràmiques comunes i de producció local d'època romana, 1. Materials augustals i alto-imperials a les comarques de Girona*, Girona.
- 1995a: *El món rural d'època romana a Catalunya. L'exemple del Nord-est*, Centre d'Investigacions Arqueològiques, Sèrie Monogràfica 15, Girona.
- 1995b: *La vil·la romana de la Font del Vilar (Avinyonet de Puigventós, Alt Empordà)*, Estudis Arqueològics 2, Girona.
- CASAS, J.; MERINO, J. 1990: «Troballes de ceràmica vidriada d'època romana a les comarques costaneres de Girona», *Cypsela* VIII, Girona, 139-155.
- CASAS, J.; NOLLA, J. M. 1986-1989: «Un conjunt tanca amb ceràmica africana a la vil·la romana dels Tolegassos (Viladamat, Alt Empordà)», *Empúries* 48-50, vol. I, Barcelona, 202-213.

- 1993: *L'abocador oriental de la vil·la de Tolegassos (Viladamat, Alt Empordà)*, Estudis Arqueològics 1, Girona.
- 2008: «Un ensemble céramique de la fin du IIe siècle après J.-C. à Puig de Sant Grau (Caldes de Malavel·la)», *SFECAG, Actes du Congrès de l'Escala - Empúries*, Marsella, 63-74.
- CASAS, J.; SOLER, V. 2003: *La Villa de Tolegassos: una explotació agrícola de època romana en el territori de Ampúries*, BAR International Series 1101, Oxford.
- 2006a: *Lucernas romanas en el extremo nordeste de la Península Ibérica*, British Archaeological Reports, International Reports 1567, Oxford.
- 2006b: *Llànies romanes d'Empúries: materials augustals i altoimperials*, l'Escala.
- CASTANYER, P.; PY, M.; SANMARTÍ, E.; TREMOLEDA, J. 1993: «Amphores ibériques», a: [DICOCER]. *Dictionnaire des Céramiques Antiques (VIIe s. av. n. è. - VIIe s. d. n. è.) en Méditerranée nord-occidentale (Provence, Languedoc, Ampurdan)*, Lattara 6 (volum monogràfic), Lattes, 49-52.
- CASTANYER, P.; SANMARTÍ, E.; TREMOLEDA, J. 1993a: «Céramique commune ibérique», a: [DICOCER]. *Dictionnaire des Céramiques Antiques (VIIe s. av. n. è. - VIIe s. d. n. è.) en Méditerranée nord-occidentale (Provence, Languedoc, Ampurdan)*, Lattara 6 (volum monogràfic), Lattes, 351-356.
- 1993b: «Céramique catalane engobée», a: [DICOCER]. *Dictionnaire des Céramiques Antiques (VIIe s. av. n. è. - VIIe s. d. n. è.) en Méditerranée nord-occidentale (Provence, Languedoc, Ampurdan)*, Lattara 6 (volum monogràfic), Lattes, 156-157.
- 1993c: «Céramique grise de la côte catalane», a: [DICOCER]. *Dictionnaire des Céramiques Antiques (VIIe s. av. n. è. - VIIe s. d. n. è.) en Méditerranée nord-occidentale (Provence, Languedoc, Ampurdan)*, Lattara 6 (volum monogràfic), Lattes, 391-397.
- CASTANYER, P.; TREMOLEDA, J. 1999: *La vil·la romana de Vilauba. Un exemple de l'ocupació i explotació romana del territori a la comarca del Pla de l'Estany*, Girona.
- CAZORLA, F.; COLL, R.; JÁRREGA, R. 1997: «Els darrers jaciments arqueològics descoberts a Premià. Una aportació a l'inventari arqueològic de Premià de Dalt i Premià de Mar (El Maresme)», a: *XIII Sessió d'Estudis Mataronins*, Mataró, 177-202.
- CELA, X.; CHADWICK, E.; MARTÍ, C.; PUERTA, C. 1994: «L'excavació al carrer d'en Pujol 43-45. La troballa d'un tresoret d'Aurei d'època clàudia a Iluro (Mataró, el Maresme)», *Laietania* 9, Mataró, 133-158.
- [CERÀMICA COMUNA ROMANA] 1995: *Ceràmica comuna romana d'època altoimperial a la Península Ibèrica*. Barcelona.
- CERDÀ, J. A.; GARCÍA, J.; MARTÍ, C.; PUJOL, J.; PERA, J.; REVILLA, V. 1997: «El *cardo maximus* de la ciutat romana d'Iluro (*Hispania Tarraconensis*)», *Laietania* 10 (2 vol.), Mataró.
- CLARIANA, J. F. 1981: «Sondatge estratigràfic a la vil·la romana de Can Majoral (Mataró)», *Laietania* 1, Mataró, 83-181.
- 1982-1983: «La col·lecció de terra sigil·lada del Museu del Maresme (4)», *Laietania* 2-3, Mataró, 254-258.
- 2002: «La vil·la romana del Sant Crist (el Maresme): interpretació i estudi dels materials recuperats en el curs de la seva destrucció», *Laietania* 13, 107-157. Mataró.
- CLARIANA, J. F.; JÁRREGA, R. 1990: «Aportación al conocimiento de unas estructuras arquitectónicas tardorromanas del yacimiento arqueológico de Can Modolell (Cabrera de Mar, Barcelona)», *Archivo Español de Arqueología* 63, Madrid, 330-344.
- CLARIANA, J. F.; LLEONART, R. 1979: «Dos quadres estratigràfics a la Rectoria Vella de Santa Maria de Mataró», *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia del Maresme* 8-9, Mataró, 246-267.
- CODEX 1995: «Excavacions a la variant de Mataró», a: *Autopistas i Arqueologia. Memòria de les excavacions en la prolongació de l'autopista A-19*, Barcelona, 37-123.
- COLL, R. 2004: *Història arqueològica de Premià*, Premià de Mar.
- COLL, R.; JÁRREGA, R. 1986: «Troballes submarines a Vilassar de Mar. Estudi del material amfòric», *Les Nostres Arrels* 10, Premià de Mar.
- 1993: «Ànforas itálicas de época tardorromana en Hispania. Los hallazgos del Palmar Hotel (Premià de Mar, Barcelona)», *Archivo Español de Arqueología* 66, Madrid, 310-323.
- COLL, R.; PREVOSTI, M.; CAZORLA, F.; MONTLLÓ, J. 2002: «Can Vilà (Premià de Dalt, el Maresme): un jaciment ibèric de plana amb producció ceràmica, després romanitzat», *Laietania* 13, Mataró, 69-106.
- COMAS, M.; MARTÍN, A.; MATAMOROS, D.; MIRÓ, J. 1998: «Un tipus d'àmfora Dressel 1 de producció laietana», a: *De les estructures indígenes a l'organització provincial romana de la Hispània citerior: homenatge a Josep Estrada i Garriga. Ítaca: Quaderns Catalans de Cultura Clàssica, any 1998. Annexos* 1, Barcelona, 149-161.
- CONDE, M. J. 1991: «Les produccions de “kálathoi” d'Empúries i la seva difusió mediterrània (segles II-I a.C.)», *Cypsela* 9, Girona, 141-168.
- 1992: «Una producció ceràmica característica del món ibèric tardà: el kalathos “barret copa”», *Fonaments. Prehistòria i Món Antic als Països Catalans* 8, Barcelona, 117-170.
- CORSI-SCIALLANO, M.; LIOU, B. 1985: «Les épaves de Tarraconaise à chargement d'amphores Dressel 2-4», *Archaeonautica* 5, París.

- DAURA, A.; PARDO, D. 1991: «Restes romanes baix imperials a la conca mitjana-alta del riu Llobregat (noves dades per a un panorama poc conegut)», *Estrat. Revista d'Arqueologia, Prehistòria i Història Antiga* 4, Igualada, 37-60.
- DAURA, A.; SÁNCHEZ, E.; PARDO, D.; GALOBART, J. 1987: *El jaciment ibero-romà de Boades (Castellgalí, Bages)*, Manresa.
- DERU, X. 1996: *La céramique belge dans le Nord de la Gaule. Caractérisation, chronologie, phénomènes culturels et économiques*, Louvain-la-Neuve.
- DESBAT, A. 1986: «Céramiques romaines à glaçure plombifère des fouilles de Lyon (Hauts-de-Saint-Just, Rue des Farges, La Solitude)», *Figlina* 7, Lió, 105-124.
- DESBAT, A.; PICON, M. 1986: «Les importations d'amphores de la Méditerranée orientale à Lyon (fin du I siècle avant J.-C. et I siècle après)», a: EMPEREUR, J. Y.; GARLAN, Y. (ed.). *Recherches sur les amphores grecques*, Bulletin de Correspondance Hellénique, suppl. 13, Atenes, 637-648.
- DÍAZ, M. 2000: «Tipología de los contextos cerámicos tardo-republicanos de Tàrraco», *Empúries* 52, Barcelona, 201-260.
- DÍAZ, M.; OTIÑA, P. 2002: «El comercio de la Tarragona antigua; importaciones cerámicas entre el siglo III aC y la dinastía julio-claudia», a: RIVET, L.; SCIALLANO, M. (ed.). *Vivre, produire et échanger: reflets méditerranéens. Mélanges offertes à Bernard Liou*, Archéologie et Histoire Romaine 8, Montagnac, 171-194.
- [DICOCER] 1993: *DICOCER. Dictionnaire des Céramiques Antiques (VIIe s. av. n. è. - VIIe s. d. n. è.) en Méditerranée nord-occidentale (Provence, Languedoc, Ampurdan)*, Lattara 6 (volum monogràfic), Lattes.
- DI GANGI, G.; LEOLE, C. M. 1998: «Anfore Keay LII ed altri materiali ceramici da contesti di scavo della Calabria centro-meridionale (V-VIII secolo)», a: SAGUI, L. (cur.). *Ceramica in Italia: VI-VII secolo. Atti del Convegno in onore di John W. Hayes*, Florència, 761-768.
- DOMERGUE, Cl. 1966: «Un envoi de lampes du potier Caius Clodius», *Mélanges de la Casa de Velázquez* II, París, 5-50.
- DRAGENDORFF, H. 1895: *Terra Sigillata. Ein Beitrag zur Geschichte der griechischen und römischen Keramik*, Bonner Jahrbücher XCVI, Bonn.
- DUBOIS, S.; BINET, E. 2000: «Découvertes récentes de céramiques de la première moitié du Ier siècle à Amiens (Somme)», a: SFECAG, *Actes du Congrès de Libourne*, Marsella, 265-306.
- EHMIG, U. 2003: *Die römischen Amphoren aus Mainz, Möhnesee*.
- EMPEREUR, J.-Y.; PICON, M. 1989: «Les régions de production d'amphores impériales en Méditerranée orientale», a: *Amphores romaines et histoire économique: dix ans de recherches*, Collection de l'École Française de Rome 114, Roma, 223-248.
- ESCRIVÀ, V. 1991: *Ceràmica romana de Valentia. La terra sigillata hispànica*, València.
- 1995: «La ceràmica común romana del *Municipium Liria Edetanorum*. Nuevas aportaciones al estudio de la ceràmica de época alto-imperial en la *Hispania Tarraconensis*», a: *Ceràmica comuna romana d'època altoimperial a la Península Ibèrica*, Barcelona, 167-186.
- ESTEVE, F. 1999: *Recerques arqueològiques de la ribera baixa de l'Ebre (II). Protohistòria i Antiguitat Tardana*, Amposta.
- ETTLINGER, E. (ed.) 1990: *Conspectus formarum terrae italico modo confectae*, Bonn.
- FABIÃO, C. 2004: «Centros oleiros da Lusitania: balanço dos conhecimentos e perspectivas de investigação», a: LAGÓSTENA, L.; BERNAL, D. (ed.). *Figlinae Baeticae. Talleres alfareros y producciones cerámicas en la Bética romana (ss. II a.C. - VII d.C.)*, British Archaeological Reports, International Reports 1266, Oxford, 379-410.
- FENTRESS, E.; PERKINS, P. 1988: «Counting African Red Slip Ware», a: *L'Africa romana. Atti del V convegno di studio*, Sàsser, 205-214.
- FERNÁNDEZ, A.; REMOLÀ, J. A. 2008: «Tarraco: contextos ceràmics d'època altoimperial (segles I-III)», a: SFECAG, *Actes du Congrès de L'Escala-Empúries*, Marsella, 87-102.
- FERNÁNDEZ GARCÍA, M. I. 1985: «La decoración en QVARTIO, un alfarero del centro de producción de Los Villares de Andújar (Jaén)», *Cuadernos de Prehistoria de la Universidad de Granada* 10, Granada, 391-411.
- FERNÁNDEZ GARCÍA, M. I.; MORALES, M. 2007: «Hacia una estructuración de la producción en el complejo alfarero de Los Villares de Andújar (Jaén). Nuevos datos aportados por las probinas», *CVDAS, Revista de Arqueología e Historia* 5-6 (2004-2005), Andújar, 45-64.
- FERNÁNDEZ GARCÍA, M. I.; ROCA, M. 2008: «Producciones de *Terra Sigillata* Hispánica», a: BERNAL, D.; RIBERA, A. (ed.). *Cerámicas hispanorromanas. Un estado de la cuestión*, Cadis, 307-332.
- FERNÁNDEZ IZQUIERDO, A. 2006, «Aproximación a la villa romana de Mas d'Aragó (Cervera del Maestrat, Castellón): producción cerámica del alfar», *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló* 25, Castelló, 271-300.
- FERNÁNDEZ SOTELO, E. 1994: *Un vertedero del siglo III en Ceuta*, Ceuta.
- FERNÁNDEZ, Ll.; RIBÉ, G.; ROIG, A. 1988: «Localització del jaciment romà de Can Bonvilar, Terrassa. Prospeccions 1986», *Arraona, revista d'Història* 2, Sabadell, 81-86.

- FERRER, A. 1947-1948: «El poblamiento ibérico del Panadés y extensiones», *Ampurias* IX-X, Barcelona, 272-286.
- FLÉTCHER, D. 1965: «Tipología de los hornos cerámicos romanos de España», *Archivo Español de Arqueología* 38, Madrid, 170-174.
- GARCÍA MERINO, C.; SÁNCHEZ, M.; BURÓN, M. 2008: «Un depósito cerrado del siglo III: la habitación nº 7 de la casa de los Plintos de Uxama (Osma, Soria)», a: *SFECAG, Actes du Congrès de L'Escala-Empúries*, Marsella, 277-280.
- GARCÍA NOGUERA, M.; POCIÑA, C. A.; REMOLA, J. A. 1997: «Un context ceràmic d'inicis del segle II dC a Tàrraco (*Hispania Tarraconensis*)», *Pyrenae* 28, Barcelona, 179-209.
- GARCÍA VARGAS, E. 1998: *La producción de ánforas en la bahía de Cádiz en época romana (siglos II a.C. - IV d.C.)*, Écija.
- 2000: «La producción de ánforas “romanas” en el sur de *Hispania*. República y Alto Imperio», a: *Congreso Internacional “ex Baetica amphorae” (Écija-Sevilla, 1998)*, vol. I, Écija, 57-174.
- GARCÍA VARGAS, E.; BERNAL, D. 2008: «Ánforas de la Bética», a: BERNAL, D.; RIBERA, A. (ed.). *Cerámicas hispanorromanas. Un estado de la cuestión*, Cadix, 661-687.
- GASPARETTI, G.; DI GIOVANNI, V. 1991: «Precisazioni sui contenitori calabresi della tarda antichità», *Mélanges de l'École Française de Rome. Moyen Age* 103, Roma, 875-885.
- GEBELLÍ, P. 1996: «Un nou centre productor d'àmfores al Camp de Tarragona. El forn de la Canaleta i el segell Philodamus (Vila-seca, Tarragonès)», *Butlletí Arqueològic* 18 (època v), Tarragona, 69-96.
- 1998: «Les exportacions amfòriques del Camp de Tarragona al sud-est de França», a: *XI Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà*, Puigcerdà, 223-230.
- 2007: *El Roquís (Reus, Baix Camp). Una bòbila romana a l'ager de Tàrraco. Poblament rural, producció ceràmica i comerç a les nostres contrades en època romana*, Reus.
- 2008: «La dinàmica comercial en època augustal: estudi de les àmfores dels nivells augustals de les intervencions al teatre romà de Tàrraco (UE 2311 i 3120)», *Pyrenae* 39-2, Barcelona, 47-69.
- GENERA, M.; JÁRREGA, R. 2000: «Elements epigràfics sobre *instrumenta domestica* procedents de Dertosa», *Faventia* 22/1, Bellaterra, 49-57.
- 2009: *Aproximació a la Dertosa romana. Resultats de les investigacions arqueològiques al solar de la Costa dels Capellans*, núm. 5 Tortosa (el Baix Ebre), Reus.
- 2010: *Aproximació a l'ager Dertosanus: la vil·la romana de Barrugat (Bítem, Tortosa, Baix Ebre). Resultats de les recerques 1984-1986*, Reus.
- GENERA, M.; PÉREZ SUÑÉ, J. M. 2002: «Marques sobre *instrumentum domesticum* de l'abocador de la Costa dels Capellans (Tortosa)», *Cornucopia 9. Sylloge Epigraphica Barcinonensis* IV, Barcelona, 67-87.
- GENIN, M. 1997: «Les horizons augustéens et tibériens de Lyon, Vienne et Roanne. Essai de synthèse», a: *SFECAG, Actes du Congrès de Mans*, Marsella, 13-36.
- GENIN, M. [et al.] 2007: *La Graufesenque (Millau, Aveyron). Vol. II. Sigillées lisses et autres productions*, Pessac.
- GISBERT, J. A. 1987: «La producció del vi al territori de *Dianium* durant l'Alt Imperi: el taller d'àmfores de la vil·la romana de l'Almadrava (Setla - Mirarroca - Mirafior)», a: *Ier Col·loqui d'Arqueologia Romana. El vi a l'antiguitat. Economia, producció i comerç al Mediterrani occidental*, Monografies Badalonines 9, Badalona, 104-118.
- 2009: «Vi tarraconense al País Valencià. Una mirada des dels forns d'àmfores, arqueologia de les vil·les i derelictes de la costa de *Dianium* (Dénia)», a: *El vi tarraconense i laietà: abir i avui. Actes del simposium*, Documenta 7, ICAC, Tarragona, 125-150.
- GONZÁLEZ VILLAESCUSA, R. 1990: *El vertedero de la Avenida de España, 3 y el siglo III d. de C. en Ebusus, Trabajos del Museo Arqueológico de Ibiza* 22, Eivissa.
- 1993: «Origine et diffusion d'une forme peu courante de céramique africaine. Nouvelle contribution à la connaissance du commerce de Byzacène au IIIe s. après J.-C.», *Antiquités Africaines* 29, Paris, 151-161.
- GOUDINEAU, Ch. 1968: *La céramique arétine lisse*, Mélanges d'Archéologie et Histoire, Suppléments 6, Paris.
- 1977: «Note sur la céramique commune grise gallo-romaine de Vaison», *Revue d'Archéologie Narbonnaise* 10, Narbona, 153-169.
- GREEN, C. M. 1980: «The imported amphorae», a: JONES, D. M.; RHODES, M. (ed.). *Excavations at Billingsgate Buildings Triangle, Lower Thames Street, 1974*, London & Middlesex Archaeological Society, Sep. Paper 4, Londres, 40-45.
- GUITART, J. 1970: «Excavaciones en la zona Sudeste de la villa romana de Sentromà (Tiana)», *Pyrenae* 6, Barcelona, 111-165.
- HARTLEY, K. F. 1973: «La diffusion des mortiers, tuiles et autres produits en provenance des fabriques italiennes», *Cahiers d'Archéologie Subaquatique* 2, Frejús, 49-60.
- HAYES, J. W. 1972: *Late Roman Pottery*, Londres.
- 1980a: *Supplement to Late Roman Pottery*, Londres.
- 1980b: *Ancient Lamps in the Royal Ontario Museum - I: Greek and Roman Clay Lamps. A Catalogue*, Toronto.
- HERMET, F. 1934: *La Graufesenque (Condatomago): vases sigillés, graffites* (2 vol.), Paris.

- HERNÁNDEZ-GASCH, J. 2006: «The *castellum* of *Barcino*: from its Early Roman empire origins as a monumental public place to the Late Antiquity fortress», *QUARHIS, Quaderns d'Arqueologia i Història de la Ciutat de Barcelona* 2, Barcelona, 74-91.
- HESNARD, A. 1980: «Un dépôt augustéen d'amphores à La Longarina, Ostie», a: *The Seaborne Commerce of Ancient Rome, Studies in Archaeology and History*, Roma, 141-156.
- HESNARD, A.; LEMOINE, Ch. 1981: «Les amphores du Cécube et du Falerne: prospections, typologie, analyses», *Mélanges de l'École Française de Rome* 93, vol. I, Roma, 243-295.
- HOFMANN, B. 1971: «Les relations entre potiers, fabricants de moules et artistes producteurs de poinçons», a: *Rei Cretariae Romanae Fautores. Acta* 13, 5-20.
- JÁRREGA, R. 1991: *Cerámicas finas tardorromanas y del Mediterráneo oriental en España. Estado de la cuestión*, Anejos de Archivo Español de Arqueología XI, Madrid.
- 1993: *Poblamiento y economía en la costa Este de la Tarraconense en época tardorromana (siglos IV - VI)*, tesi doctoral, Universitat Autònoma de Barcelona, 1992 (publicació en microfita), Cerdanyola (edició en línia, 2009, <<http://www.tesisenxarxa.net/TDX-0615109-163705/>>, Universitat Autònoma de Barcelona).
- 1995: «Les àmfores romanes del Camp de Tarragona i la producció del vi tarraconense», *Revista Arqueològica de Ponent* 5, Lleida, 179-194.
- 1996a: «Poblamiento rural y producción anfórica en el *territorium* de *Tarraco* (Hispania Citerior)», *Journal of Roman Archaeology* 9, Ann Arbor, 471-483.
- 1996b: «El yacimiento romano de El Campillo (Altura). Nuevos datos para el estudio de la romanización del Alto Palancia (Castellón)», *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló* 17, Castelló, 367-381.
- 1997: «Els materials arqueològics», a: *El jaciment romà del Morè. Sant Pol de Mar, Maresme*, Excavacions Arqueològiques a Catalunya 13, Barcelona, 79-225.
- 1998: «La producció amforal romana del Camp de Tarragona. Estat de la qüestió», a: *2on Col·loqui Internacional d'Arqueologia Romana. El vi a l'Antiguitat. Economia, producció i comerç al Mediterrani occidental*, Badalona, 430-437.
- 2000a: «El poblament rural i l'origen de les *villae* al nord-est d'*Hispania* durant l'època romana republicana (segles II-I aC)», *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló* 21, Castelló, 271-301.
- 2000b: «La difusió de la producció anfórica bética en el àrea catalana durant el període bajoimperial. Las ánforas Dressel 23», a: *Congreso Internacional «ex Baetica amphorae» (Écija-Sevilla, 1998)*, vol. II, Écija, 605-620.
- 2002: «Nuevos datos sobre la producción anfórica y el vino de *Tarraco*», a: RIVET, L.; SCIALLANO, M. (ed.). *Vivre, produire et échanger: reflets méditerranéens. Mélanges offertes à Bernard Liou*, Archéologie et Histoire Romaine 8, Montagnac, 429-444.
- 2003: «Les ceràmiques romanes de la vil·la de Mas d'en Gras (Vila-seca, Tarragonès)», *Butlletí Arqueològic* 25 (època v), Tarragona, 107-170.
- 2007: «The end of Roman amphorae in coastal *Hispania Tarraconensis* (Catalonia) in the 6th to 7th centuries. Globular amphorae with a concave or umbilicated base», a: *LRCW 2. Late Roman Coarse Wares, Cooking Wares and Amphorae in the Mediterranean: Archaeology and Archaeometry (Aix-en-Provence-Marseille-Arles, 13th-16th April 2005)*, BAR International Series 1662 (I), Oxford, 211-218.
- 2008a: «Los estudios de cerámica romana en las zonas litorales de la Península Ibérica: un balance a inicios del siglo XXI», a: BERNAL, D.; RIBERA, A. (ed.). *Cerámicas hispanorromanas. Un estado de la cuestión*, Cadis, 49-81.
- 2008b: «La crisi del segle III a l'àrea compresa entre *Tarraco* i *Saguntum*. Aproximació a partir de les dades arqueològiques», a: *The countryside at the 3rd century. From Septimus Severus to the Tetrarchy*, Studies on the Rural World in the Roman Period 3, Girona-Banyoles, 105-139.
- 2009a: «La producció vinícola i els tallers d'àmfores a l'ager *Tarraconensis* i l'ager *Dertosanus*», a: *El vi tarraconense i laietà: ahir i avui. Actes del simposium*, Documenta 7, ICAC, Tarragona, 99-123.
- 2009b: «Una nueva producción de cerámica común de mesa romana, de época medioimperial (finales del siglo II - inicios del III) en la zona de *Tarraco* (Tarragona)», *Ex/Officina/Hispana, Boletín* 01, octubre 2009, 22-25 (publicació electrònica, ISSN 1989-743X).
- JÁRREGA, R.; ABELA, J. 2011: «Producció i importació de ceràmiques a l'ager *Tarraconensis*. Una aproximació a l'economia del Camp de Tarragona en època romana», a: PREVOSTI, M.; GUITART, J. *Ager Tarraconensis 2. El poblament / The Population*, Documenta 16, ICAC, Tarragona, 141-207.
- JÁRREGA, R.; BUFFAT, L. 2012: «La cerámica común tarraconense (COM.OX.TARR./COM.RED.TARR.) y su variante con decoración pintada (CMG)», a: BERNAL, D.; RIBERA, A. (ed.). *Cerámicas hispanorromanas II. Producciones regionales*, Cadis, 453-468.
- JÁRREGA, R.; CLARIANA, J. F. 1996: «El jaciment arqueològic de Can Modolell (Cabrera de Mar, Maresme) durant l'Antiguitat Tardana. Estudi de les ceràmiques d'importació», *Cypsela* XI, Girona, 125-152.
- JÁRREGA, R.; OTIÑA, P. 2008: «Un tipo de ánfora tarraconense de época medioimperial (siglos II-III): la Dressel 2-4 evolucionada», a: *SFECAG, Actes du Congrès de L'Escala-Empúries*, Marsella, 281-286.

- JÁRREGA, R.; PREVOSTI, M. 2011: «*Figlinae tarraconenses*. La producció ceràmica a l'ager *Tarraconensis*», a: PREVOSTI, M.; GUITART, J. *Ager Tarraconensis 2. El poblament / The Population*, Documenta 16, ICAC, Tarragona, 455-490.
- JÁRREGA, R.; SÁNCHEZ, E. 2008: *La vil·la romana del Mas d'en Gras (Vila-seca, Tarragonès)*, Hic et Nunc 3, Tarragona.
- JOLY, M. 1996: «Terra nigra, terra rubra, céramiques à vernis rouge pompéien, peintes et communes: répertoire, chronologie et faciès régionaux en Bourgogne romaine», a: *SFECAG, Actes du Congrès de Dijon*, Marsella, 111-138.
- JONCHERAY, J.-P. 1972: «Étude de l'épave Dramont D», *Cahiers d'Archéologie Subaquatique* 1, Frejús, 11-33.
- JUAN TOVAR, L. C. 1988-1989: «Los talleres cerámicos de época romana en la provincia de Tarragona: estado de la cuestión», *Acta Arqueològica de Tarragona* II, Tarragona, 13-17.
- KEAY, S. J. 1984: *The Late Roman Amphorae in the Western Mediterranean. A typology and economic study: the Catalan evidence*, BAR International Series 196 (2 vol.), Oxford.
- [L'ARQUEOLOGIA A CATALUNYA] 1983: *L'arqueologia a Catalunya, avui*, Barcelona.
- LAFUENTE, A. 1992: «La producció de la ceràmica ibèrica del taller de Fontscaldes (Valls, Alt Camp)», a: *Les ceràmiques de tècnica ibèrica a la Catalunya romana*, Barcelona, 47-77.
- LALLEMAND, D. 2005: «L'origine et l'évolution de la terra nigra dans la basse vallée de l'Allier», a: *SFECAG, Actes du Congrès de Blois*, Marsella, 39-61.
- LAMBOGLIA, N. 1950: *Gli scavi di Albintimilium e la cronologia della ceramica romana*, Bordighera.
- 1955: «Sulla cronologia delle anfore romane di età repubblicana (II-I secolo aC)», *Rivista di Studi Liguri* 21, Bordighera, 241-270.
- 1958: «Nuove osservazioni sulla terra sigillata chiara (tipi A e B)», *Rivista di Studi Liguri* 24, Bordighera, 257-330.
- 1963: «Nuove osservazioni sulla terra sigillata chiara (II)», *Rivista di Studi Liguri* 29, Bordighera, 145-212.
- LEMAÎTRE, S. 1997: «L'amphore de type Agora F65/66, dite "monoansée"», a: *SFECAG, Actes du Congrès de Mans*, Marsella, 311-319.
- LIU, B. 1987: «L'exportation du vin de Tarraconaise d'après les épaves», a: *1er Col·loqui d'Arqueologia Romana. El vi a l'antiguitat. Economia, producció i comerç al Mediterrani occidental*, Monografies Badalonines 9, Badalona, 271-284.
- LEONART, R.; CLARIANA, J. F. 1977: «Un "lacus" a la finca de "Can Xacó" a Santa Elena d'Agell (Cabrera de Mar)», *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia del Maresme* 3, Mataró, 65-67.
- LLINÀS, J.; SAGRERA, J. 1993: «Una construcció alt-imperial a Llafranc. Fases, estratigrafia i materials», *Cypsela* x, Girona, 105-127.
- LORENS, M. M. 1994: *La ciudad de Carthago Nova: las emisiones romanas*, Múrcia.
- LÓPEZ MULLOR, A. 1978: «Ceràmica vidriada romana», *Informació Arqueològica* 27-28, Barcelona, 68-74.
- 1980: «De nuevo sobre la ceràmica vidriada de Mataró», *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia del Maresme* 11-12, Mataró, 408-421.
- 1981: «Notas para una clasificación de los tipos más frecuentes de la ceràmica vidriada romana en Cataluña», *Ampurias* 43, Barcelona, 201-215.
- 1990: *Las cerámicas romanas de paredes finas en Cataluña*, Pórtico, Saragossa.
- 1993: «Los talleres anfóricos de Darró (Vilanova i La Geltrú, Barcelona). Noticia de su hallazgo», *Empúries* 48-50, vol. II, Barcelona, 64-76.
- 2008: «La ceràmica de paredes finas en la fachada mediterránea de la Península Ibérica y en las Islas Baleares», a: BERNAL, D.; RIBERA, A. (ed.). *Cerámicas hispanorromanas. Un estado de la cuestión*, Cadis, 343-383.
- LÓPEZ MULLOR, A.; CAIXAL, A.; FIERRO, X. 2004: «Resultats de la recerca arqueològica a la vil·la romana i el castell de Cubelles (Cubelles, Garraf)», a: *Actes de les Jornades d'Arqueologia i Paleontologia 2001. Comarques de Barcelona 1996-2000. La Garriga, 29 i 30 de novembre, 1 de desembre de 2001*, vol. II, Generalitat de Catalunya, Departament de Cultura, Ajuntament de la Garriga, Barcelona, 458-488.
- LÓPEZ MULLOR, A.; ESTANY, I.; GUTIÉRREZ, A. 2005: «La ceràmica i altres materials antics», a: *Llibre primer. Arqueologia. Excavacions a l'establiment ibèric, la vil·la romana, l'església de Santa Maria i el castell de Castelldefels. Campanyes 1989-1994, 1995 i 2001*, Barcelona, 103-112.
- LÓPEZ MULLOR, A.; FIERRO, X. 2004: «La céramique grise fine ibérique des IIe-Ier siècles av. J.-C. en Cossétanie (Catalogne, Espagne)», a: *SFECAG, Actes du Congrès de Vallauris*, Marsella, 459-472.
- LÓPEZ MULLOR, A.; FIERRO, X.; CAIXAL, A. 1997: «Ceràmica dels segles IV al X procedent de les comarques de Barcelona», a: *Contextos ceràmics d'època romana tardana i de l'alta edat mitjana (segles IV-X). Taula Rodona. Arqueomediterrània* 2, Barcelona, 59-62.
- 1998: «Ceràmica trobada a l'excavació de la vil·la romana i el Castell de Cubelles, campanyes 1994-1995», *Miscel·lània Penedesenca* XXIII, Institut d'Estudis Penedesencs, 9-34.
- LÓPEZ MULLOR, A.; MARTÍN, A. 2006: «La production d'amphores gréco-italiques, Dressel 1, Lamboglia 2 et Tarraconaise 1 à 3 en Catalogne», a: *SFECAG, Actes du Congrès de Pézenas*, Marsella, 441-460.

- 2008a: «Las ánforas de la Tarraconense», a BERNAL, D.; RIBERA, A. (ed.). *Cerámicas hispanorromanas. Un estado de la cuestión*, Cadix, 689-724.
- 2008b: «Tipologia i datació de les àmfores tarraconenses produïdes a Catalunya», a: LÓPEZ MULLOR, A.; AQUILUÉ, X. (coord.). *La producció i el comerç de les àmfores de la Provincia Hispania Tarraconensis. Homenatge a Ricard Pascual i Guasch*, Monografies del Museu d'Arqueologia de Catalunya 8, Barcelona, 33-94.
- LÓPEZ RODRÍGUEZ, J. R. 1985: *Terra sigillata hispànica tardia decorada a molde de la Península Ibérica*, Valladolid-Salamanca.
- LÓPEZ VILAR, J. 1993: *La vil·la romana de la Barquera (Perafort, Tarragona)*, Arqueologia d'Intervenció 3, Tarragona.
- 2006: *Les basíliques paleocristianes del suburbi occidental de Tarraco. El temple septentrional i el complex martirial de Sant Frutuós*, Documenta 4, ICAC, Tarragona.
- 2011: «Les antefixes de l'ager Tarraconensis», a: PREVOSTI, M.; GUITART, J. *Ager Tarraconensis 2. El poblament / The Population*, Documenta 16, ICAC, Tarragona, 563-590.
- LÓPEZ, I.; MARÍN, C.; MARTÍNEZ, R.; MATAMOROS, C. 1990: *Hallazgos arqueológicos en el Palau de les Corts*, València (publicació electrònica).
- LUEZAS, R. A. 2002: *Cerámica común romana en la Rioja*. Historia. Arqueología 14, Logronyo.
- LYDING WILL, E. 1979: *The Sestius Amphoras: A Reappraisal*, Boston.
- MACIAS, J. M. 1999: *La ceràmica comuna tardoantiga a Tàrraco: anàlisi tipològica i històrica (segles V-VII)*, Tarragona.
- 2005: «Els assentaments rurals com a espai de residència: l'exemple del territorium de Tàrraco», *Cota Zero* 20, Barcelona, 78-86.
- MACIAS, J. M.; SOLER, J. M. 2000: «La vil·la romana de Cal·lípolis (Vila-seca, Tarragonès)», *Tàrraco 99. Arqueologia d'una capital provincial romana*, Documents d'Arqueologia Clàssica 3, Tarragona, 207-222.
- MACIAS, J. M.; TUSET, F. 1996: «Excavacions arqueològiques a la vil·la romana de Cal·lípolis (Vila-seca, Tarragonès). Anys 1991-1993», *Tribuna d'Arqueologia 1994-1995*, Barcelona, 114-121.
- MACKENSEN, M. 1993: *Die spätantiken Sigillata- und Lampentöpfereien von El Mahrine (Nordtunesien). Studien zur nordafrikanischen Feinkeramik des 4. bis 7. Jahrhunderts*, Munic.
- MAESTRIPIERI, D.; CECI, M. 1991: «Gli Oppi: una famiglia di fabbricanti urbani di lucerne», *Journal of Roman Archaeology* 3, Ann Arbor, 119-132.
- MAIOLI, M. G. 1983: «La ceramica fine da mensa (terra sigillata)», a: BERMOND MONTANARI, G. (cur.). *Ravenna e il porto di Classe. Venti anni di ricerche archeologiche tra Ravenna e Classe*, Imola, 87-117.
- MAÑÁ, J. M. 1951: «Sobre la tipología de las ánforas púnicas», a: *VI Congreso de Arqueología del Sureste*, Cartagena, 203-210.
- MARÍN, C. 1995: «La cerámica de cocina africana: consideraciones en torno a la evidencia valenciana», a: *Cerámica comuna romana d'època altoimperial a la Península Ibèrica*, Barcelona, 155-165.
- MÁRQUEZ, C. 1988: «Terra sigillata hispànica del museo local de Doña Mencía (Córdoba)», *Archivo Español de Arqueología* 157-158, Madrid, 249-274.
- MARTÍ, C.; NAVARRO, F. 1978: «Troballes romanes al carrer de la Beata Maria de Mataró», *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia del Maresme* 5-6, Mataró, 135-156.
- MARTÍN, A.; NIETO, F. J.; NOLLA, J. M. 1979: *Excavaciones en la ciudadela de Roses (campana de 1976 y 1977)*, Monografías Arqueológicas 2, Girona.
- MARTÍN, G. 1978: «La sigillata clara: estat actual dels problemes», *Fonaments. Prehistòria i Món Antic als Països Catalans* 1, Barcelona, 151-199.
- 1983: «Terra sigillata clara de Pollentia», a: ARRIBAS, A. (ed.). *Pollentia. Estudio de los materiales*, 1, Palma de Mallorca, 169-240.
- MARTÍN, G.; GIL-MASCARELL, M. 1969: «La romanización en el campo de Liria», *Papeles del Laboratorio de Arqueología de Valencia* 7, València, 23-54.
- MARTIN-KILCHER, S. 1987: *Die römischen Amphoren aus Augst und Kaiseraugst, 1: Die südspanischen Ölampföhen (Gruppe 1)*, Augst.
- MARTY, F. 2004: «La vaisselle de cuisson du port antique de Fos (Bouches-du-Rhône)», a: *SFECAG, Actes du Congrès de Vallauris*, Marsella, 97-128.
- MASSÓ, M. J. 1986: «Les bòbiles romanes del Baix Camp (2). Com es coïen les àmfores», *L'Om* 209 (maig de 1986), Riudoms, 21.
- 1998: «Dades sobre la producció d'àmfores de vi romanes en el sector occidental del Camp de Tarragona», a: *2on Col·loqui Internacional d'Arqueologia Romana. El vi a l'Antiguitat. Economia, producció i comerç al Mediterrani occidental*, Badalona, 283-288.
- 2001: «El forn de ceràmica de la Llosa i el seu context arqueològic territorial», a: *La vil·la romana de la Llosa. 10 anys d'investigació arqueològica*, Cambrils, 83-88.
- 2003: «Reus Antic», a: *Història general de Reus. Vol. I: Dels orígens a la fi de l'Edat Mitjana*, Reus, 33-84.
- MATA, C.; BONET, H. 1992: «La ceràmica ibèrica: ensayo de tipología», a: *Estudios de Arqueología Ibérica y Romana. Homenaje a Enrique Pla Ballester*, València, 117-173.
- MAYER, M.; RODÀ, I. 1988: «Epigrafia», *Fonaments. Prehistòria i Món Antic als Països Catalans* 7, Barcelona, 195-263.
- MAYET, F. 1975a: *Les céramiques à parois fines dans la Péninsule Ibérique*, París.

- 1975b: «Les sigillées hispaniques», *Fouilles de Conimbriga* IV, París, 153-357.
- 1984: *Les céramiques sigillées hispaniques. Contribution à l'histoire économique de la Péninsule Ibérique sous l'Empire Romain* (2 vol.), París.
- MAYET, F.; PICON, M. 1986: «Une sigillée phocéenne tardive et sa diffusion en occident», *Figlina* 7, Lió, 129-142.
- MEES, A. 2007: «Diffusion et datation des sigillées signées et décorées de la Graufesenque en Europe. L'influence de l'armée sur l'évolution du pouvoir d'achat et du commerce dans les provinces romaines», a: *SFECAG, Actes du Congrès de Langres*, Marseille, 145-208.
- MÉNDEZ, R. 1983-1984: «Cerámica de tipo Late Roman "C" en Cartagena», *Pyrenae* 19-20, Barcelona, 147-156.
- MÉNDEZ, R.; RAMALLO, S. 1985: «Cerámicas tardías (siglos IV-VII) de Carthago Nova y su entorno», *Antigüedad y Cristianismo. Monografías históricas sobre la Antigüedad tardía* II, Murcia, 231-280.
- MERINO, J.; NOLLA, J. M.; SANTOS, M. 1994: *Aquae Calidae. Presència romana a la Selva*, Santa Coloma de Farners.
- MERINO, J.; ROCAS, X. 1989: «Estudi de tres àmbits significatius», a: CASAS, J. (ed.). *L'Olivet d'en Pujol i Els Tolegassos. Dos establiments agrícoles d'època romana a Viladamat (campanya de 1982 a 1988)*, Sèrie Monogràfica 9, Girona, 105-160.
- MESTRE, J. M. 1979: «Figuera Major: estudi preliminar d'aquest habitatge (Mataró)», *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia del Maresme* 7, Mataró, 220-225.
- MEZQUÍRIZ, M. A. 1958: *La excavación estratigráfica de Pompaelo, I. Campaña de 1956*. Excavaciones en Navarra 7, Pamplona.
- 1961: *Terra Sigillata Hispanica*, València.
- 1985: «Terra sigillata hispánica», a: *Atlante delle forme ceramiche, II. Ceramica fine romana nel bacino mediterraneo (tardo ellenismo e primo Impero)*, Enciclopedia dell'Arte Antica Classica e Orientale, Roma, 97-174.
- MIRÓ, B. 1991: «La terra sigillata africana a Ilerda», *Revista d'Arqueologia de Ponent* 1, Lleida, 223-238.
- 1993: «La ceràmica comuna de producció africana a Ilerda», *Revista d'Arqueologia de Ponent* 3, Lleida, 311-322.
- MIRÓ, J. 1985: «Les fonts escrites i el vi del "Conventus Tarraconensis"», *Pyrenae* 21, Barcelona, 105-112.
- 1988: *La producción de ánforas romanas en Catalunya. Un estudio sobre el comercio del vino de la Tarraconense (siglos I a. C. - I d. C.)*, BAR International Series 473, Oxford.
- MONTESINOS, J. 1991: *Terra sigillata en Saguntum y tierras valencianas*, Sagunt.
- MOREL, J. P. 1981: *Céramique campanienne: les formes* (2 vol.), Roma.
- MORILLO, A. 2008: «Producciones militares romanas en Hispania», a: BERNAL, D.; RIBERA, A. (ed.). *Cerámicas hispanorromanas. Un estado de la cuestión*, Cadis, 275-293.
- MORRAL, E.; NUIX, J. M.; MARTÍN, A. 1980: *Excavacions a la vil·la romana de Can Bosch de Basea (Terrassa)*, Barcelona.
- MUÑOZ, A. 1991: *La intervenció arqueològica en els jardins de l'ermita de la Mare de Déu del Camí, de Cambrils (Avinguda de Gaudí)*, Quaderns d'Estudis i Divulgació 2, Ajuntament de Cambrils, Cambrils.
- MURCIA, A. J. 2007: «Vasos a molde de época altoimperial en Carthago Nova: las producciones del Mediterráneo oriental», *Mastia* 6, Cartagena, 93-106.
- MURIALDO, G. 1995: «Alcune considerazioni sulle anfore africane di VII secolo dal "castrum" di S. Antonino nel Finale», *Archeologia Medievale* XXII, Florencia, 433-453.
- 1996: «Anfore tardoantiche nel Finale (VI-VII secolo)», *Rivista di Studi Liguri* 59-60 (1993-1994), Bordighera, 213-246.
- 2001a: «Le anfore tra età tardoantica e protobizantina (V-VII secolo)», a: GANDOLFI, D. (cur.). *La ceramica e i materiali di età romana. Classi, produzioni, commerci e consumi*, Bordighera, 395-406.
- 2001b: «Le anfore di trasporto», a: MANONI, T.; MURIALDO, G. (cur.). *S. Antonino, un insediamento fortificato nella Liguria bizantina*, Bordighera, 255-296.
- NIEMEYER, H. G.; RÜGER, C. 1962: «Vorbericht über die Arbeiten in Centcelles 2. Die Keramik der Grabungen 1959-1961», *Madriider Mitteilungen* 3, Heidelberg, 101-118.
- NIETO, F. J. 1984: «Algunos datos sobre las importaciones de cerámica "Phocaean Red Slip" en la Península Ibérica», *Papers in Iberian Archaeology*, BAR International Series 193, vol. II, Oxford, 540-551.
- 1993: *El edificio "A" de la Ciudadela de Roses: (la Terra Sigillata Africana)*, Girona.
- NIETO, J. [et al.] 1989: *Excavacions arqueològiques subaquàtiques a Cala Culip, I*, Girona.
- NOGUERA, J. 1998: «L'evolució del poblament a la Foia de Móra (Ribera d'Ebre, Tarragona) des del Bronze Final fins a l'època romana», a: *Citerior 2 (L'arqueologia del territori. Anàlisi dels models d'ocupació i transformació del medi a l'antiguitat a la Catalunya meridional i àrees lindants)*, Tarragona, 97-127.
- 1999: «Estudi diacrònic de la Cubeta de Móra (Ribera d'Ebre, Tarragona) des d'època tardorepública a l'antiguitat tardana», *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló* 20, Castelló, 267-286.
- NOLLA, J. M. 1974: «Las ánforas romanas de Ampurias», *Ampurias* 36, Barcelona, 147-197.
- 1976: «Una producció característica: les àmfores "DB"», *Cypsela* 2, Girona, 201-230.

- 1981: «La ceràmica d'engalba blanca. Una nova aportació a l'estudi del període baix-republicà (segles II-I a. C.) al nord-est del Principat», *Estudi General* 1, Girona, 51-62.
- 1982-1983: «Algunes notes entorn de la vil·la del Pla de l'Horta a Sarrià de Dalt (Girona)», *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins* XXVI (*Homenatge a Carles Rahola*), Girona, 111-130.
- 1986: «Les ceràmiques indígenes fines del nord-est de Catalunya. Una forma nova de la ceràmica d'engalba blanca», *Quaderns del Centre d'Estudis Comarcals de Banyoles* II (*Homenatge al Dr. Josep Corominas*), Banyoles, 189-195.
- (ed.) 2002: *Pla de Palol. Un establiment romà de primer ordre a Platja d'Aro*, Castell-Platja d'Aro.
- NOLLA, J. M.; AQUILUÉ, X. 1984: «Notes sobre una cassola de cuina de ceràmica africana procedent d'Empúries», *Informació Arqueològica* 42, Barcelona, 51-57.
- NOLLA, J. M.; CANES, J. M.; ROCAS, X. 1982: «Un forn romà de terrissa a Llafranc (Palafrugell, Baix Empordà). Excavacions de 1980-1981», *Ampurias* 44, Barcelona, 147-183.
- NOLLA, J. M.; CASAS, J. 1984: *Carta arqueològica de les comarques de Girona. El poblament d'època romana al N.E. de Catalunya*, Girona.
- 1990: «El material ceràmic d'importació de la vil·la romana de Puig Rodon (Corçà, Baix Empordà) d'època severiana a la Baixa Antiguitat», *Cypsela* 8, Girona, 193-218.
- 1997: «Material ceràmic del Puig de les Muralles (Puig Rom, Roses)», a: *Contextos ceràmics d'època romana tardana i de l'alta edat mitjana (segles IV-X). Taula Rodona. Arqueomediterrània* 2, Barcelona, 7-19.
- NOLLA, J. M.; NIETO, F. J. 1979: «Acerca de la cronología de la muralla romana tardía de Gerunda: la terra sigillata clara de "Casa Pastors"», *Faventia* 1-2, Barcelona, 263-283.
- NOLLA, J. M.; PADRÓ, J.; SANMARTÍ, E. 1980: «Exploració preliminar del forn d'àmfores de Tivissa (Ribera d'Ebre)», *Cypsela* III, Girona, 193-218.
- NOLLA, J. M.; PUERTAS, C. 1988: «Ceràmiques africanes i material d'importació baix-imperial del jaciment del Camp de la Gruta (Torroella de Montgrí, Baix Empordà)», *Estudis sobre el Baix Empordà* 7, Sant Feliu de Guíxols, 29-77.
- NOLLA, J. M.; SAGRERA, J. 1993: «Els mosaics de la villa romana del Pla de l'Horta (Sarrià de Ter)», *Cypsela* X, Girona, 145-158.
- NOLLA, J. M.; SOLIAS, J. M. 1984-1985: «L'àmfora Tarraconense 1. Característiques, procedència, àrees de producció, cronologia», *Butlletí Arqueològic* 6-7 (època v), Tarragona, 107-144.
- [OSTIA II] BECATTI, G. (cur.) 1954: *Scavi di Ostia, vol. II. I mitrei*, Roma.
- OSWALD, F. 1931: *Index of Potters stamps on terra sigillata «samian ware»*, Margidunum, East Bridgford, Notts.
- OSWALD, F.; DAVIES PRYCE, T. D. 1920: *An introduction to the Study of Terra Sigillata. Treated from a Chronological Standpoint*, Londres.
- OTIÑA, P. 2005: *La vil·la romana dels Munts (Altafulla). Excavacions de Pedro Manuel Berges Soriano*, Biblioteca Tàrraco d'Arqueologia 1, Fundació Privada Liber, Tarragona.
- OTIÑA, P.; RUIZ DE ARBULO, J. 2001: «De Cese a Tarraco. Evidencias y reflexiones sobre la Tarragona ibérica y el proceso de romanización», *Empúries* 52, Barcelona, 105-134.
- OXÉ, A.; COMFORT, H. 1968: *Corpus Vasorum Arretinorum. A Catalogue of the Signatures, Shapes and Chronology of Italian Sigillata*, Bonn.
- OXÉ, A.; COMFORT, H.; KENRICK, Ph. 2000: *Corpus Vasorum Arretinorum. Second edition*, Bonn.
- PADRÓS, N. 2010: «Les restes faunístiques de la vil·la romana de la Llosa: gestió ramadera, consum alimentari i paisatge», a: PREVOSTI, M.; GUITART, J. (ed.). *Ager Tarraconensis 1. Aspectes històrics i marc natural / Historical aspects and natural setting*, Documenta 16, ICAC, Tarragona, 192-199.
- PADRÓS, N.; VALENZUELA-LAMAS, S. 2009: «Gestió ramadera i paisatge a l'ager Tarraconensis. Una aproximació arqueozoològica», a: *The territory and its resources*, Studies on the Rural World in the Roman period, 4, Girona-Banyoles, 27-44.
- 2010: «La Llosa i els Antigons, una aproximació a la producció ramadera de les villae de l'ager Tarraconensis. Segles III-VI dC / La Llosa and Els Antigons, an approach to stockbreeding in the villae of the ager Tarraconensis 3rd - 6th centuries AD», a: PREVOSTI, M.; GUITART, J. (ed.). *Ager Tarraconensis 1. Aspectes històrics i marc natural / Historical aspects and natural setting*, Documenta 16, ICAC, Tarragona, 200-207.
- PALAHÍ, Ll.; NOLLA, J. M. 2010: *Felix Turissa. La vil·la romana dels Ametllers i el seu fundus (Tossa de Mar, la Selva)*, Institut Català d'Arqueologia Clàssica, Documenta 12, Tarragona.
- PALLEJA, Ll. 1994: *Excavacions al Velòdrom. Un centre terrisser d'època romana (Mont-Roig del Camp, Baix Camp)*, Memòries d'Intervencions Arqueològiques a Catalunya 12, Barcelona.
- PALOL, P. de 1950: «La colección de lucernas romanas de cerámica procedentes de Ampurias en el Museo Arqueológico de Gerona», *Memorias de los Museos Arqueológicos Provinciales* IX-X, Madrid, 233-265.
- PANELLA, C. 1973: «Appunti su un gruppo di anfore della prima, media e tarda età imperiale», *Scavi di Ostia* III, Roma, 460-633.
- 1986: «Le anfore tardo antiche: centri di produzione e mercati preferenziali», a: GIARDINA, A. (ed.). *So-*

- cietà romana e Impero tardo antico* III, Roma, 251-272.
- 1991: «Un contesto di età antonina dalle Terme del Nuotatore di Ostia», *Studi Miscellanei* 28, Roma, 281-297.
 - 1993: «Merci e scambi nel Mediterraneo tardoantico», *Storia di Roma 3. L'età tardoantica. II. I luoghi e le culture*, Torí, 613-697.
- PAPIOL, LI. 1973-1974: «Noticias sobre hallazgos romanos en el término de Constantí», *Boletín Arqueológico* 121-128, Tarragona, 250-256.
- PARKER, A. J. 1992: *Ancient Shipwrecks of the Mediterranean & the Roman Provinces*, BAR International Series 580, Oxford.
- PAROLI, L.; CITTER, C.; PELLECUER, Ch.; PÉNE, J.-M. 1996: «Commerci nel Mediterraneo occidentale nell'Alto Medioevo», a: BROGIOLO, G. P. (ed.). *Early Medieval Town in Western Mediterranean*, Documenti di Archeologia 10, Màntua, 121-142.
- PASCUAL, R. 1962: «Centros de producción y difusión geográfica de un tipo de ánfora», a: *VII Congreso Nacional de Arqueología*, Barcelona, 334-345.
- 1977: «Las ánforas de la Layetania», a: *Méthodes classiques et méthodes formelles dans l'étude des amphores*, Roma, 47-96.
- PASQUALINI, M. 2002: «Le pot de chambre. Une forme particulière de vaisselier céramique dans la maison romaine entre les Ier et le IIIe siècles de notre ère», a: RIVET, L.; SCIALLANO, M. (ed.). *Vivre, produire et échanger: reflets méditerranéens. Mélanges offertes à Bernard Liou*, Archéologie et Histoire Romaine 8, Montagnac, 267-274.
- PASSELAC, M. 1993: «Céramique sigillée italique», a: [DICOCER]. *Dictionnaire des Céramiques Antiques (VIIe s. av. n. è. - VIIe s. d. n. è.) en Méditerranée nord-occidentale (Provence, Languedoc, Ampurdan)*, Lattara 6 (volum monogràfic), Lattes, 554-568.
- PASSELAC, M.; VERNHET, A. 1993: «Céramique sigillée sud-gauloise», a: [DICOCER]. *Dictionnaire des Céramiques Antiques (VIIe s. av. n. è. - VIIe s. d. n. è.) en Méditerranée nord-occidentale (Provence, Languedoc, Ampurdan)*, Lattara 6 (volum monogràfic), Lattes, 569-580.
- PATURZO, F. 1996: *Arretina vasa. La ceramica aretina da mensa in età romana. Arte, Storia e Tecnologia*, Cortona.
- PAVOLINI, C. 1981: «Le lucerne nell'Italia romana. Merci, mercati e scambi nel Mediterraneo», a: GIARDINA, A.; SCHIAVONE, A. (ed.). *Società romana e produzione schiavistica*, II, Bari, 139-184; 278-288.
- 1987: «Le lucerne romane fra il III sec. aC e il III sec. dC», a: *Céramiques hellénistiques et romaines*, II, París, 139-166.
- PAZ, J. 2008: «La producción de cerámica vidriada», a: BERNAL, D.; RIBERA, A. (ed.). *Cerámicas hispanorromanas. Un estado de la cuestión*, Cadis, 489-494.
- PEACOCK, D. P. S. 1977a: «Roman amphorae, typology, fabrics and origins», a: *Méthodes classiques et méthodes formelles dans l'étude des amphores*, Roma, 261-278.
- 1977b: «Recent discoveries of Roman amphora kilns in Italy», *Antiquaries Journal* 57, Londres, 262-269.
- PEACOCK, D. P. S.; WILLIAMS, D.-F. 1986: *Amphorae and the Roman economy, an introductory guide*, Londres.
- PEDRONI, L. 2001: *Ceramica calena a vernice nera. Produzione e diffusione*, Perusa.
- PÉLACHS, A.; PREVOSTI, M. 2010: «El paisatge de l'ager Tarraconensis», a: PREVOSTI, M.; GUITART, J. (ed.). *Ager Tarraconensis I. Aspectes històrics i marc natural / Historical aspects and natural setting*, Documenta 16, ICAC, Tarragona, 113-120.
- PERA, J. 1993: «Classificació preliminar de la ceràmica comuna amb engalba roja documentada a la ciutat romana de Iesso (Guissona, la Segarra)», *Revista d'Arqueologia de Ponent* 3, Lleida, 287-310.
- PÉREZ, A. 1990: *La «terra sigillata» de l'antic Portal de Magdalena*, Lleida.
- PÉREZ MARTÍN, W. 2007: *Troballes arqueològiques al litoral tarragoní. Dotze anys d'arqueologia subaquàtica (1968-1980)*, Tarragona.
- PÉREZ SUÑÉ, J. M. 2003: «Materials ceràmics sense context estratigràfic: anàlisi tipològica», a: REVILLA, V. *Economia i poblament romà al curs inferior de l'Ebre. La villa de Casa Blanca (Tortosa)*, Tarragona, 169-243.
- PICON, M.; DESBAT, A. 1986: «Note sur l'origine des céramiques à glaçure plombifère, généralement bicolore, des IIe et IIIe siècles, de Vienne et Saint-Romain-en-Gal», *Figlina* 7, Lió, 125-127.
- PIÑERO, J. 1994: «Noves dades sobre arqueologia romana a Rajadell: la vil·la romana de Sant Amanç i altres jaciments», *Dovella* 47 (any XIV, II època), Manresa, 29-36.
- POLAK, M. 2000: *South Gaulish Terra Sigillata with potters' stamps from Vechten*, Nimega.
- PONSICH, M. 1961: *Les lampes romaines en terre cuite de la Maurétanie Tingitane*, Rabat.
- PONTACOLONE, L.; INCITTI, M. 1991: «Un relitto con carico di merci africane di età imperiale alle Trincere (Tarquinia)», a: MASTINO, A. (ed.). *L'Africa Romana, Atti dell'VIII convegno di studio, Cagliari 1990*, I, Sàsser, 543-570.
- PREVOSTI, M. 1981: *Cronologia i poblament a l'àrea rural d'Iluro*, Mataró.
- PUERTA, C. 1989: *Baetulo: ceràmica de parets fines*, Badalona.
- 1998: *La ceràmica comuna romana a la costa catalana: assaig estratigràfic-analític a la Laietània litoral*, Universitat Autònoma de Barcelona (ed. microfita).
 - 2000: «La ceràmica comuna romana a la costa laietana (Les ciutats romanes de Baetulo, Iluro i l'as-

- sentament ibèric de Can Balençó)», *Laietania* 12 (número monogràfic), Mataró.
- QUARESMA, J. C. da Costa 2003: *Terra sigillata sudgàlica num centro de consumo: Chãos Salgados, Santiago do Cacém*, Trabalhos de Arqueologia 30, Lisboa.
- RAMALLO, S.; RUIZ, E.; BERROCAL, M. C. 1996: «Contextos cerámicos de los siglos V-VII en Cartagena», *Archivo Español de Arqueología* 69, Madrid, 135-190.
- 1997: «Un contexto del primer cuarto del siglo VII en Cartagena», a: *Contextos ceràmics d'època romana tardana i de l'alta edat mitjana (segles IV-X). Taula Rodona. Arqueomediterrània* 2, Barcelona, 203-228.
- RAMON, J. 1981: *La producción anfórica púnico-ebusitana*, Eivissa.
- 1995: *Las ánforas fenicio-púnicas del Mediterráneo central y occidental*, Instrumenta 2, Barcelona.
- RAMOS, M. L. 1996: *Las terracotas arquitectónicas en la Hispania Romana: la Tarraconense*, Monografías de Arquitectura Romana 3.2, UAM, Madrid.
- RAYNAUD, Cl. 1993a: «Amphores de Bétique», a: [DICOCER]. *Dictionnaire des Céramiques Antiques (VIIème s. av. n. è. - VIIème s. d. n. è.) en Méditerranée nord-occidentale (Provence, Languedoc, Ampurdan)*, *Lattara* 6 (volum monogràfic), Lattes, 23-27.
- 1993b: «Amphores gauloises», a: [DICOCER]. *Dictionnaire des Céramiques Antiques (VIIème s. av. n. è. - VIIème s. d. n. è.) en Méditerranée nord-occidentale (Provence, Languedoc, Ampurdan)*, *Lattara* 6 (volum monogràfic), Lattes, 30-33.
- 1993c: «Amphores de Lusitanie», a: [DICOCER]. *Dictionnaire des Céramiques Antiques (VIIème s. av. n. è. - VIIème s. d. n. è.) en Méditerranée nord-occidentale (Provence, Languedoc, Ampurdan)*, *Lattara* 6 (volum monogràfic), Lattes, 58-59.
- 1993d: «Amphores de Méditerranée orientale», a: [DICOCER]. *Dictionnaire des Céramiques Antiques (VIIème s. av. n. è. - VIIème s. d. n. è.) en Méditerranée nord-occidentale (Provence, Languedoc, Ampurdan)*, *Lattara* 6 (volum monogràfic), Lattes, 69-73.
- 1993e: «Céramique africaine de cuisine», a: [DICOCER]. *Dictionnaire des Céramiques Antiques (VIIème s. av. n. è. - VIIème s. d. n. è.) en Méditerranée nord-occidentale (Provence, Languedoc, Ampurdan)*, *Lattara* 6 (volum monogràfic), Lattes, 87-89.
- 1993f: «Céramique africaine Claire A», a: [DICOCER]. *Dictionnaire des Céramiques Antiques (VIIème s. av. n. è. - VIIème s. d. n. è.) en Méditerranée nord-occidentale (Provence, Languedoc, Ampurdan)*, *Lattara* 6 (volum monogràfic), Lattes, 170-174.
- REMOLÀ, J. A. 2000: *Las ánforas tardo-antiguas en Tarraço (Hispania Tarraconensis)*, Instrumenta 7, Barcelona.
- REVILLA, V. 1993: *Producción cerámica y economía rural en el Bajo Ebro en época romana. El alfar de l'Aumedina, Tivissa (Tarragona)*, Barcelona.
- 1995: *Producción cerámica, viticultura y propiedad rural en Hispania Tarraconensis (siglos I aC - III dC)*, Barcelona.
- 2007: «Production céramique, systèmes agraires et peuplement dans le territoire de Tarraco», a: *Pottery workshops and agricultural productions. Studies on the rural world in the Roman period* 2, Girona, 83-113.
- REYNOLDS, P. 1984: «African Red Slip and Late Roman imports in Valencia», *Papers in Iberian Archaeology*, BAR International Series 193, vol. II, Oxford, 474-539.
- 1985: «Cerámica tardorromana modelada a mano de carácter local, regional y de importación en la provincia de Alicante», *Lucentum* IV, Alacant, 245-265.
- 1987: *El yacimiento tardorromano de Lucentum (Benalua-Alicante): las cerámicas finas*, Catálogo de Fondos del Museo Arqueológico I, Alacant.
- 1995: *Trade in the Western Mediterranean, A.D. 400-700: The Ceramic Evidence*, British Archaeological Reports, International Series 604, Oxford.
- RIBAS, M. 1965: «Cerámica vidriada romana en Mataró», *Pyrenae* 1, Barcelona, 155-173.
- RIBERA, A. 1983: *La arqueología romana en la ciudad de Valentia (informe preliminar)*, València.
- RICKMAN FITCH, C.; WYNICK GOLDMAN, N. 1994: *Cosa: the lamps*, Memoirs of the American Academy in Rome XXXIX, Roma.
- RIGOIR, J. 1960: «La céramique paléochrétienne sigillée grise», *Provence Historique* X, fasc. 42, 1-93.
- RIGOIR, J.; RIGOIR, Y. 1968: «Les sigillées paléochrétiennes grises et orangées», *Gallia* XXVI, París, 177-244.
- 1971: «Les dérivées des sigillées paléochrétiennes en Espagne», *Rivista di Studi Liguri* 37, Bordighera, 33-68.
- 1985: *Dérivées-des-sigillées paléochrétiennes provençales. Catalogue des formes*, CNRS, CRA, Sophia-Antipolis.
- 1987: «Des dérivées-des-sigillées paléochrétiennes», a: *Céramiques hellénistiques et romaines*, II, París, 329-338.
- RITA, M. C. 1990: *Excavaciones de urgencia en la Plaza de la Conquista de Mahón. 1989. Hallazgo de un basurero romano*, Treballs del Museu de Menorca 11, Maó.
- RIVET, L. 2004: «Un ensemble de céramiques de la fin du IIe / début du IIIe siècle à Fréjus (Var)», a: *SFECAG, Actes du Congrès de Vallauris*, Marsella, 167-188.
- ROCA, M. 1976: *Sigillata hispánica producida en Andújar (Jaén)*, Jaén.
- 1978: «Producció de sigil·lada a la vil·la de la Salut», *Arrahona* 6, Sabadell, 5-30.
- 1981: «Terra Sigillata Hispanica: una aproximación al estado de la cuestión», *Cuadernos de Prehistoria de la Universidad de Granada* 6, Granada, 385-410.

- ROCA, M.; FERNÁNDEZ GARCÍA, I. (coord.) 1999: *Terra Sigillata Hispànica. Centros de fabricación y producciones altoimperiales*, Jaén-Màlaga.
- ROCA, M.; PRINCIPAL, J. (ed.) 2007: *Les imitacions de vaixel·la fina importada a la Hispania Citerior (segles I aC - I dC)*, Documenta 2, ICAC, Tarragona.
- ROMERO MORAGAS, C. 1987: «Un horno de cerámica común romana en Marchena (Sevilla)», a: *XVIII Congreso Nacional de Arqueología*, 863-872.
- SAMM 1977: «Vestigis de la lluro romana en el carrer d'en Pujol, nums. 19-25 (solar de la Caixa d'Estalvis Laietana)», *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia del Maresme* 3, Mataró, 58-64.
- SÁNCHEZ, M. A. 1995: «Producciones importadas en la vajilla culinaria romana del bajo Guadalquivir», a: AQUILUÉ, X.; ROCA, M. (ed.). *Ceràmica comuna romana d'època alto-imperial a la península ibèrica*, Monografies Emporitanes VIII, Barcelona, 251-279.
- SÁNCHEZ, M. J.; GUARDIOLA, A.; BLASCO, E. 1989: *Portus Illicitanus. Datos para una síntesis*, Santa Pola.
- SÁNCHEZ REAL, J. 1960: «El mosaico de los peces encontrado en La Pineda», *Diario Español*, 5 juny 1960.
- SANMARTÍ, E. 1985: «Las ánforas romanas del campamento numantino de Peña Redonda (Garray, Soria)», *Empúries* 47, Barcelona, 130-161.
- SCIALLANO, M.; SIBELLA, P. 1991: *Amphores, comment les identifier?*, Ais de Provença.
- SEALEY, P. R. 1985: *Amphoras from the 1970 excavations at Colchester Sheepen*, British Archaeological Reports. British Series 142, Oxford.
- SÉGUIER, J.-M. 2006: «La terra nigra du secteur du Seine-Yonne: indices d'une production régionale aux deux premiers siècles de notre ère», a: *SFECAG, Actes du Congrès de Pézenes*, Marsella, 655-671.
- SERRA VILARÓ, J. 1929: *Excavaciones en la necrópolis romano-cristiana de Tarragona*, Memorias de la Junta Superior de Excavaciones y Antigüedades 104, Madrid.
- SOLER, A. 1978: «Estudi preliminar de les troballes romanes a Can Roig (Pineda de Mar) (I)», *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia del Maresme* 5-6, Mataró, 157-166.
- TCHERNIA, A. 1971: «Les amphores vinaires de Tarraconaise et leur exportation au début de l'Empire», *Archivo Español de Arqueología* 44, Madrid, 38-85.
- 1979: «L'atelier d'amphores de Tivissa et la marque "Sex. Domiti"», a: *Mélanges offerts à Jacques Heurgon*, Roma, 973-979.
- 1986: *Le vin de l'Italie romaine. Essai d'histoire économique d'après les amphores*, Roma.
- TCHERNIA, A.; BRUN, J.-P. 1999: *Le vin romain antique*, Grenoble.
- TCHERNIA, A.; ZEVI, F. 1974: «Amphores vinaires de Campanie et de Tarraconaise à Ostie», a: *Recherches sur les amphores romaines*, Roma, 35-67.
- TED'A 1989: *Un abocador del segle v d. C. en el Fòrum provincial de Tàrraco*, Memòries d'Excavació 2, Tarragona.
- THIERRIN-MICHAEL, G. 2003: «Classification des amphores vinaires italiques par l'examen macroscopique des pâtes: possibilités et limites», a: *SFECAG, Actes du Congrès de Saint-Romain-en-Gal*, Marsella, 319-323.
- TORTORELLA, S. 1980: «La sigillata africana a Cartagine fra il 400 d. C. e la conquista vandala: i dati dello scavo della missione archeologica italiana», a: *Actes du Colloque sur la céramique antique, Carthage*, CEDAC, dossier 1, Tunis, 125-139.
- 1981a: «Ceramica africana. Ceramica da cucina», a: [ATLANTE] *Atlante delle forme ceramiche, 1. Ceramica fine romana nel bacino mediterraneo (medio e tardo Impero)*, Enciclopedia dell'Arte Antica Classica e Orientale, Roma, 208-228.
- 1981b: «Ceramica di produzione africana e rinvenimenti archeologici sottomarini: analisi dei dati e dei contributi reciproci», *Mélanges de l'Ecole Française de Rome* 93, vol. I, Roma, 355-380.
- 1983: «Produzione e circolazione della ceramica africana di Cartagine (v-vii)», *Opus* 2, Roma, 15-30.
- 1986: «La ceramica fine da mensa africana dal IV al VII secolo d. C.», a: GIARDINA, A. (ed.). *Società romana e impero tardoantico*, vol. III, Bari, 211-225 i 819-820.
- 1987: «La ceramica africana. Un riesame della problematica», a: *Céramiques hellénistiques et romaines*, II, Paris, 279-327.
- 1995: «La ceramica africana: un bilancio dell'ultimo decennio di ricerche», a: TROUSSET, P. (ed.). *Productions et exportations africaines. Actualités archéologiques*, Pau, 79-102.
- TREMOLEDA, J. 2000: *Industria y artesanado cerámico de época romana en el nordeste de Cataluña (época augustea y altoimperial)*, BAR International Series 835, Oxford.
- 2008: «Les instal·lacions productives d'àmfores tarraconenses», a: LÓPEZ MULLOR, A.; AQUILUÉ, X. (coord.). *La producció i el comerç de les àmfores de la Provincia Hispania Tarraconensis. Homenatge a Ricard Pascual i Guasch*, Monografies del Museu d'Arqueologia de Catalunya 8, Barcelona, 113-150.
- USCATESCU, A. 2004: «La ciutat de Iesso durant l'antiguitat tardana: les novetats de la campanya d'excavacions de 1999», a: GUITART, J.; PERA, J. (ed.). *Iesso I. Miscel·lània arqueològica*, Barcelona-Guissosa, 11-142.
- VÁZQUEZ DE LA CUEVA, A. 1985: *Sigillata africana en Augusta Emerita*, Monografias Emeritenses 3, Mèrida.
- VEGAS, M. 1973: *Cerámica común romana del Mediterráneo occidental*, Barcelona.

- VICHY, M.; PONCET, J.; PICON, M. 1981: «Sur l'origine des exemplaires de "terra nigra" de Roanne», a: *Actes des colloques de Balbigny, Roanne et Saint-Etienne (1977-1978)*, Centre d'Études Foréziennes, 211-220.
- VILASECA, A.; ADIEGO, P. 1998-1999: «El centre de producció ceràmic de les Planes del Roquís (Reus, Baix Camp)», *Tribuna d'Arqueologia 1998-1999*, Barcelona, 259-276.
- 2000: «El centre de producció ceràmica de les Planes del Roquís, Reus (Baix Camp)», *Tàrraco 99. Arqueologia d'una capital provincial romana*, Tarragona, 275-284.
- 2002: «El centre de producció ceràmica de les Planes del Roquís, Reus (Baix Camp)», *Citerior 3 (Contactes i relacions comercials entre la Catalunya meridional i els pobles mediterranis durant l'antiguitat)*, Tarragona, 209-230.
- VILASECA, A.; CARILLA, A. 1998: «L'assentament romà de La Clota, Creixell, Tarragonès. El poblament rural al nord-est del Tarragonès en context de canvi d'Era», *Citerior 2*, Tarragona, 189-201.
- WERFF, J. H. van der 1977-1978: «Amphores de tradition punique a Uzita», *Bulletin Antieke Beschavingen* 52-53, la Haia, 171-200.
- 1982: *Uzita. Vondstenmateriaal uit een antieke nederzetting in Midden-Tunesië* (2 vol.), Utrecht.
- ZARZALEJOS, M. M.; FERNÁNDEZ OCHOA, C. 1993: «Las producciones de Terra Sigillata Altoimperial de Sisapo (La Bienvenida, Ciudad Real). II. Terra Sigillata Hispánica», *Espacio, Tiempo y Forma. Serie II, Historia Antigua* 6, Madrid, 161-206.
- ZEVI, F. 1966: «Appunti sulle anfore romane. La tavola tipologica del Dressel», *Archeologia Classica* XVIII, Roma, 208-247.
- ZEVI, F.; TCHERNIA, A. 1969: «Amphores de Byzacene au Bas-Empire», *Antiquités Africaines* 3, Paris, 173-214.